

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

PROBLÉMA

PIROSKA DÓRA –

VÁRHEGYI ÉVÁRÓL

EGRY GÁBOR –

RIGÓ MÁTÉRÓL

MÁRTONFFY MARCELL –

A BIBLIAI HERMENEUTIKÁRÓL

NÉMETH ÁKOS – BARCSI TAMÁSRÓL

MÁRTON MIKLÓS – BERNÁTH LÁSZLÓRÓL

MINK ANDRÁS –

STEFANO BOTTONI

JELENKORTÖRTÉNETI KÖNYVÉRŐL

A TISZTELETKÖRBEN:

SÓLYOM LÁSZLÓ ÉLETMŰVE

**JAKAB ANDRÁS, MAJTÉNYI LÁSZLÓ
ÉS VÉKÁS LAJOS ÍRÁSA**

SZEMLE

MI A PÁLYA?

ARANYBULLA, TATÁRJÁRÁS, MARX,
GAZDASÁGPOLITIKA, METAFIZIKA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ,

SZILÁGYI ZSOLT, KISS

CSABA, OBLATH GÁBOR,

KODAJ DÁNIEL

ÍRÁSA

MI TÖRTÉNT DAVID GRAEBERREL?

M E G J E L E N I K

2024. TAVASZ–NYÁR

F É L É V E N T E

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

IBUKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna
Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Borgos Anna, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor,
Madarász Aladár, Majtényi László, Margócsy István, Pajkossy Gábor

36. évfolyam 1. szám 2024. tavasz - nyár

BÍRÁLAT

Piroska Dóra: Bankpolitika Magyarországon	Várhegyi Éva: A bankrendszer elfoglalása Hogyan állítja szolgálatába a bankokat a politikai hatalom?	3
Egry Gábor: Polgári ellenállás?	Rigó Máté: Háború, profit, Trianon Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?	10
Mártonffy Marcell: Szabályozott ihlet és kritikus szenvedély	Oda Wischmeyer (szerk.): A bibliai hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig	22
Németh Ákos: Az erőszak alkonya – a kegyetlenség hajnala?	Barcsi Tamás: Embertelenség az együttérzés korában Filozófiai vázlat a kegyetlenségről	30
Márton Miklós: Tudomány, önismeret, szabadság	Bernáth László: Létezik-e szabad akarat?	35

PROBLÉMA

Mink András: Van harmadik út? Az Orbán-rendszer és a magyar Sonderweg	Stefano Bottoni: A hatalom megszállottja Orbán Viktor Magyarországa	45
--	--	----

TISZTELETKÖR

SÓLYOM LÁSZLÓ ÖRÖKSÉGE

Jakab András	Sólyom László alkotmányjogi öröksége	56
Majtényi László	Intézményépítés és pusztítás	61
Vékás Lajos	A személyiség védelme Sólyom László életművében	69

SZEMLE

Veszprémy László	Zsoldos Attila: Az Aranybulla királya	73
Szilágyi Zsolt	Mongol invázió Európa ellen (1236–1424) Szerk. B. Szabó András, Uhrin Dorottya	76
Kiss Csaba	Shlomo Avineri: Karl Marx Filozófia és forradalom	81

SZEMLE		
Oblath Gábor	László Géza: Barkácsolás a gazdaságirányításban Kreatív politikai döntések a komfortzónán kívül	83
Kodaj Dániel	Huoranszki Ferenc: The Metaphysics of Contingency A Theory of Objects' Abilities and Dispositions	86
MI A PÁLYA?		
Krispin Sartwell	Mi történt David Graeberrel?	91

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
buksz@listsbox.elte.hu
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKSZ hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a BUKSZ-
Stúdió. Nyomda: Prime Rate Kft.

Előfizetési díj évi 5000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716-0000 0000

ISSN 0865-4247

BANKPOLITIKA MAGYARORSZÁGON

PIROSKA DÓRA

Várhegyi Éva:

A bankrendszer elfoglalása

Hogyan állítja szolgálatába a bankokat
a politikai hatalom?

Magyar Narancs Könyvek, Budapest, 2023.

256 oldal, 4690 Ft

Várhegyi Éva új könyve gazdagon illusztrált, egy évtized bankpolitikáját átfogó, a személyes és az objektív lencsét felváltva használó vádirat az orbáni politikai hatalom ellen. A vádirat műfajából fakad a könyv erőssége, de a gyengesége is. Erőssége, hogy a magyar bankrendszer haveri kapcsolatát, a bankrendszerhez köthető személyek és vagyonok nehezen átlátható, súlyos törvényszegésekkel tűzdelt, erkölcsi normákat semmibe vevő viszonyrendszerét láthatóvá teszi. Gyengesége, hogy elemzésének tárgyát, a magyar bankrendszert egy liberális, versengő bankrendszer ideáljával ütközteti, ami történelmileg sehol sem alakult ki, elméletileg pedig bizonytalan lábakon áll.

A könyv a magyar bankrendszer tulajdonosi szerkezetének átalakulását vizsgálja. Míg 2010-ben a belföldi irányítású bankok eszközaránya 36%, a külföldieké 64% volt, addig 2022-ben a belföldi bankok aránya 62,7%-ra nőtt, a külföldi bankoké 37,4%-ra csökkent (147. old.). A belföldi bankok körében 2022-ben a mérlegfőösszegek alapján a magyar bankpiacból a haveri bankok csoportja 23,7%-ot, az OTP-csoport 25,8%-ot, az egyéb bankok 16,3%-ot, míg a külföldi bankok 33,2%-ot ellenőriztek (150. old.). A történet főszereplői a haveri, vagyis az „Orbán-rezsim szolgálatában álló bankok” (192. old.), melyek lehetnek magán- vagy állami tulajdonban.

Várhegyi alaptétele az, hogy az állami tulajdonban lévő bankok, vagy tágabban a bankok piaci tevékenysége felett gyakorolt állami kontroll alapvetően nepotizmus, versenytorzításhoz, korrupcióhoz és a politikai hatalommal való visszaéléshez vezet. Az éppen kormányon lévő pártoktól függetlenül, az állami beavatkozás minden korszakban káros (nemcsak az Orbán-, de az Antall-kormány alatt is.) A tartósan állami tulajdonban lévő bankokat, mint amilyen a Magyar Fejlesztési Bank (a MFB) és az Eximbank, Várhegyi a kormány házipénztárainak nevezi (68. old.). Az OTP-t – negligálva a „nemzeti bajnokot” elemző irodalom többségét – alapvetően járadék-

vadász bankként jellemzi. Ezzel szemben a jelen recenzió főtétele az, hogy az állami beavatkozás a bankrendszerben nem feltétlenül vezet társadalmilag káros viszonyokhoz, hiszen sok esetben társadalmilag hasznos, ha sikerül rávenni a piaci versengést semmibe vevő, oligopol haszonra szert tevő bankokat arra, hogy segítsék a pénzpiac által megtermelt javak igazságosabb elosztását a társadalmi csoportok között. Ez természetesen az orbáni bankpolitikának nem volt célja, de az aktivista bankpolitika egy demokratikus kormány eszköztárában is kitüntetett eszköz a jelenlegi, súlyos egyenlőtlenségekkel terhelt globális és európai pénzügyi hatalmi viszonyok között.

A könyv az 1990-es évek bankszektor-átalakulásának három mozzanatával indít. Bemutatja a bankmentéseket, a Postabank-csődöt és az állami tulajdonban maradt fejlesztési bankok történetét. Várhegyi tudományos munkássága ennek a korszaknak az egyik legfontosabb hazai feldolgozása. Most is a jól ismert elemzést kapjuk, amely szerint az 1987-ben kétszintűvé átszervezett, gazdasági szektorokat kiszolgáló, állami tulajdonban lévő bankok átláthatatlan viszonyt tartottak fent az éppen átalakuló, bizonytalan jogi/tulajdoni státuszú, nem pénzügyi vállalatokkal. Ennek az átláthatatlan viszonyrendszernek a következménye volt, hogy 1992-ben és 1994-ben a Világbank által irányított és a súlyosan eladósodott Magyar Államkincstár terhére megvalósuló bankmentések ellenére az állami tulajdonú bankok nem kezdtek el kockázatkerülően viselkedni. A kézenfekvőnek tűnő megoldás erre a kedvezőtlen fejleményre az 1995-ben elindított és körülbelül 1998-ig tartó privatizációs folyamat volt, amely úgy vágta el a haveri összefonódás szálait, hogy külföldi szakmai befektetőknek értékesítette a legtöbb hazai bankot. Az állami tulajdonban maradó Postabank korrupciós botránya és az MFB korrupciókkal tűzdelt története szolgál a tézis igazolására: az állam társadalmilag nem optimális banktulajdonos.

Várhegyi interpretációja nem vizsgálja meg kellő alaposággal azt az intézményi környezetet, amelyben a magyar állami bankok nem kockázatkerülően (nem prudensen) viselkedtek. Nem említi a számos nemzetközi példát arra, hogy léteznek olyan intézményi garanciák és megoldások, amelyek mellett az állam mint banktulajdonos a piaci szereplőknél sokkal hatékonyabban tud felelni a társadalmi kihívásokra. A magyar történet kihagyott főszereplője a bankfelügyelet intézménye. Ha Várhegyi bevette

volna elemzésébe a bankfelügyelet hányatott sorsát – Surányi György nem sokkal MNB-elnöki kinevezése után, profiltisztítás címén kiszervezte a központi bankból, hogy aztán Botos Katalin irányítása alatt alulfizetett, alulképzett, gyorsan cserélődő bankfelügyelőkkel, rossz hatékonysággal működjön tovább –, akkor kiderült volna, hogy az állami bankok imprudens működése nem egyszerűen a tulajdonos állam hibája. Sokkal inkább a bankfelügyelő államé, amely nem volt képes kikényszeríteni a bankszektor szereplőiből a társadalmilag hatékony működést. Nem a privatizáció volt az egyetlen lehetőség: számos olyan hatása volt, amely hátrányba hozta a magyar tulajdonú gazdasági szereplőket, amiért nem alakulhatott ki a parazita kapcsolat helyett egy szimbiotikus kapcsolat az állami bankok és a magántulajdonú vállalatok között.¹ Másként: a magyar állam a magyar bankfelügyeletet is erősíthette volna.

Várhegyi ezután rögtön rátér a 2010-es évre. Talán nem véletlenül. A 2000-es évek svájcifrank-alapú hitelezésének felfutása ugyanis nem illeszkedik jól a piaci szereplők hatékonyságát az állami beavatkozásánál nagyobbra értékelő történethez. Számos elemzésből tudjuk,² hogyan függött össze a 2000-es évek elején a svájcifrank-alapú hitelezés felfutása azzal a laza szabályozási környezettel, amelyben a magántulajdonban lévő bankok az árfolyamkockázatot semmibe vevő hitelezési politikát folytathattak.

Ez a kontextus hiányzik ahhoz, hogy jobban megértsük, hogyan mutatja be Várhegyi sorban az Orbán-kormány legfontosabb bankpolitikai eszközeit: a bankadót, a végtörlesztést, a bankrendszer tulajdonviszonyainak átalakítását. A bankadó kapcsán kiemeli, hogy nemzetközi összehasonlításban kirívó mértékű volt; hogy az adó kivetését a jogállami elveket felrúgva *ex post* állapították meg; hogy veszteség esetén is fizetni kellett. Az Orbán-kormány a versenysemlegességet is semmibe vette, hiszen a méretarányos szabály, vagyis hogy csak egy bizonyos bankméret felett kellett fizetni, egyértelműen rosszabbul érintette a nagyobb külföldi bankokat, mint a kisebb, magyar tulajdonú bankokat. A 2011-ben elfogadott végtörlesztési törvény kötelezte a bankokat, hogy a fennálló piacinál jóval alacsonyabb árfolyamon fogadják el a végtörlesztést, és könyveljék el az ebből származó veszteségeket. A szerző pontosan diagnosztizálja, hogy a végtörlesztés elsősorban az Orbán-kormány szavazóbázisát adó középosztálynak kedvezett, míg a kisebb megtakarítással rendelkező szegényebb rétegek a mai napig nyögik a törlesztést. Ebben a fejezetben tárgyalja a kisbankok állami segítséggel történő feltőkésítésének kudarcát is, mivel egyrészt a haverok tulajdonában álló bankokat juttatta állami támogatáshoz, másrészt az államkincstárt komoly veszteségeik elkönyvelésére kötelezte.

Ha a 2000-es évek kontextusa nem hiányozna ebből az elemzésből, akkor jobban látnánk, hogy abban az időszakban milyen nyereségre tettek szert azok a bankok, amelyeket Orbán megsarcolt. Így job-

ban tudnánk, hogy az orbáni sarc mennyiben tekinthető a piacot korrigáló eszköznek, és mennyiben a külföldiellenes, bankárellenes és nemritkán antiszemita orbáni propaganda eszközeként. Pedig fontos ezt látnunk, mert az aktív bankpolitika társadalmilag nem feltétlenül hatékonytalan, ám azzá válik, ha egyrészt az állam által alkalmazott bankpolitikai eszközök aláássák a demokratikus törvényalkotás folyamatát, valamint a fékek és ellensúlyok rendszerét, másrészt ha az aktívan beavatkozó bankpolitika eredményeként a pénzintézetektől az államhoz áramló források csak egy szűk kört gazdagítanak, és nem jutnak el széles társadalmi rétegekhez. Várhegyi pontosan látja és láttatja, hogy az Orbán-kormány mind a két feltételt megszegi, de nem mérlegeli, hogy magát az eszközt, az aktivista bankpolitikát a 2010-es években lehetett és kellett volna-e társadalmilag hatékonyabban alkalmazni.

Az MNB megszállásáról szóló fejezetben Várhegyi három, az MNB-hez köthető politikai döntésre reflektál. Elsőként elismeri, hogy a kormánytól független központi bank ideálja teljesen soha nem valósult meg Magyarországon. Matolcsy György jegybankelnöki kinevezésétől kezdve a függetlenség már nem is értelmezhető, hiszen Matolcsy

1 ■ Alexander Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. The Belknap Press of Harvard University Press – Frederick A. Praeger, Cambridge, Mass., 1962.; Laurie Macfarlane – Mariana Mazzucato: *State investment banks and patient finance: An international comparison* (Working Paper IIPP WP 2018-01), UCL, 2018 <https://www.ucl.ac.uk/bartlett/public-purpose/publications/2018/mar/state-investment-banks-and-patient-finance-international-comparison>; Thomas Marois: *Public Banks: Decarbonisation, Definancialisation and Democratisation*. Cambridge University Press, Cambridge, 2021.; Thomas Marois: *A Dynamic Theory of Public Banks (and Why it Matters)*. *Review of Political Economy*, 34 (2022), 2. szám, 356–371. old.; Mariana Mazzucato: *The Entrepreneurial State*. Penguin, 2018.; Mariana Mazzucato – Caetano C. R. Penna: *National Development Banks and Mission-Oriented Finance for Innovation* (Vol. 1). Oxford University Press, London, 2018.

2 ■ Joachim Becker – Johannes Jäger – Bernhard Leubolt – Rudy Weissenbacher: *Peripheral Financialization and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective*. *Competition & Change*, 14 (2010) 3–4. szám, 225–247. old.; Dóra Piroška: *Funding Hungary: Competing crisis management priorities of troika institutions*. *Third World Thematics: A TWQ Journal*, 2 (2018), 6. szám, 805–824. old.; Léna Pellandini-Simányi – Zsuzsanna Vargha: *How risky debt became ordinary: A practice theoretical approach*. *Journal of Consumer Culture*, 20 (2019), 1. szám; Júlia Király: *Hungary and Other Emerging EU Countries in the Financial Storm: From Minor Turbulences to a Global Hurricane*. Springer International Publishing, Cham, 2020.; Dorothee Bohle: *Post-socialist housing meets transnational finance: Foreign banks, mortgage lending, and the privatization of welfare in Hungary and Estonia*. *Review of International Political Economy*, 21 (2014), 4. szám, 913–948. old.

3 ■ Nagy Márton – Vonnák Balázs: *Egy jól működő magyar bankrendszer 10 ismérvé*. Bp., 2014. <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/hirek-2015-juniustig/nagy-marton-vonnak-balazs-egy-jol-mukodo-magyar-bankrendszer-10-ismerve>

4 ■ Miklós Sebők: *Institutional Entrepreneurship and the Mission Creep of the National Bank of Hungary*. In *Institutional Entrepreneurship and Policy Change*. Palgrave Macmillan, London, 2018.

úgy nyilatkozott, hogy a jegybank a kormány gazdaságpolitikájának kiszolgálója lesz. Várhegyi itt említi meg a közpénzzel kitömött MNB-s alapítványok átláthatatlan és korrupt működését is.

Másodikként Nagy Márton – 2015 szeptemberétől a Magyar Nemzeti Bank alelnöke, a Monetáris Tanács tagja – intézkedéseit mutatja be. Az ő nevéhez köti a 2014-es MNB-manifesztót, amelyben Nagy felvázolta az MNB működésének ideológiáját, és 10 pontban meghatározta az MNB szerepét.³ Nagyhoz köti még a tőzsde államosítását, az aranyvásárlást, a kamatstop bevezetését a Covid-járvány idején és a 2022-es extraprofitadót. Végül hosszabban elemzi a Növekedési és Hitel Program és a Növekedési Kötvény Program hatását, amelyeket elsősorban az Orbán haveri köre gazdagításának eszközeként értelmez.

Várhegyi nem ad átfogó elemzést, hanem válogat az MNB elmúlt 10 évi tevékenységéből. Az MNB hihetetlen feladathalmazása valójában önálló könyvet tenne ki.⁴ Várhegyi elemzésének középpontjában a haverok MNB-forrásokból biztosított feltőkésítése áll. Nagyon pontosan látjuk azokat az „üzletembereket”, akik hasznot húznak az MNB közpénzt pazarló politikájából. Viszont azt nem látjuk, ahogyan az MNB a belső piaci folyamatok változására sokszor társadalmilag is nagyon hatékonyan reagál. A 2013-ban elindított Növekedési Hitel Program olyan időszakban kínált nullához közeli kamatra hitelt a magyar kis- és középvállalkozóknak, amikor a 2012-es úgynevezett szuverén kötvényválságot nyögő nyugat-európai bankok nem tudták hitelezési szintjüket növelni Kelet-Európában. A Nagy Márton által vezérelt fordulat, amely lényegében kivezette a svájcifrank-alapú hitelezést a magyar piacról, nagyon jól időzített politikai lépés volt, sok hitelfelvétőt hozott kedvezőbb helyzetbe. A *fintech*ek (pénzpiaci digitális technológiaalapú cégek, appok) elterjedésére adott MNB-s válasz a digitális szolgáltatások piacán régiós összehasonlításban kiemelkedően jól védi a magyar fogyasztókat. Vagyis bár abban Várhegyivel csak egyetérthetünk, hogy az MNB pazarló politikája miatt vezetőinek egy demokráciában független bíróság előtt kellene felelniük, azt

nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a liberális nézeteket feladó MNB az elmúlt évtizedben számos társadalmilag hasznos lépést tett.

A könyv legértékesebb része a következő három fejezet, amelyekben Várhegyi nagyon részletesen bemutatja, hogyan erősödik meg az állami bankokban a kormányközeli haverokat közpénzmilliárdokkal gazdagító, nem prudens hitelezési gyakorlat. A

szerző itt tárgyalja az állami tulajdonú fejlesztési és export hitelezési bankok, az MFB és az Eximbank tevékenységét. 2010 óta mindkét bank hitelállománya megnőtt, az MFB-e másfélszeresére, a kibővített profilú Eximbanké majd tízszeresére. Jól láthatjuk a demokráciát és a jogállamiságot romboló gyakorlatot, amely személyre szabott törvényekkel juttat hatalomba haverokat. A szerző pontosan mutatja be a „tulajdonjog” fogalmának és hatályának megingását az orbáni rendszerben: Tiborcz István, Jellinek Dániel, Mészáros Lőrinc, Jászai Gellért MFB-hitelei sem teljes mértékben magánhitelek, felettük a NER és végső soron Orbán Viktor diszponál.

Az Eximbank felduzzasztása egyrészt növelte a haverok által uralt szektoroknak szánt állami támogatások összegét, másrészt kísérlet volt arra, hogy az

EU-n belüli fiskális szabályokhoz alkalmazkodva az ide allokált állami forrásokkal csökkentsék a kincstárból érkező állami támogatások összegét. A két állami bankot használta a kormány a Covid-járvány idején a gazdasági szereplők támogatására, ami kiváló lehetőséget teremtett a haverok finanszírozására. 2023-ban az Eximbank vezényelhetette le a 700 milliárdos Baross Gábor Hitelprogramot és az MFB-vel együtt a Széchenyi Kártya kvv-t támogató hitelprogramját is. Az MFB hatékonyan segítette a haveri kört a Covid alatt bajba jutott vállalatok felvásárlásában és a 4iG cég felfuttatásában is.

Itt említi Várhegyi a magántőkealapok innovatív felhasználását is a haveri vagyonok elrejtésére. Megjegyzni, hogy a „takarékbank hadművelet” során a bankrendszer elfoglalása nem egy mestertervet követett, hanem fokozatosan alakult. Részletes portrét kapunk Spéder Zoltánról és azokról a NER-es viszo-

nyokról, amelyek egyes személyek meggazdagodását elősegítik ugyan, ám korántsem alakítanak ki önálló gazdasági hatalommal rendelkező tőkéseket. Minden haver vagyona bizonytalan. A takarékszektor állami tulajdonba kerülésének szövevényes részleteiről kiváló összefoglalót kapunk Király Júlia ábrájának bemutatása és elemzése során.⁵ Király ábrája pontosan mutatja be, hogy melyik takarékbanki szereplő, milyen forrásból, milyen közvetítőn keresztül került állami ellenőrzés alá.

A következő részben megismerjük a Magyar Bankholding felállításának történetét. Az első lépés három, korábban külföldi tulajdonú banknak (MKB, Budapest Bank, Takarékbank) a megvásárlása volt. A szerző itt kitér a vásárlások indítékára, az MKB szanalásának visszasságaira és a bankok eladóinak kedvező magas vételi árra. Hangsúlyozza, hogy az új tulajdonosok luxemburgi és egyéb offshore státuszú országokban bejegyzett magántőke-alapokon keresztül birtokolják az új nagybankot. Így a valódi tulajdonosokra vonatkozó adatokhoz a nyilvánosság egyre nehezebben fér hozzá. Az OTP-vel összehasonlítva a 2023-as induláskor a Bankholding mérlegfőösszege az OTP-ének háromnegyede, betétállománya annak kétharmada volt. A Bankholding számos előnyös piaci jellemzővel rendelkezik, kiépített fiókhálózatot örökölt a Takarékszövetkezetektől, az MKB és a BB és a Sberbank pedig vállalati üzleti szegmensekben és az államilag támogatott kis- és középvállalkozói szektorban volt sikeres. Várhegyi kiemeli, hogy a pénzpiaci versenyviszonyoknak kifejezetten jót tehet, ha az OTP mellett egy hasonló méretű szereplő is megjelenik a piacon. Am arra is figyelmeztet, hogy a Bankholding a politikai hatalom gazdasági hatalommá konvertálásának iskolapéldája, továbbá a Bankholding NER-közi vállalkozókhoz kerülése és ebből kifolyólag a banki-vállalati összefonódások megsokszorozódása annak kockázatát is megnöveli, hogy a bankszektoron keresztül az egész társadalom stabilitása veszélybe kerül.

Várhegyi története részletgazdag és meggyőző: az állami tulajdonú és a haveri bankoknak valóban sokat köszönhet a haveri kör. A történetből két részlet hiányzik. Az egyik a nemzetközi környezet, a másik a haveri bankok szerepe a demokratikus rendszer felszámolásában. A nemzetközi környezet elemzése két fontos tényezőre mutathatna rá. Egyrészt arra, hogy az orbáni nacionalista bankpolitika a pénzügyi világválság idején meggyengült nemzetközi bankok ellenében nyert teret. Várhegyi is megemlíti, hogy a Budapest Bank, az MKB és a Takarékbank eladó volt a piacon, és az orbáni állam nem a piaci szereplőkkel szemben, hanem helyettük lépett be tulajdonosként a magyar bankpiacra.

A nacionalista bankpolitika nemcsak a banktulajdonlásban, hanem a bankszabályozásban és -felügyelésben is teret nyert. Nemcsak hazánkban, hanem Csehországban és Lengyelországban is.⁶ A pénzügyi válság nyomán a bankokról való európai gondolkodás

sok mindenben változott, és a piaci szereplők hatékony erőforrás-elosztási képességében bízó korábbi paradigmát felváltotta a nagyobb állami szerepvállalást elváró bankpolitika.⁷ Az orbáni aktivista politika ebbe a globális trendbe illeszkedik. A nemzeti erőforrások nagyobb fokú ellenőrzését kívánó kelet-európai félperiféria országokban pedig a nemzeti tulajdont és a nemzeti érdekeket előnyben részesítő szabályozás politikai választ ad a korábbi, piacpárti liberális szabályozási környezetre, amely nem vette eléggé figyelembe a kelet-európai társadalmak és gazdasági szereplők érdekeit.⁸ Ebben a tekintetben az orbáni bankpolitika egy létező trendhez igazodik, nem egyedi eset, viszont azon belül egy skála szélsőséges értéke. Másrészt érdemes ezt a bankpolitikát elhelyezni az Európai Unió bankszabályozása, különösen a 2014-ben bevezetett Bankunió összefüggésében is. Ebben a viszonyrendszerben azt is láthatjuk, hogy az Európai Központi Bank és az Európai Bizottság a szuverén adósságválság kezelése során az EU sok kisebb tagállamát hozta nehéz társadalmi és politikai helyzetbe. Az Európai Bizottság bankkonszolidációs (*state aid*) követelményei Szlovéniában például olyan bankok privatizációjához vezettek, amelyeket egyetlen szlovén politikai tényező sem támogatott. Sőt Szlovéniában a szakszervezetek mindhiába tüntettek

5 ■ Király Júlia: A magyar bankrendszer tulajdonosi struktúrájának átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, 13 (2016. július–augusztus), 725–761. old.

6 ■ Katalin Mérő – Dóra Piroška: Banking Union and banking nationalism—Explaining opt-out choices of Hungary, Poland, and the Czech Republic. *Policy and Society*, 35 (2016), 3. szám, 215–226. old.

7 ■ Andrew Baker: The New Political Economy of the Macropprudential Ideational Shift. *New Political Economy*, 18 (2013), 1. szám, 112–139. old.; Matthias Thiemann: *Taming the Cycles of Finance? Central Banks and the Macro-prudential Shift in Financial Regulation*. Cambridge University Press, Cambridge Core, 2023.

8 ■ Juliet Johnson – Andrew Barnes: Financial nationalism and its international enablers: The Hungarian experience. *Review of International Political Economy*, 22 (2015), 3. szám, 535–569. old.; Dóra Piroška – Yuliya Gorelikina – Juliet Johnson: Macropprudential Policy on an Uneven Playing Field: Supranational Regulation and Domestic Politics in the EU's Dependent Market Economies. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 59 (2021), 3. szám, 497–517. old.

9 ■ Katalin Mérő – Dóra Piroška: Rethinking the allocation of macropprudential mandates within the Banking Union – a perspective from east of the BU. *Journal of Economic Policy Reform*, 2017, 1–17. old.

10 ■ Miklós Sebők – Jasper Simons: How Orbán won? Neo-liberal disenchantment and the grand strategy of financial nationalism to reconstruct capitalism and regain autonomy. *Socio-Economic Review*, 20 (2022), 4. szám, 1625–1651. old.

11 ■ Gerschenkron: *Economic backwardness in historical perspective*.

12 ■ John Zysman: *Governments, markets, and growth: Financial systems and the politics of industrial change*. Cornell University Press, Ithaca, N. Y., 1983.

13 ■ Stephan Haggard – Chung H. Lee – Sylvia Maxfield (eds.): *The Politics of Finance in Developing Countries*. Cornell University Press Ithaca, New York, 1993.

14 ■ Johnson–Barnes: Financial nationalism and its international enablers.

15 ■ Rachel A. Epstein: *Banking on markets: The transformation of bank-state ties in Europe and beyond*. Oxford University Press, Oxford, 2017.

2018-ban azért, hogy az NKBM-et, Szlovénia második legnagyobb bankját az állam ne adja el az Apollo *hedge fund*nak. Vagyis az orbáni banknacionalizmus, ebben az esetben a Bankunióból való kimaradás szembefordult az Európai Unió bankpolitikájával is, mert az nem vette és még ma sem veszi egyenlő mértékben figyelembe az európai periféria országainak érdekeit és a központ országainak érdekét.⁹

Várhegyi történetében, bár sok helyen felsejlik, hiányzik annak kimutatása, hogy az orbáni banknacionalizmus milyen pusztítást végez a magyar demokratikus intézményrendszerben. A bankrendszer tulajdonváltása kapcsán nem elég a korrupcióra figyelni. Ahogy Várhegyi is megmutatta,¹⁰ a bankok haveri kézbe adásában az a legfájdalmasabb, hogy innentől kezdve a haverok bármikor képesek és hajlandók anyagilag támogatni olyan politikai ügyeket, amelyek az Orbán-kormány leválthatatlanságát szolgálják.

Izgalmas olvasmány a hetedik fejezet is, amelyben Várhegyi azt vizsgálja, hogy a NER-körön kívüli bankok hogyan illeszkednek a NER rendszerébe. A rövid válasz: nagyon jól. A könyvben három csatorna rajzolódik ki, amelyeken keresztül a kormányzat úgy emel partnerévé külföldi magánkézben lévő, a bankpiac harmadát kontrolláló bankokat, hogy magas jövedelmet biztosít számukra. Egyrészt az Orbán-kormány a külföldi bankokat támadó retorikája ellenére érdemben nem változtatott a magyar bankszektor oligopolisztikus vagy még inkább kartelljellegén, ami jelentős profithoz juttat minden szereplőt, így a külföldi bankokat is. A külföldi bankok Magyarországon magasabb díjakat és jutalékokat szabnak meg, mint nyugat-európai piacon, az Erste, a Raiffaisen és az Unicredit nyeresége nagy részét a kelet-európai piacon realizálja. Másrészt a jegybanki politika is a bankok nyereségét táplálta. A támogatott hitelek bő likviditást teremtettek a piacon, és a hitelezés kockázatát az MNB magára vállalta. 2016-ra a bankszektor jövedelemtermelő képessége helyreállt. Továbbá valamennyi kereskedelmi bank alacsonyán tartotta a saját betéti kamatozatot, miközben ők az MNB-től magasabb betéti kamatot kaptak, és kihelyezett hiteleik után magasabb kamatot számolhattak fel. A 2020-as Covid-válság újabb terhet jelentett ugyan a bankoknak (a kamatmoratórium költségei őket terhelték), de a megemelkedett infláció ellen magasabb kamatokkal fellépő MNB ismét csak a banki profitokat növelte. Habár a kormányzat az így keletkező nyereségből 212 milliárd forintot elvont a 2022-es megemelt bankadóval, a szektor év végén így is 500 milliárd forintos nyereséggel zárt. Harmadrészt a kormányzat bevonja a külföldi bankokat nyereséges állami projektek vagy kormánybankokkal közös projektek finanszírozásába, például az Eximbankkal közös kkv-hitelezésbe. A magas profitnak ugyanakkor ára van. Ez pedig az, hogy a magyar piacon a külföldi bankok egyre kevésbé működnek

piaci alapon, bevételük egyre kevésbé függ piaci versenyképességüktől, viszont egyre inkább a rendeleti úton kormányzó államtól, a diszkrecionális módon szabályzó és felügyelő jegybanktól és az államkötvény-kezelőtől. Továbbá a külföldi tulajdonban lévő bankok is előszeretettel hiteleznek az Orbán-kormányhoz köthető haveri vállalkozóknak, nem feltétlenül piaci megfontolásokból.

Ha jobban belegondolunk, ez épp az ellentéte annak, amit Várhegyi a külföldi tulajdonban lévő magánbankoktól várt volna. Viselkedésüket mégsem a saját logikájukkal, hanem elsősorban az orbáni rendszer logikájával magyarázza, holott kooperáló viselkedésüket a két logika együtt magyarázza.

Külön témaként tárgyalja Várhegyi az OTP bank és a magyar kormány szövevényes kapcsolatát. Méreténél fogva az OTP a mindenkorai kormányok fontos partnere volt az egyes gazdaságpolitikai célok – a lakásépítés élénkítése, a kkv-k finanszírozása, a digitális banki szolgáltatások bővítése – megvalósításában, mint ahogy fontos partnere volt a központi banknak is monetáris politikai céljai elérésében. Ám Várhegyi az OTP bank és a mindenkorai kormány viszonyát csak olyan értelmezési keretben láttatja, amelyben ez az együttműködés társadalmilag kedvezőtlennek mutatkozik. Ilyen az állam túszul ejtése, a nem transzparens érdekérvényesítés, az egyedi szabályozás kijárása, a járadékvadászat. Nem tér ki más értelmezési keretekre, amelyekben egy nagybank és egy kormányzat társadalmilag hasznos együttműködése elemezhető – például a hátrányos helyzetből való kilépés esete,¹¹ a francia dirigista viszonyok,¹² a délkelet-ázsiai fejlesztő állam,¹³ a pénzügyi nacionalizmus¹⁴ stb. Az elmúlt 30 évből vett példái mind arról szólnak, hogyan nyeresztek az OTP és a vezetői a társadalom kárára. Olyan példákat, amikor az OTP egyetlen hazai nagybankként nagyobb kockázatot vállalt, mint a külföldi bankok, nem hoz példát, pedig találhatott volna a 2008. évi válság utáni időszakból.¹⁵

A szerző az OTP külföldi terjeszkedését is röviden tárgyalja. A 2008-as válság után az OTP vezetői a globális nagybankok kockázatoscsökkentő (*de-risking* vagy *de-leveraging*) döntésének következtében eladó sorba került bankokból válogattak ugyanúgy, mint a magyar kormány – arra törekedve, hogy ha belép egy piacra, ott lehetőleg piacvezető legyen. Így vásárolta fel az OTP a Société Générale eladó bankjait Horvátországban és Szerbiában, továbbá a válság alatt kényszerprivatizált Szlovén bankot is. Csányi Sándor kirajzolódó portréja nagyon érdekes adaléka ennek a fejezetnek. Orbán rendszerében Várhegyi Csányit tartja egyedül oligarchának, mivel valóban befolyásolni képes az orbáni politikát, míg minden más gazdasági vezető csak Orbán bábja.

Ezt követi a haveri bankok világának főbb jellemzése. Várhegyi első megfigyelése, hogy a 2023-ra kialakult tulajdonosi szerkezet nem végleges, mivel az állami bankok és az MHB, a Gránit Bank és a

Duna Bank tőkéje, piaci részesedése tovább növelhető. Az orbáni politikai hatalom figyelme nemcsak a tulajdonosi körbe bevont bankokra terjed ki, hanem egyéb, hozzájuk kapcsolódó pénzügyi vállalkozásokra, lízingcégekre, befektetési alapokra is. Ezek az alapok (pl. Diófa Alapkezelő) kezelik azokat a magántőke-alapokat is, amelyekbe Mészáros, Tiborcz és a többi, az orbáni körhöz tartozó haver vagyonát rejtették. A rezsim a biztosítási szektorban is tovább terjeszkedik. Erre utal, hogy 2022-ben a vészhelyzet feljogosította rendeleti szabályozással akadályozta meg, hogy az osztrák VIG megvegye a magyar Aegont.

Arra a kérdésre, hogy mire használhatók a haveri bankok, Várhegyinek tömör válasza van: a haveri kör vagyonának – mind magánvagyonuk, mind pedig a stratégiai gazdasági szektorokban érvényesülő befolyásuk, vagyis működő tőkéjük – gyarapítására. A haveri kör gazdagításának költségeit számba véve Várhegyi kiemeli, hogy a hazai tulajon megnövekedett részesedése miatt megnőtt annak a kockázata, hogy a hazai tulajdonú bankokat az adófizetők pénzéből kelljen megmenteni, szemben a külföldi tulajdonban lévőkkel, amelyekért az anyabankjaik is jótállhatnak. Továbbá a politikától függő bankok Várhegyi szerint külföldön nagyobb kockázatot vállalnak, mivel a hitelezők tarthatnak attól, hogy kormányváltás esetén romlik a bank gazdasági pozíciója. Az adófizetőknek „fáj” a haveri bankoknak jutott jegybanki olcsó forrás és annak kockázata, hogy a haveri bankok nem a gazdaságilag legéletképesebb vállalkozásoknak hiteleznek. A részrehajló kormányzás a bankpiaci versenyt is csökkenti, ami viszont nemcsak a haveri kört, hanem minden ügyfelet rosszabb helyzetbe hoz annál, mint ha versengő bankok alkotnák a szektort. A társadalmat károsítja az is, hogy a haveri bankok nem átlátható módon működnek, holott nagy mennyiségű közpénz felett rendelkeznek. Végző zárásként Várhegyi ismét az 1990-es évek eleji bankmentések tanulságát emeli ki: akkor a vállalati szférával összefonódott bankok kimentése a GDP 10 százalékát emésztette fel.

TOVÁBBI KÉRDÉSEK

Van még két kérdéskör, amelyeket a hasonló elemzések még vizsgálni szokták, de amelyeket Várhegyi nem, vagy nem kimerítően vizsgál.

1. A nagy hatalmú, mobil, globálisan beágyazott bankokkal szembemenve mitől működhetett az orbáni pénzügyi nacionalizmus? Miért nem mobilizálták a hazai üzleti szférát, hogy a banki érdekek mentén, saját érdekeiket védve lépjenek fel a banki sarcok ellen, arra hivatkozva, hogy így az üzleti szféra is drágábban juthat csak pénzügyi forrásokhoz? Miért nem vonultak ki a külföldi bankok a magyar piacról? Miért nem csoportosították át forrásaikat oda, ahol nem sújtja őket diszkriminatív bankadó?

2. A másik kérdéskör pedig az, hogy azon kívül, hogy a haverokat pénzügyi forrással látja el az elfoglalt bankrendszer, milyen egyéb célja lehet az Orbán-kormánynak a teljes bankrendszer politikai ellenőrzés alá vonásával?

Az első fontos kérdés, hogy a Magyarországon aktív külföldi bankok miért nem állították maguk mellé a hazai gazdálkodók csatasorát és legfőképpen a nemzetközi cégeket, amelyek az orbáni bankpolitika eredményeképp elvileg csak drágábban juthattak forráshoz. A választ erre a kérdésre először Ban és Bohle 2020-as cikke adott, amikor rámutattak arra, hogy a 2000-es évek eleje óta a hazai bankok nem finanszírozzák a hazai gazdaság legfontosabb szereplőit, a nagyvállalatokat, lévén legfontosabb ügyfeleik a kis és közepes méretű vállalatok (kkv) és a lakosság.¹⁶ A hazai bankok nem ápolnak szoros, a bankoktól megszokott hosszú távú kapcsolatot a magyar GDP megtermelőivel, a multinacionális nagyvállalatokkal. Üzleti partnereik, a kkv-k és a lakosság egy bizonyos köre az orbáni bankpolitika nyertesei. Vagyis a multikat nem fűzi semmilyen érdek a bankszektor liberális működéséhez, a kkv-k és a lakosság (egy bizonyos, politikailag aktív része) pedig hasznát húzta az orbáni bankpolitikából. Ezért volt Orbánnak lehetősége arra Ban és Bohle szerint, hogy 2010 után aktív bankpolitikát folytasson.

A kapcsolódó kérdést, hogy miért nem vonultak ki a külföldi bankok a magyar bankpiacról, a nagy adók miatt és az egyre nyomasztóbb szabályozási környezetben, Várhegyi is megválaszolta: azért, mert az orbáni bankpolitika nyereséges működést tesz lehetővé számukra. A 2010-es év eleji harcos kiállásuk, az IMF-nél tett panaszkodás 2015-re kifulladás, az Erste Bank 15%-ának állami kézbe juttatásában segítséget nyújtó Európai Beruházási és Fejlesztési Bank (EBRD) pedig jó bróker volt. 2015 után a külföldi bankok felhagytak az orbáni bankpolitika kritikájával, és ezzel felhagytak azzal is, hogy a bankpolitika demokráciánkat romboló hatása ellen felszólaljanak. A magyar bankoknak, legyenek akár külföldi, akár magyar tulajdonban, megfelel a nem piaci alapú piac és a nem demokratikus állam.

16 ■ Cornel Ban – Dorothee Bohle: Definancialization, financial repression and policy continuity in East-Central Europe. *Review of International Political Economy*, 2020. 1–24. old.

17 ■ Cornel Ban – Gabor Scheiring – Mihai Vasile: The political economy of national-neoliberalism. *European Politics and Society*, 2021, 1–19. old.; Mérő – Piroška: Rethinking the allocation of macroprudential mandates within the Banking; Nils Oellerich: Promoting domestic bank ownership in Central and Eastern Europe: A case study of economic nationalism and rent-seeking in Hungary. *East European Politics*, 38 (2022), 2. szám, 167–187. old.; Sebők–Simons: How Orbán won?

18 ■ Dóra Piroška: *Financial nationalism and democracy*. In: Andreas Pickel: *Handbook of Economic Nationalism*. Edward Elgar Publishing, 2022. 256–274. old.

19 ■ David Karas: Financialization and state capitalism in Hungary after the Global Financial Crisis. *Competition & Change*, 26 (2021), 1. szám, 29–52. old.

A második kérdésre, hogy mire használhatók a bankok, a szakirodalom többféle választ kínál. Várhegyiével, hogy az egyik cél a haverok feltőkésítése, senki sem vitatkozik. Oellerich 2019-es vizsgálata, Mérő és Piroska 2016-os közös cikke, Sebők és Simons 2021-es, valamint Ban, Scheiring és Vasilee 2021-es cikke is ugyanarra a megállapításra jut: egy jól kivethető, néven nevezhető kör gazdagodik az adófizetők pénzén.¹⁷ Mások azt is hozzátézik, hogy a haverok, vagyis a magyar nagytőkések mellett, a magyar kistőkések is profitálnak az orbáni rendszerből. Az MNB által nyújtott hitelek, a Széchenyi Program vagy az MFB-nek a Covid-válságot kezelő kvv-hitelei előnyös pénzügyi finanszírozási feltételeket teremtettek a kis- és középvállalkozóknak és a lakosság egy részének.¹⁸ Az orbáni növekedési modellben mind a nagytőke, mind a kistőke a kormány politikai támogatója, politikai aktivitásuk a kormány hatalmon maradását segíti elő.

Mivel azonban az orbáni bankpolitika nem demokratikus rendszerben épül ki, haszonélvezői sem teljesen önként azok. Sőt, Karas Dávid megfigyelése szerint az Orbán-kormány egy „pénzügyi vertikál” kiépítésén dolgozik.¹⁹ Az orosz „hatalmi vertikálhoz” hasonlóan olyan hitelalapú függőségi viszonyokat épít ki, amelyek egyrészt lehetővé teszik a források átcsoportosítását a haveroknak, másrészt egyfajta politikai kontrollként is működnek, amennyiben csökkentik a hitelt felvevők politikai mozgásterét. Karas példája az önkormányzatok finanszírozási rendszerének átszervezése a 2010-es évek elején, amely megoldotta az önkormányzatok adósságválságát, ám ugyanakkor a központi hatalom a demokratikusan választott önkormányzati vezetők felett szigorú politikai kontrollt alakított ki, csökkentve mozgásterüket és így demokratikus felhatalmazásukat is. Karas hasonlóan látja a CSOK és egyéb támogatott hitelek 2016 utáni felfutását is. A támogatott hitelek egy politikai célok szerint kiválogatott társadalmi réteg politikai felügyeletét eredményezik. Nagy lakáshitellel, egy átpolitizált munkaerőpiacon (oktatás- és egészségügy) és egy nagyon liberális, minimális védőhálót biztosító munkaerőpiaci szegmensben (a multik munkaerőpiaca) ki merné politikai nézeteit nyíltan képviselni, ha 10 éves lejáratú hitele van, és a törlesztéséhez állandó jövedelemre van szüksége? Vagyis Karas szerint a bankrendszer elfoglalása nem csak a haverok meggazdagodását segíti elő, mert van egy még sokkal károsabb hatása: a magyar hitelfelvevők politikai inaktivitásának kikényszerítése.

Várhegyi könyve fontos és adatgazdag elemzése a mai magyar bankrendszer tulajdonosi viszonyainak. Ám nagyon fontos, hogy elemzési eredményeit elhelyezzük és viszonyítsuk a nemzetközi környezethez, amelyben az Orbán-kormány működött. Ne tekintsük elemzési tükrét, a liberális piaci alapon versengő bankrendszert, az egyedül lehetséges viszonyítási alapnak. Mert számonkérhetjük az Orbán-kormá-

nyon azt is, hogy működése miért nem közelít egy olyan gazdasági-demokratikus bankrendszer eszményéhez, amelyben az állam szerepe a pénzügyi rendszer által megtermelt javak minél igazságosabb elosztása a társadalom különböző rétegei között.

A könyvet csak ajánlani lehet az olvasónak, mert egyrészt pontos rajtot ad arról, hogy kik és milyen mértékben nyeresztek a magyar bankpiacon 2010 óta. Tiborcz István, Mészáros Lőrinc, Matolcsy György, Jellinek Dániel, Szemerey Tamás, Spéder Zoltán, Hernádi Zsolt (és hosszan folytathatnánk a sort az orbáni haveri kör tagjaival) mind helyet kap ebben a vádiratban. Bűnösségüket a magyar adófizetők megkárosításában Várhegyi könyve igazolja. Másrészt a könyv jól érzékelteti azt a politikai folyamatot, amelyben a bankok működését meghatározó jogi-szabályozó környezet demokratikus jellemzői fokozatosan eltűnnek, és helyüket átveszi egy rendeleti kormányzáson nyugvó, a jogbiztonságot aláásó, kivételező jogalkotás. A kialakuló szabályrendszer sem a közpénzek elköltésének átláthatóságát, sem felhasználóinak elszámoltathatóságát nem teszi lehetővé. A *Bankrendszer elfoglalása* azt is megmutatja, hogy a fenti két kimenetet, a haveri kör meggazdagodását és a felettük gyakorolt politikai kontrollt a politikai hatalom demokratikus úton való lecserélésével nem lehet megváltoztatni. Ha valaha egy demokratikus kormány kerül hatalomra, annak az „arab tavasz” utáni gazdaságpolitikai reformhoz hasonló radikális pénzpiaci beavatkozásra lesz szüksége. □

POLGÁRI ELLENÁLLÁS?

EGRY GÁBOR

Rigó Máté: Háború, profit, Trianon

Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?

ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Budapest, 2022. 362 old., 3900 Ft

A Jean Monnet Alapítvány Európáért (Fondation Jean Monnet pour l'Europe) levéltári gyűjteményében található egy fond, Felix Somary iratai. Az alapítvány internetes oldala szerint ez a fond Jean Monnet hagyatékára építve az európai integráció történetének különleges dokumentumait teszi hozzáférhetővé a kutatók számára.¹ Somaryról az interneten többféle anyag is fellelhető, ezek nagy része kifejezetten eulogikus hangnemű, és mindegyikük kiemeli, hogy Bécsben diplomázott Carl Mengernél, egy időben Joseph Schumpeterrel és Otto Bauerrel. Nemsokára Berlinbe költözött, ahol egy gazdasági főiskolán tanított és egyúttal a Nagy-Britannia, Németország, Ausztria-Magyarország és Kelet-Európa közti gazdasági kapcsolatok erősítését szorgalmazta memorandumokkal, cikkekkel és kiterjedt levelezésében, például a magyar Krausz Simonnal vagy Gratz Gusztávval. 1916-ban a Max Weberrel együtt írt memorandumban hívta fel a figyelmet a korlátlan tengeralttjáró-háború veszélyeire. 1919-ben Zürichbe költözött, ahol a Blankart et Cie. bankház igazgatója lett. 1926-ban megjósolta a nagy gazdasági világválságot, a második világháború alatt pedig az Egyesült Államokban – a svájci szövetségi tanács megbízásából – Svájc nyersanyagellátását szervezte. Általános tiszteletnek örvendett mint élesszemű gazdasági elemző és bámulatos (azaz „holló”) előrejelző, az európai gazdasági együttműködés és béke propagátora. Emlékiratai angolul *The Raven of Zurich* címmel, Habsburg Otto előszavával jelentek meg.²

De hogyan kerül Felix Somary Rigó Máté könyvébe? Egyfelől sehogy, Somary neve nem található a névmutatóban és sajnos a Blankart Bank és vele Svájc szerepe sem bukkan fel a kötet oldalain. Másfelől viszont kevés történelmi személyiség illusztrálná jobban Rigó téziseit egy közép-európai gazdasági tér születéséről és túléléséről 1918 előtt és után, mint Somary. Bár a legtöbb rövid életrajz udvariasan hallgat róla, a „hivatalos” munkák azért beszámolnak arról, hogy Somary 1915-ben a németek megszállta

Belgiumban szervezte újjá a jegybankot és a pénzrendszert. Talán ezért merült fel a neve, mint az ifjútörök párt által alapított reménybeli új török nemzeti bank, a Credit National Ottomane lehetséges vezérigazgatója 1917-ben.³ Ahogy az is szóba kerül néha, hogy Zürichben elsődleges célja a Rothschildok, Bleichröderek és Petschekek vagyonának megmentése volt.⁴ Hogy ezt pusztán altruizmusból tette volna? Nos, Somary 1918-ban osztrák-magyar tőkések képviseletében látogatott el a fegyverszünetet kötő Romániába, ahol az erdő- és sókitermelés lehetőségeiről készített jelentést. Mivel a megszálló német parancsnokság nem szívesen adott neki beutazási engedélyt, kivételesen a Rothschildok bécsi ágának feje, a bécsi Creditanstalt legnagyobb tulajdonosa, Louis von Rothschild a családi bankház vezetőjeként maga írt levelet a közös külügyminiszternek közbenjárását kérve Somary érdekében.⁵ Mint Somary hagyatékának iratjegyzéke is mutatja – sikerrel.

De Somary nem csupán a Rothschildok megbízottja volt, elvégre a Blankart Bankház 1919-ben minden volt, csak nem szolid, svájci családi magánbank. A betéti társaságként működő kis cég egyik vezető alkalmazottja, Arthur Reitler ugyanis 1917-ben bevásárolta magát a cégbe, névleg megszerezve annak 50%-át, és az ifjabb Blankart mellett cégvezető lett. Ehhez azonban nem mástól, mint a Wiener Bankvereintől kért és kapott kölcsönt. A bécsi pénzügyintézet pedig – nyugodtan mondhatjuk, a szokásos módon – bevonta az üzletbe egyik legfontosabb

1 ■ <https://jean-monnet.ch/wp-content/uploads/2018/11/fonds-de-felix-somary.pdf> (letöltve 2023. december 17.), <https://jean-monnet.ch/en/fondation/la-fondation/> (letöltve 2023. december 17.)

2 ■ *The Raven of Zurich: The Memoirs of Felix Somary*. C. Hurst & Co., London – St. Martin's Press, New York, 1986. (Az „Erinnerungen aus meinem Leben” című emlékirat A.J. Sherman fordításában, Otto von Habsburg előszavával.)

3 ■ *Neues Wiener Journal*, 1917. január 12.

4 ■ *Felix Somary – Independent economist, pragmatic analyst, and man of foresight*. Texts by Franz Blankart, Tindaro Gatani, Tobias Straumann, Wolfgang Somary. Annual reports and publications on culture. BPS SUISSE, 2014. (https://www.bps-suisse.mc/en/culture-felix_somary_independent_economist_pragmatic_analyst_and_man_of_foresight.php, XXX. old.)

5 ■ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Ministerium des Äußern, Administrative Registratur (HHStA MdA AR), F87 3 Holz Rumänien 18789/1918, Rothschild levele 1918. február 27.

6 ■ Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Okmánytár Z41 574. cs. 3767 t., 3767 a., 3767 b.,

budapesti partnerét, a Rigó könyvében is kiemelt szerepet kapó Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot. Mindkét cég valójában résztulajdonos lett, akiket Reitler képviselt. Ide belépve aligha volt más tehát Somary feladata, mint segíteni megbízóit, nem csak a Creditanstaltot, hanem a tágabb bécsi és budapesti üzleti elitet is, hogy átvészeljék a világháborús vereség következményeit. És amint az a különböző banki iratokból kiderül, ebben igen aktív és változatos szerepet vállalt.⁶ Ha pedig a térképre helyezzük Somary életútját, akkor az pontosan kirajzolja a *Háború, profit, Trianon* kontúrait Brüsszeltől, illetve Strasbourg-tól Bukarestig, egy olyan szerep részeként, amelyik Közép-Európa imperialista felhangoktól sem mentes egyesítésétől jut el az osztrák-magyar nagytőke által létrehozott gazdasági tér megmentésében játszott szerepig.

Rigó könyve először nem is magyarul jelent meg. A Cornell Egyetemen Holly Case tanítványként doktorált szerző disszertációját – az angol és amerikai egyetemi világban megszokott módon – jelentősen átalakítva adta ki angolul még 2022-ben. Közben tanított Szingapúrban a Yale Egyetem ottani képzésén, majd Bostonba került a Brandeis Egyetemre és végül Münchenben kapott állást. Ahogy egyre közelebb került megint Európához, sőt Közép-Európa-hoz, úgy készült el az angol kötet magyar változata – a *Trianon100* Lendület Kutatócsoport segítségével.

Ebben az értelemben tehát évfordulós kiadványról van szó, az elmúlt évtized megélénkült érdeklődésének hozadékáról. Megközelítése azonban inkább egyedi darabbá teszi a hazai historiográfia újabb hullámában. Az 1918-as korszakhatáron átívelő folytonosság előtérbe állítása egy jól elkülöníthető új, angol, német vagy éppen lengyel szerzők által képviselt, egyfajta történeti alulnézetet kínáló és elismerően is revizionista Közép- és Kelet-Európa-történeti trendbe illeszkedik. Azzal a különbséggel, hogy egyik célkitűzése nem csupán a háború keleti hadszíntereinek a nyugatival egyenlő súlyú megjelenítése, hanem éppen a hagyományos regionális és térségi történeti elhatárolás megkérdőjelezése.

A TÉR

Rigó Máté könyvének alapkérdése, hogy „miért tudta a kelet-közép-európai régiók polgársága sikeresebben növelni és átmenteni vagyonát a világégés [az első világháború] során, mint nyugat-európai társaik” (9. old.). Ehhez két határrégió történetét hasonlítja össze, a Francia- és Németország közé „szorult”

Elzász-(Lotaringia)t és a magyar-román vetélkedés tárgyát képező Erdélyt (pontosabban az 1920-ban Romániához csatolt területet). Bár a politikai változásokat, érthető módon, nem hagyja figyelmen kívül, sőt a politikának a gazdasági szereplőkre gyakorolt hatásával különösen számol, a fő kérdése mégis inkább gazdaság- és társadalomtörténeti, a vizsgálódása az egyedi gazdasági aktorok felől közelít az állami és birodalmi tervekhez és politikákhoz.

A történet kezdete mindkét esetben az alapvető politikai változás. Elzász-Lotaringiát a porosz-francia háború után, 1871-ben a Német Birodalomhoz csatolták. Az új régió előbb szövetségi irányítás alatt álló terület lett, majd 1911-ben autonómiát kapott (*Reichsland*) önálló regionális parlamenttel, de továbbra is alapvetően a porosz és

birodalmi kormány befolyása érvényesült. Erdélyt a kiegyezéssel 1848 után ismét egyesítették a Magyar Királysággal, tartományi önállóságával előbb a saját törvényhozása, majd a különös rendi alkotmánya is elenyészett, betagozódva a dualista állam közigazgatásába és gazdaságába. A *Háború, profit, Trianon* történetében azonban mindez nem valaminek a vége, hanem a megnyíló lehetőségek sorának kezdete, amit az is jelez, hogy a két tartomány a gazdasági vándorlás célpontjává válik, méghozzá ugyanonnan – Dél-Németországból. Elzászba az Adler család, Erdélybe a Renner család költözik, hogy aztán mindkettő – idővel – börtgyarat alapítson. Elzász esetében ez a tartomány gyors és mélyreható németországbeli gazdasági integrációjának az eredménye. A régi elzászi elit és a tőlük továbbra is elkülönülő új tőkésék, mint például az Adlerék, egyaránt élvezték a gyorsan fejlődő német piac előnyeit, profitáltak a könnyen

elérhető nyersanyagokból és állami megrendelések-ből, és ekként létrehozták Európa egyik legiparosodottabb térségét. Erdély fejlettsége ezzel nem vethető össze, itt a századfordulóra megerősödő magyar protekcionista gazdaságpolitika iparpártoló törekvései kínáltak bizonyos lehetőségeket. Az osztrák (ideértve a cseh tartományokban működő cégeket is) és részben a német exportot ellensúlyozandó – kapott támogatással és a helyi politika nyújtotta előnyökkel élve – egy kis családi üzemből közepes méretű gyár válhatott Erdély rohamosan fejlődő központjában, Kolozsvárról. Erdély ásványkincsei – a Zsil völgyének szénmezői és a mezősgéi földgáz – felkeltették a transznacionális befektetői csoportok érdeklődését is, megerősítve ugyanakkor a budapesti üzleti elit helyzetét, különösen a szénbányászatban.

Rigó egyik fontos megállapítása, hogy a két különböző és egymástól látszólag távoli régió egyaránt egy egységesebb, a francia vagy brit Nyugattól elkülöníthető Közép-Európa gazdasági tere felé mozdult el. Elzász így távolabb került Franciaországtól, míg Erdély a lehetőségek hazájaként mutatkozott. A közép-európai gazdasági tér igazán csak az első világháború alatt kapott éles kontúrokat, elsősorban a két hadviselő szövetség közt kibontakozó gazdasági háborúban. Az ellenséges vagyon rovására meghozott intézkedések (zárlat alá vétel, kényszereladás, elkobzás stb.), az antant blokádja a központi hatalmak ellen és a semleges hajózásra is kiterjesztett, korlátlan német tengeralattjáró-háború, valamint a hadviselés következtében átalakuló keresleti viszonyok egyszerre vezettek a korábbinál bürokratikusabb gazdasági menedzsmenthez és kiélezettebb versenyhez az erőforrásokért. Az egyes cégek számára ez az állami kapcsolatrendszer felértékelődését jelentette, a sikerük vagy a kudarcuk is jobban függött e kapcsolatoktól, mint 1914 előtt. Az elzászi cégek azonban azt tapasztalták meg, hogy a német birodalmi kormányzat, és főként a hadsereg gyanakvással tekint rájuk, felerősítve a háborút közvetlenül megelőző évek ilyen tendenciáit. Erdély viszont, távol a frontvonalától, sokáig egy új iparosítási hullámmal élvezhetett. A Renner bőrgyár például hirtelen hatalmasra nőtt a hadiszállításokkal, új befektetőket vonzott, új üzemeket és új munkásnegyedeket épített – eljutva oda, ahol az elzászi gyárak álltak egy-két évtizeddel korábban.

Mindezzel együtt a tér töredezettebbé is vált. A nyersanyagokért, az élelmiszerért folyó verseny, a közellátás látható különbségei, az élelmiszerkereskedelem adminisztratív korlátai, a diszkriminatív politika Elzászban, illetve a kedvező körülmények Erdélyben a partikuláris érdekek erejét vagy éppen a helyi elitek gyengeségét jelezték. Előjátéka volt ez a háború utáni politikai széttöredezettségnek is.

Mindennek tükrében egyáltalán nem meglepő, hogy Közép-Európa mint egységes gazdasági tér a mindennapi gyakorlat keretei közül kiemelkedve politikai víziók tárgyává vált. Közülük Rigó kettőt tárgyal részletesebben. Az egyik Friedrich Naumann német nemzeti-liberális politikus *Mittleuropa-terve*, amely 1916-ban az antant gazdasági és politikai reakcióját is kiváltotta, azt látva, hogy egy német vezetés alatti gazdasági szerveződés a kontinens közepén, sőt annak keleti területeit is bevonva, veszélyezteteti Franciaország és Nagy-Britannia biztonságát, amit minden eszközzel el kell hárítani. Naumann tervei – egy vám- és gazdasági jogi közösség, amely a kormányközi irányítástól és a szakkérdések egységes jogi szabályozásától fokozatosan eljuthat egy vámparlamentig – magában a régióban sem találtak egyértelműen pozitív fogadtatásra, noha elképzelése a lehető legnagyobb mértékben igyekezett tekintettel lenni például a magyar közjogi alapú politika érzékenységre éppúgy, mint a csehek vagy a lengyelek nacionalizmusára.

A gyanakvás nem kis részben annak volt köszönhető, hogy a *Mittleuropa* elképzelése a központi hatalmak tényleges birodalomépítő törekvéseivel egy időben fogalmazódott meg, akkor, amikor a Balkánt megszállták, és megjelentek az Oszmán Birodalomban, majd végül a cári Oroszország nyugati területein is. A birodalmi tervek hatása alól az osztrák-magyar elit sem vonhatta ki magát, habár az ő elképzeléseik sokszor meglehetősen ambivalensek voltak, sokkal ambivalensebbek annál, amit Rigó sejtett. Egyfelől erőteljesebben építettek volna meglévő kapcsolataikra a balkáni – például a romániai – elittel; nem véletlen, hogy Söpkéz Richárd, a PMKB romániai megbízottja, 1906 óta a bukaresti Marmoros és Blank Bank vezérigazgató-helyettese, 1917–1918-ban a bank tényleges irányítója, 1918-ban minden egyes „megszállási üzletbe” gondosan bevonta a bank és vele a PMKB román partnereit is. Másfelől azzal szá-

moltak, hogy a háború után a brit és a francia befektetők visszatérnek például az Oszmán Birodalomba és segítségükkel ellensúlyozhatják a német befolyást. Ha tetszik, Ausztria-Magyarország viszonylagos gyengeségére építettek (volna) gazdasági expanziót, s a helyi kapcsolatok ápolásának a későbbiekben nem kis szerepe volt az osztrák-magyar üzleti érdekeltségek túlélésében is.⁷

A központi hatalmak vereségével *Mitteleuropa* amúgy is vitatott terve – egyelőre – lekerült a napirendről. A közép-európai gazdasági tér megszervezése azonban nem merült feledésbe, csak Németország helyébe immár Franciaország lépett. A francia politika és a francia tőke – így Rigó – benyomult a térségbe, részben ellensúlyozandó az utódállamok gazdasági nacionalizmusának a következményeit az osztrák és magyar érdekek részleges megőrzésére nézve, részben pedig a bolsevik forradalom miatt elvesztett orosz jövedelmek pótlására. Ugyanakkor a franciáktól mint birodalomépítőktől való félelem éppen az osztrákokat és a magyarokat segítette abban, hogy az utódállamok elítélésével együttműködve megőrizték érdekeltségeik legnagyobb részét. Eközben Elzászban és Lotaringiában politikusok és francia üzletemberek versengtek azért, hogy olcsón jussanak vagyonghoz és saját eredeti érdekeltségeikbe szivattyúzzák át a megszerzett cégek tőkéjét s. Mindez etnikai diszkriminációval járt, a régió ipara pedig továbbra is csak Németország felé orientálódhatott, mert az ottani piacokon számíthatott sikerre.

Rigó tézise a közép-európai gazdasági térről feltevésekre méltó, különösen a historiográfia és a politika számára maig meghatározó Kelet–Nyugat felosztás tükrében. A *Háború, profit, Trianon* Közép-Európája egyértelműen szétfeszíti a kontinens hagyományos képét és gazdasági-társadalmi hierarchiáját azzal, hogy képes egységes keretben tárgyalni annak nyugati és keleti peremét, Elzászt és Erdélyt. Különösen izgalmas, ahogy a könyvben a Kelet–Nyugat-viszony megfordul. Ha nem is az egyes régiók fejlettségét, de legalább a dinamikát tekintve Erdély lett az a régió, amelyet a hagyományos szempontok alapján inkább nyugatiként jellemeznénk: tehát dinamizmus, mobilitás, kisebb állami kényszer és szabályozás, valamint nagyobb lehetőségek színtere.

7 ■ MNL OL Z41 34. cs. 422. t. Aktennotiz 16 April 1918.; MNL OL Z41 36. cs. 443. t. f. 1-7.; MNL OL Z 41 Orientgruppe; HHStA MdA Politisches Archiv (PA) I. 1046. Liasse 59r, f. 588-597. Bericht ausgegeben am 20. Juli 1918, Bucharest.; MdA AR F87, 3 Holz Rumänien 682/1918 Pro Memoria, 1918. január 2.; MdA PA XII Türkei Liasse LIIL 15 f. 229-231. Pallavicini jelentése Burián külügyminiszternek. Tisza István jelzi egyetértését f. 232.; HHStA MdA Generalkonsulatsarchiv (GKA) 82 F1 Konstantinopel I-3-c Nr. 1950. Pallavicini jelentése Burián külügyminiszternek 1916. május 19.

8 ■ Archiv der Bank Austria, Bécs. Wiener Bankverein, Verwaltungsratsprotokolle, 1919–1920.

9 ■ Francois Perroux: *Economic Space: Theory and Applications. The Quarterly Journal of Economics* 64 (1950), 2. szám, 89–104. old.

Bármilyen meggyőző is azonban ez a kép, különösen az osztrák-magyar üzleti elitek délkelet-európai tevékenysége és az érdekeltségeik átmentéséhez nyújtott francia és belga segítség tükrében, felmerül, hogy nem képzelhető-e el egy olyan térbeli formáció is, amely a Rigó elbeszélésében is előkelő helyen szereplő töredezettségénél fogva hoz létre egy integrált, a könyvben megrajzoltnál azonban több szintű, egyúttal dinamikusabb teret? Rigó is azt állítja, hogy „az ismert birodalmak és nemzetállamok mellett az országokon belüli régiók – mint Elzász-Lotaringia vagy Erdély – és a *Mitteleuropához* hasonló nemzetekfölötti egységek is alakították a változásokat” (309. old.). Am politikai cselekvőség és intézményszerűsítés híján ezt nehéz elképzelni, a gazdasági szereplők egyértelmű meghatározása az akár a regionális, akár a szupranacionális egységek viszonylatában viszont a könyv egyik fő téziséét cáfolná.

A lehetséges megoldás kulcsa tulajdonképpen a szerző által is érintett „francia kapcsolatból” és az osztrák-magyar birodalomépítés ambivalenciájából vezethető le. Rigó maga is hangsúlyozza, hogy a francia közép-európai kísérlet nagy mértékben a magyar, illetve – bár ő nem említi konkrét példákat – az osztrák üzleti elit háború előtti francia és belga kapcsolataira épített. (Ahogy a Wiener Bankverein, 1919–1920-as vezetőségi jegyzőkönyvei gyakran fogalmaznak: „francia és belga barátaink”).⁸ Ezek a kapcsolatok ugyanis nem ritkán Közép-Európán kívül formálódtak, például Konstantinápolyban, ahol a kötet egyik kulcsszereplője, Louis Locheur francia építési vállalkozó és politikus és az elászi etnikai diszkriminációra és gyors, olcsó vagyonszerzésre építő politika levezenylője a Ganz és a Magyar Általános Hitelbank versenytársából a partnerük lett a város villamosításának koncessziójában. A háború után pedig szintén Közép-Európán kívülre kerültek, Zürichbe vagy éppen Brüsszelbe.

Ha ezeket a kapcsolatokat a kontinentális gazdasági tér részeként próbáljuk elképzelni, azt láthatjuk, hogy a háború végével olyan földrajzi régiók szerepe vált kiemelkedően fontossá, ha tetszik, centrálissá, amelyeket addig vagy a fejletlenségük, vagy a politikai körülmények miatt volt szokás elmaradottnak, másodrendűnek, esetenként koloniálisnak tartani. Pedig nyilvánvalóan az osztrák-magyar üzleti vállalkozások által kialakított hálózathoz tartoztak, csak hogy ezt a kapcsolatot nem lehet elsősorban földrajzilag és hierarchikus viszonyokba rendezve tételni. Sokkal inkább úgy, ahogy a gazdasági tér (*economic space*) koncepciójának klasszikusa, Francois Perroux felvázolta: a gazdasági szereplők interakcióinak hálójaként, amelyben az aktorok olyan csomópontok, amelyeket nem lehet, és nem is szabad fizikai térbeli jelenséggé meghatározni. Mert azzal a gazdasági nacionalizmust emelnénk magasabb, akár kontinentális szintre.⁹

Perroux 1950-ben mindezt egyértelműen a Monnet-terv és a készülő Európai Gazdasági Közösség

kritikájaként fogalmazta meg. Ha elfogadjuk kritikáját, akkor már értjük, miért őrzik Somary hagyatékát a Jean Monnet Alapítvány levéltárában. És mi is a *Háború, profit, Trianon* történetének a tényleges szerepe a mai Európa kialakulásában?

AZ IDŐ

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank képviselője, a kolozsvári Hoch Károly és a budapesti Schiffer Miksa építési vállalkozókkal tartott megbeszélést közös cég alapításáról 1921. november 26-án. Megállapodtak, hogy a felek a jövőben Romániában utépitési

vállalatot hoznak létre, és ugyanott közös számlára vállallnak megbízásokat. Az új cégnek Hoch Károly lesz az ügyvezetője, a PMKB és Schiffer 52, Hoch Károly 48%-ban tulajdonosa, és az építkezéseken a PMKB tulajdonában álló Kissebesi Gránit Rt. bányájából kitermelt követ használják fel. Bár utépitési lehetőségek egyelőre nem tűntek fel a láthatáron, a feleknek mégis nagyon határozott elképzelésük volt arról, mi lesz az az első üzlet, amelyre – közbeszerzéssel – pályázni fognak: a Románia számára szükséges új határkövek elkészítése.¹⁰

Három magyar cég, köztük két Romániában éppen „kisebbségbe került” vállalat fogott itt össze azért, hogy nyíltan hasznot húzzanak Magyarország „megcsonkításából”. Ez egyfelől szépen illusztrálja Rigó egyik sokat hangoztatott tézisét, amely szerint a nacionalizmus korántsem ad jó magyarázatot az üzleti viselkedésre. Legalább ennyire izgalmas az is, ahogy ez a röpké epizód – anélkül, hogy tudhatnánk, végül a Kissebesi Gránit Rt. szállította-e a határköveket – megkérdőjelezi az első világháború legismertebb és legnépszerűbb történeti elbeszélési módjának időszervezetét, amely a háború előtt és a háború után egymástól való éles elkülönítésére épül.

Kétségtelen, hogy a *Háború, profit, Trianon*ban alkalmazott megközelítés részben önmagában is elkerülhetetlenné teszi a politika, avagy az eseménytörténeti kronológia felülvizsgálatát. A szerző nem kis részben a gazdaság társadalomtörténetével foglalkozik, és egyik kérdése a polgárság fogalmához, felemelkedéséhez és túléléséhez kapcsolódik. Már-

pedig a társadalomtörténet – különösen a polgárság problémájához szorosan kötődő társadalmi struktúra-történet – korszakolása ritkán kapcsolódik a politikai eseményekhez. Igaz, ez már kevésbé mondható el a gazdaságtörténetről, amelyik viszont hajlamos a politikai töréspontokat egyúttal gazdaságpolitikai változások pillanataként is felfogni, hogy ennek alapján új gazdaságtörténeti korszakot posztuláljon. Az első világháború kapcsán ilyen gazdaságpolitikai változás szokott lenni például az állami beavatkozás, a szabadkereskedelem és az aranystandard vége, a gazdasági nacionalizmus által fűtött protekcionizmus. Mindezek együtt egy klasszikus nagy elbeszélésbe szerveződhetnek, ami a liberális gazdasági rendnek az átgondolatlan békeszerződésekre visszavezetett válságából akár még a totalitárius rendszerek újszólván szükségszerű megjelenését is képes levezetni.¹¹ Sőt ennek a mesterelbeszélésnek még a kritikája is könnyen felvethető a kronológiai keretek fenntartásával, például a deglobalizáció fogalmával és annak a két világháború közötti időszakra helyezésével, vagy a XX. század végi neoliberalizmus „felfedezésével” a háborús összeomlást megélt Ausztriában.¹²

Bár Rigó is utal rá, hogy a kronológiai határok feszegetését részben a társadalomtörténeti szemléletre hivatkozva kockáztathatja meg,¹³ könyve azokhoz a munkákhoz csatlakozik, amelyek az elmúlt évtizedben a sokféle, sokszor egészen meglepő folytonosságra helyezték a hangsúlyt Ausztria-Magyarország és az utódállamai között, vagy azt hangsúlyozták, hogy Elzász és Franciaország újra-egyesítése nemhogy nem volt harmonikus folyamat, de egyenesen az Európa keleti felén megszokotthoz hasonló diszkriminatív és erőszakos epizódokkal volt teli.¹⁴ Még az sem állítható jó szívvel, hogy a konkrét téma, az üzleti elitek és érdekeltségeik túlélése újdonság lenne, hiszen a *business history*, igaz elsősorban német példákra építve, gazdag anyagot mutatott már be erre vonatkozóan.¹⁵

10 ■ MNL OL Z41 574. cs. 3766. j./I-i

11 ■ Nem kritikai éllel, pusztán illusztratív jelleggel itt Berend T. Iván *Válságos évtizedek. Közép-Európa a két világháború között* (Gondolat, Bp., 1983) című munkáját, illetve annak számos kiadását említeném. A válságtézis komplementer, kritikus elbeszélését nyújtja Adam Tooze, amikor azzal érvel, hogy valójában a náci és a sztálini gazdasági radikalizmus nem a versailles-i békerendszer válságából, hanem annak végül bekövetkezett stabilizációjából fakadt. Adam Tooze: *The Deluge. The Great War and the Remaking of Global Order 1916–1931*. Allen Lane, London, 2014. Lásd még: Adam Tooze – Ted Fertik: *The world economy and the Great War. Geschichte und Gesellschaft*, 40 (2014), 214–238. old.

12 ■ Tara Zahra: *Against the World: Anti-Globalism and Mass Politics between the World Wars*. W. W. Norton & Co., New York, 2023.; Quinn Slobodian: *Globalists. The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Harvard University Press, Cambridge, 2018.

13 ■ „A társadalmi piramis változásai érdekes módon nem mozogtak együtt a politikai átalakulásokkal és az ingadozó államhatárokkal [...], hiába ragaszkodik a történetírás a kulcsfontosságú fordulópontokhoz és az „új kezdetek” [...] hangsúlyozásához”. (310. old.)

14 ■ Az új historiográfiai trendekről lásd Robert Gerwarth: *The*

Mindazonáltal a *Háború, profit, Trianon* szisztematikus vállalkozás arra, hogy egy-egy esettanulmányból ne elsősorban a *business history* célkeresztjében lévő mikroökonómiai viselkedési modellekre vonjunk le következtetéseket, hanem a gazdasági, társadalmi és politikai beágyazottságra vonatkozóan. Így aztán a szerző külön és többször is hangsúlyozza, hogy az első világháborút megelőzően sem csak az üzleti tehetőség és a szorgos munka döntötte el, melyik vállalkozás lesz sikeres és melyik nem. Még a legfontosabb elzászi vállalatok is jelentős mértékben függtek az állami megrendelésektől, a kormány jóindulatától, és ezt a jóindulatot sokszor a nacionalista hecckampányok tették semmivé. A háború ezt felerősítette, mivel az ideáltipikusan liberális tulajdonjog hamar elporladt az ellenséges alattvalókkal szembeni kényszerintézkedések nyomán – amit a gyanús – mert idegen nemzetiségű – állampolgárokkal szembeni intézkedések sora követett. (149. old.) Minderre csak ráadásként jött a bolsevik államosítási hullám és a közép- és kelet-európai országok megannyi, etnikai alapú újraelosztásra törekvő földreformja. A liberalizmus és a globalizáció már jóval az első világháború előtt komoly kihívásokkal nézett szembe.

Ennek tükrében különösen figyelemre méltó a közép- és kelet-európai üzleti eliték túlélési képessége, ami a kötetben leginkább hangsúlyozott folytonosság bizonyítéka. Hiszen a nemzetállami kormányok alapvetően azt szerették volna, ha a „nemzeti burzsoázia” veszi kezébe a gazdaság működtetését. És mégis, a PMKB és partnerei egészen komolyan azt gondolták, hogy ők, az ellenségnek mondott magyarok (és zsidók) fogják elkészíteni a trianoni határköveket.

Rigó ezzel kapcsolatban elsősorban arra hívja fel a figyelmünket, hogy a legfontosabb, ami a politikának ellenállt, az az üzleti szereplők és cégek finomabb vagy ritkább szövésű kapcsolathálója volt – és nem csupán az üzleti partnerekkel, hanem a politikával, az alsóbb szintű bürokráciával, a tágabb – de még

mindig helyi vagy regionális – társadalommal szemben. Ebbe éppúgy beletartozott a megvesztegetés, mint a jótékonykodás, a szoborállítás és a munkáslakások építése, a politikai szerepvállalás és a sajtó finanszírozása. Ez a hálózat a háború végén főként Közép-Európa keleti részén még az etnikai határokon is átvitt, és a megfelelő partnerek segítségével befolyásolni tudta a döntéshozókat.

Bár a szerző itt nem mondja ki, mégis elég egyértelmű, hogy az Elzász-Lotaringia és Erdély közötti különbség nem elsősorban az etnikai határok erősségében, hanem egyfajta *moral economy* létében vagy hiányában állt: ez olyan felek közti kölcsönösségi

viszony, amelyhez igazodva a jogilag nem kikényszeríthető vállalatokat, kötelezettségeket mégis csak teljesítették.¹⁶ Elzászban a német birodalmi kormány politikája, a franciák etnikai diszkriminációja és a francia üzletemberek befolyása Párizsban ezeket a viszonyokat fokozatosan és folyamatosan aláasta, míg Erdélyben, és még inkább Nagy-Romániában, bizonyára sokak számára meglepő módon, mégis csak érvényesültek.

A gazdasági szereplők tág értelemben vett társadalmi beágyazottsága volt tehát az üzleti eliték folytonosságának egyik fontos oka, ami egyúttal a történeti időt, a kronológiát is módosítja. A másik ok pedig az osztrák-magyar tőkéseknek az első világháború alatt felhalmozott tudása arról, miként működtek ezeket a kapcsolatokat. Felmerül ugyanakkor, hogy valóban az első világháború idejére tehető-e a gazdaság helyi beágyazása, és tényleg akkor kezdődött-e el ez a tanulási folyamat. Ha nem, akkor hogyan viszonyul mindez például az ideáltipikusan liberális tulajdonjog eróziójához, majd a felbomláshoz?¹⁷

Erdemes felidézni, hogy éppen ott, ahol Ausztria-Magyarország üzleti elitjei a leginkább aktívak, tehát Délkelet-Európában, már a XIX. század végén sem egyértelmű a szerzett jogok, akár még a tulajdonjog sérthetatlensége sem. Bulgária például hosszú ideig megpróbálta aláásni a területén áthaladó *Orientbahn* (*Chemin de Fer Orientaux*) koncesszióját, amit tulajdonosai még az oszmán kormányzattól szereztek meg. A helyzet az átmeneti kompromisszumok

Sky beyond Versailles: The Paris Peace Treaties in Recent Historiography. *The Journal of Modern History* 93 (2021), 4. szám, 896–930. old.

15 ■ Lásd például Alfred Reckendrees: *Das „Stahltrust”Projekt: die Gründung der Vereinigten Stahlwerke A.G. und ihre Unternehmensentwicklung 1926–1933/34*. Beck, München: 2000.; Uő.: *Business as a Means of Foreign Policy or Politics as a Means of Production? The German Government and the Creation of Friedrich Flick’s Upper Silesian Industrial Empire (1921–1935)*. *Enterprise & Society* 14 (2013), 1. szám, 99–143. old.; Boris Gehlen, Christian Marx, and Alfred Reckendrees: *Ambivalences of Nationality – Economic Nationalism, Nationality of the Company, Nationalism as Strategy: An Introduction*. *Journal of Modern European History* 18 (2020), 1. szám, 16–27. old.; Kim Christian Priemel: *Twentieth Century Flick: Business History in the Age of Extremes*. *Journal of Contemporary History* 47 (2012), 4. szám, 754–772. old.

16 ■ Ebben az értelemben használja a *moral economy* fogalmát James G. Carrier: *Moral economy: What’s in a name*. *Anthropological Theory*, 18 (2018), 1. szám, 18–35. old.

17 ■ Herbert Küpper: *Property in East Central European Legal Culture*, in: Hannes Siegrist –Dietmar Müller (eds.): *Property in East Central Europe. Notions, Institutions and Practices of Landownership in the Twentieth Century*. Berghahn Books, New York – Oxford, 2014. 65–99. old.

ellenére annyira kiélezetté vált, hogy az *Orientbahn* német tulajdonosai az első Balkán-háború végén, az osztrák és a magyar kormány segítségével, bécsi és budapesti bankoknak adták át a vasút részvényeit. Eközben a térség országai, köztük az Oszmán Birodalom is, mindent megtettek azért, hogy a koncessziókat olyan társaságok kapják, amelyek tulajdonosi körében a saját alattvalóik/állampolgáraik birtokolták a tulajdonosi többséget.

Ez önmagában ugyan nem teremtette meg a vágyott nemzeti burzsoáziát, viszont kialakította az üzletnek és a befektetésnek azt a modelljét, amelyben elsőrendű fontossága lett a lokális beágyazottságnak, miközben a menedzsment és a haszon elosztása különvált a formális tulajdonjogtól. Ezt még maguk a szereplők sem feltétlenül tekintették problémának. Osztrák és magyar faipari vállalkozók például 1918 elején azzal fordultak a közös külügyminisztériumhoz, hogy amikor majd megtörténik a békekötés Romániával, a Monarchia ne akarja megbüntetni a román politikai elitet. Mivel – hangzott az érvelésük – Romániában már 1914 előtt kialakult egy jól működő rendszer, a Romániában működő cégek tulajdonosai és igazgatósági tagjai közt formálisan román többség volt, de az osztrák-magyar vállalkozók akadálytalanul működtehtették a cégeiket, sőt bürokratikus akadályokkal sem kellett komolyan számolniuk. És a háború után éppen erre lesz ismét nagy szükségük Romániában.¹⁸

Az oszmán kormánynak hivatalos bécsi és budapesti felkérésre 240 millió koronát hitelező budapesti és bécsi nagybankokat tömörítő *k.u.k. Orientgruppe* is ugyanilyen tapasztalatokat szerzett 1916 és 1918 között az Oszmán Birodalomban. Ha ehhez hozzávesszük Söpkéz Richárd és a Marmaros és Blank Bank már említett törekvését arra, hogy a megszállás körülményeinek dacára minden új vállalkozásukban legyen számottevő román partner, nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a tudás már 1914 előtt rendelkezésre állt, a háború pedig csak megerősítette annak fontosságát, hogy a külföldi érdekeltségeket megfelelő módon be kell ágyazni. 1918-ban csak folytatni kellett az amúgy is már bevett gyakorlatot. Igaz, ez azt is jelentette egyúttal, hogy a beágyazás és a beágyazottság nem csupán a helyi és regionális üzleti elitek számára kínált lehetőségeket, valójában ez volt az, ami a leginkább segítette például a Zsil-völgyi szénbányák Rigó által részletesen taglalt átmentését.

Figyelemre méltó továbbá az is, ahogy ez a tudástranzszer a gazdasági tér korábban felvázolt lehetséges alternatív felfogásához is jól illeszkedik. Ismét csak a konvencionális megközelítés szerint elmaradott vagy éppenséggel félgyarmati kontextusok kerülnek központi helyzetbe, még olyankor is, amikor a politika és a külföldi befektetők viszonya aszimmetrikus. Az is igaz természetesen, amit Rigó is hangsúlyoz, hogy miközben a gazdaság társadalmi beágyazottsága és beágyazásának módja a történeti

folytonosság része, a konkrét módozat nem egészen független az adott társadalmi-politikai kontextustól. Elsőként az antiszemitizmus fenyegetett a kompromisszumok felmondásával, majd a szocialista államosítás programja, tekintet nélkül arra, hogy az egyes üzleti szereplők elmozdultak-e vagy sem a paternalizmustól a szocializmus felé, miként azt Farkas Mózes, a Renner-gyár fő tulajdonosa és igazgatója tette, amikor munkásaira hagyta a gyárat. Mindenestre ennek tükrében talán az sem meglepő, hogy a beágyazással és az átmentéssel kapcsolatos tudást a magyarországi üzleti elit a magyarországi holokauszttal idején is hasznosította, ahogy arról Kende Tamás Sztéhlo Gáborról írott könyvében szó esik.¹⁹

EMBEREK

A temesvári püspöki palota nagyvilági esemény színhelye volt 1935 januárjának első napjaiban. A püspök arra készült, hogy kiszolgáltassa a házasság szentségét Livia Pordeának és közel harminc évvel idősebb vőlegényének, Max Ausnitnak. A menyasszony egy kolozsvári görögkatolikus, román nemzeti irányultságú, de magyarul is jól beszélő ügyvéd-politikus, Augustin Pordea, magyar ismerőseinek Pordea Gusztai lánya volt. Pordea jogi és politikai szolgálatait több ízben igénybe vette a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank is erdélyi érdekeltségeinek az átmentésére. A vőlegény sem állt azonban messze az osztrák-magyar vagyonátmentések eseményeitől. Sőt, mint a Resicai Vasművek és a Titan-Nădrag-Călan acélipari konglomerátum vezérigazgatója és – formálisan legalábbis – főtulajdonosa, kulcsszerepet játszott abban, hogy Resica, Nándorhegy, Kalán vasművei és gépgyárai felett továbbra is korábbi tulajdonosaik befolyása érvényesült. Ami talán nem is meglepő, ha tudjuk, hogy Ausnit apja, Oziás osztrák üzleti kapcsolatokból gyarapodott, s a lojalitását például azzal is kifejezte 1916-ban, hogy 50 000 korona hadikölcsönt jegyzett – amit aztán azonnal letétbe helyezett a *Niederösterreichische Escompte-gesellschaft*-nál vezetett értékpapír-számláján,²⁰ és Bécsben halt meg 1926-ban.

A történetben azonban akadt még egy csavar. Ausnit ugyanis izraelita volt, és a menyasszony családja valószínűleg kikötötte, hogy keresztelkedjen ki. Ausnit azonban nem a görög-, hanem a római katolikus rítust választotta, ezért néhány héttel az esküvő előtt egyszer már felkereste Temesvárt és a püspöki palotát, hogy megkeresztelje. A sajtó még azt is hírül adta, hogy a keresztapja Révay Kálmán. A bukaresti felső körökben igen kedvelt Révay egész karrier-

18 ■ HHStA MdÄ AR F87 3 Holz Rumänien 682/1918 Pro Memoria 1918. január 2.

19 ■ Kende Tamás: *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztéhlo Gábor emlékeztetőben*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2023.

20 ■ HHStA MdÄ AR F23 55 Anleihen Österreich-Ungarn 23 Rumänien Akt 110. K. k. Postsparkassenamt to the K. u. k. Foreign Ministry, Vienna, 1916. október 18.

jét a Resicánál töltötte. Pontosabban: 1918 előtt a gyár tulajdonosa, az *Erste Österreichische Staatseisenbahngesellschaft* (STEG) budapesti igazgatóságán az igazgatóságot vezető Veith Béla titkára volt. Veith 1918-ban Resicára költözött és vele tartott Révay is. Révay részese volt a Titan-Nádrag-Călan megalapításáról szóló tárgyalásoknak a STEG és a mögötte álló bankok, valamint a Kalánt birtokló PMKB és a Wiener Bankverein, továbbá a román vevők közt, ezt követően pedig a Resicán belül haladt felfelé a ranglétrán az ügyvezető igazgatóságig és igazgató tanácsi tagságig. Azt azonban vélhetően még ekkor sem hitte, hogy egyszer majd a cég névleges főtulajdonosának és tényleges vezérigazgatójának a keresztapja lesz.

Mivel Ausnit nem csupán a román, hanem a tágabb értelemben vett európai üzleti elitnek is tagja volt, Révay szerepe sajátos módon őt is ennek részévé tehetné – legalábbis a keresztapaság reputációs jelentősége révén. A történet szereplői közül azonban nem csak ő, hanem lényegében mindenki elmondhatja magáról, hogy Ausztria-Magyarország széthullása és Nagy-Románia létrejötte nyomán felfelé léptek a társadalmi ranglétrán. Bár egyikük sem szerepel a *Háború, profit, Trianon* lapjain, a sorsuk hasonló Rigó könyvének számos szereplőjéhez, Farkas Mózeshez, Emil Hatieganuhoz vagy éppen Szana Zsigmondhoz. És az ő történetük jól illusztrálja a könyv egyik lényeges tézisé, miszerint a polgárságnak, illetve az üzleti elitnek meglepően széleskörű lehetősége volt pozíciójának a megtartására és a felemelkedésre. Jóllehet, ahogy ezt az Elzászból elűzött Adlerek példája is mutatja, akiknek újra kellett építeniük a cégüket immár Németországban, alkalmazkodniuk is kellett az új helyzethez. Az ennyire radikális változás azonban sokkal kevésbé volt jellemző Erdélyben és Romániában, mint Elzász-Lotaringiában.

Rigó könyve a széles körben zajló változások történetével szolgál ugyan, ám szereplői elsősorban felfelé mobilak vagy legalábbis meg tudják őrizni a társadalmi pozíciójukat. A könyv lapjain feltűnő figurák közül csak kevesen váltanak foglalkozást, bár a szerző azt azért megállapítja, hogy Elzászban és Lotaringiában, illetve hozzátehetjük, hogy mind Franciaországban és Németországban, sokkalta jellemzőbb volt a családi kapitalizmus és annak ekkori fennmaradása, mint Közép-Európa keleti végein.

Önmagában mindez nehezen vitatható, és a kiemelten tárgyalt, sokszor finoman megrajzolt alakok meggyőzően adják vissza az üzleti miliót, legyen szó paternalista elzászi gyárosról vagy budapesti nagybanki menedzser-tulajdonosról. Sokan vannak ők és sokfélék, életútjuk és a helyzetük változik és változatos, de ebből is fakad, hogy nem csak egyéni életutakat kínálnak, hanem koherens társadalmi csoportot alkothatnak. Ugyanakkor, ha a történetben megjelenített emberek, konkrét és elvont történelmi ágensek szemszögéből figyelünk a szövegre, akkor gyakorta nem is az érvelés pontossága, mint inkább

diffúz jellege tűnik fel. Elsősorban nem az etnikai határokon átívelő közös polgári világról, az üzleti elitek összefonódásáról tett tényállítások a fontosak itt, hanem az a fogalmi csúszkálás, ami az elit, a burzsoázia, a polgárság vagy a középosztály kapcsán megfigyelhető.

A könyv alapvetően a felemelkedő vagy már megállapodott üzleti elitekkel foglalkozik. A szerző nem tesz ugyanakkor különbséget a budapesti *high capital* és a regionális üzletemberek között, és azzal sem foglalkozik, hogy az utóbbiak miként és milyen értelemben váltak elitté. Nem tárgyalja azokat sem, akik velük kapcsolatba kerülve lépnek majd feljebb a társadalomban. Emiatt hatnak zavaróan az ilyen és az ehhez hasonló megállapítások: „A két világháború közötti Kelet-Közép-Európa nemzeti kisebbségeihez tartozó polgárság továbbra is jómódban élt. Bár a nemzeti történetírások az etnikai küzdelmekre és az államépítésre összpontosítanak, érdemes figyelni a különböző nemzetiségű polgárság összefonódására is. Ezek a tranzakciók az Ausztria-Magyarország és utódállamai közti folytonosságra is rámutatnak, hogy az etnikai mellett az osztályhovatartozás is a két világháború közti államok fontos rendezőelve”. (266. old.)

A félreértéseket elkerülendő, nem arról van szó, hogy megkérdőjelezném a fenti és a hasonló állítások tartalmát az etnicitás és az osztályhovatartozás fontossága, vagy a kisebbségi polgárság jómódja vonatkozásában. Azt tartom elsősorban problémának, hogy a könyv szereplői nem vagy csak nagyon részlegesen reprezentálják azt a társadalmi csoportot, amelyet Kelet-Közép-Európában polgárságnak szokás hívni. Bár a korai kapitalista üzleti elitet többnyire a polgárság fogalmi körén belül képzeljük el, a polgár fogalma azért jóval tágabb, amit a fogalom egyes variációi is jeleznek: kis-, közép- és nagypolgárság, *Bildungsbürgertum* stb. Ez okból feltehető – sőt a vonatkozó kutatások alapján biztos –, hogy a tágn vett polgárság egyes szintjei között is erős kapcsolatok szövődtek, bár a könyv ezt erre a tágabb értelemben vett polgárságra vonatkozóan nem igazolja, még csak nem is illusztrálja néhány, az üzleti eliten kívüli példával sem. Ahogy nem teszi nyilvánvalóvá azt sem, hogy ennek a szélesebb értelemben vett polgári (vagy a szakirodalomban inkább középosztályi) miliónek valóban volt, illetve lett volna jelentősége a szorosan értett üzleti elitek közvetlen együttműködésében, így az üzleti elitek vagyonának az átmentésében. A kérdés felvetése már csak azért sem tűnik értelmetlennek, mert a kötet végpontjának is kijelölt magyarországi holokauszt története, benne a Kasztner-vonattal sejtetni engedi: a válasz messze nem egyértelmű.

A fogalmi csúszkálás ugyanakkor gyengíti az érvelés minőségét. Pontosabban szólva, levegőben hagyja a tágabb társadalmi csoportokra – polgárság, középosztály – vonatkozó állításokat, homályban hagyja a tágn vett polgárság, illetve a középosztály belső

differenciálódását és az olyan – a könyvbeli történethez szorosan kapcsolódó – jelenségeket, mint a menedzserek helyzetének megerősödése (aminek Révay kiváló példája), a technokratizálódás (amiről Péteri György írt megfontolandó módon a Tanácsköztársaság kontextusában), vagy a középosztály megteremtése körül kikristályosodó nemzet- és államépítés, amelynek paradox tünete a két világháború közötti Romániának a városi középosztályt megcélzó szociálpolitikája és a magyar kisebbségi politika állandó félelme a középosztály eltűnésétől.²¹

Azért is kárhoztatható ez a fogalmi bizonytalankodás, mert a szerző egyik jól kivethető és igencsak üdvözlendő törekvése, hogy egyfajta „revizionista” szándékkal szóljon hozzá azok történetéhez, akik maguk a magyarországi Trianon-emlékezet középpontjában állnak. Ebben segítette volna, ha rövid okfejtésben tisztázza használt fogalmait, illetve rámutat arra, hogy társadalmi interakciók, például kooperáció a tőke más, nem csak materiális formáinak a tulajdonosai közt is létrejöttek, amelyek sokszor hasonló mintákat követtek.

EMLEKEZET

1926-ban egy júliusi délutánon Livius Faur, a temesvári iparfelügyelőség ellenőre két társával belépett a Lugosi Textilgyár Rt. igazgatójának az irodájába, hogy hosszú órákon át nyaggassa gyerekkori barátját, Alexander Wagner igazgatót. Faur részvényesi igazolásokat, letéti kimutatásokat, átutalási bizonylatokat kéretett elő azzal az előre bejelentett szándékkal, hogy bebizonyítsa: ténylegesen nem történt meg a cég honosítása, a részvénytöbbség nem román kézben, hanem a PMKB és a bank érdekkörébe tartozó Kammer Testvérek Textilipari Rt. birtokában van. Bár Wagner hősiesen állta a sarat, a látogatás végén – amint azt Wagner Weiss Fülöp PMKB elnökhöz írt több oldalas levelében leírta – Faur jegyzőkönyvezte a vizsgálat eredményét, miszerint a cég nincs román többségi tulajdonban.²² Utána arra kérte a meggyőztört igazgatót, hogy kísérje el őt a gyár üzemcsarnokának a bejárására. Miközben a modern gépeket dicsérte, rátért a vizsgálat hátterére is. A honosítást valóban hanyagul végezték el, de a vizsgálat nem ezért indult meg, hanem egy budapesti tőzsdei bulletinben megjelent tudósítás miatt. A cikk nyíltan beszélt arról, hogy mik a PMKB és a Kammer testvérek tervei a többségi tulajdonukban álló lugosi gyárral – noha annak a részvényesei hivatalosan a Marmoros és Blank, a bukaresti Chrissoveloni és a kolozsvári Erdélyi Bank voltak.

Faur vizsgálata önmagában is érdekes történet, különösen annak tükrében, hogy a felügyelő a Lugosi Textil Rt. által megvesztegetett tisztviselők – a belső könyvelésben „kisadósok” – sorában is ott szerepelt, tehát ő maga is szerepet vállalt a magyarországi üzleti elit érdekeltségeinek a beágyazásában és átmenésében.²³ Most azonban a történetnek arra az apró

elemére hívnám fel a figyelmet, hogy a vizsgálat egy budapesti tőzsdei lap kishíre nyomán indult el. (A hír gépelt másolata az iratok mellett található a PMKB levéltári anyagában.) A lugosi gyár tulajdonosainak a kiléte nyílt titok vagy éppen köztudomású 1926-ban Budapesten.

Miért váltott ki sokakban meglepetést mind Rigó Máté könyve, mind Tomka Béla korábbi tanulmánya a trianoni béke gazdasági következményeiről?²⁴ Mindketten azt állították – szemben a közkeletű emlékezeti és történetírói kánonnal –, hogy az első világháború vége és Magyarország szétesése nem járt olyan katasztrofális következményekkel, mint ahogy az a köztudatban – és a tankönyvekben – megfogalmazódik. De ha ez már 1926-ban is nyilvánvaló volt, akkor mikor és hogyan felejtődött el?

Ez a fejlemény részben a *Háború, profit, Trianon* egyik központi tézisével függ össze, nevezetesen hogy 1918 után számolnunk kell a középosztályi – Rigó szóhasználatában a polgári – világok közötti átjárással és e világok viszonylagos stabilitásával. A háború után gyorsan kibontakozó szenvedés- majd traumatörténet középpontjában ugyanis szinte kezdettől fogva a kisebbségbe került középosztály állt. Ennek leglátványosabb eleme az, ahogyan a nyilvánosság máig hatóan eltorzította a Magyarországra érkező menekülthullám társadalmi összetételét. Noha ezt a korabeli hivatalos statisztikák sem igazolták, a sajtóban és a propagandában szinte kezdettől a tömeges elbocsátások elől menekülő tisztviselők, tanárok kerültek előtérbe, és az ő státuszvesztésük lett a békeszerződés következményeinek a mesterel-

21 ■ Péteri György: *A Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1979.; Sergiu Delcea: *A Nation of Bureaucrats or a Nation of Workers? Welfare Benefits as Nation-Building Modernization Tools in Interwar Romania*. *Journal of European Social Policy* 32 (2022), 1. szám, 70–95. old.

22 ■ MNL OL Z41 841. cs. 4918/III-7

23 ■ MNL OL Z41 842 cs. 4918a/XXIX Nyersmérlegek.

24 ■ Tomka Béla: *Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon*. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Országgház Kiadó, Bp., 2018. 47–81. old.

25 ■ Bővebben lásd Gábor Egry: *Magyar Returnees and Political Radicalization in Post-World War I Hungary*. In: Andrei Cuşco – Flavius Solomon – Konrad Clewing (eds.): *Migration and Population Politics during War(time) and Peace(time). Central and Eastern Europe from the Dawn of Modernity to the Twentieth Century*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021. 253–270. old.

26 ■ Priemel: *Twentieth Century Flick*

27 ■ Lásd például a Banque Generale de Turquie esetét MNL OL Z41 478. cs. 3289/xxiii-18

28 ■ Jari Eloranta – Stefan Nikolić – Flóra Macher: *Between Disintegration and Convergence. Flows of Capital, Goods and Labour, 1918–1939*. In: Matthias Morys (ed.): *The Economic History of Central, East, and Southeast Europe. 1800 to the Present*. Routledge, New York – London, 2021. 216–242. old.

29 ■ Letitia Lenel – Alexander Nützenadel: *Economic Narratives. Introduction*. *Journal of Modern European History*. 2023. 2–3. old.

30 ■ Uo. 3–4. old.

31 ■ Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2011.

beszélése.²⁵ Ebbe a keretbe nem fért bele, hogy százával maradtak román állami szolgálatban magyar tisztviselők, tanárok, valamint sokan kerestek megélhetést román állami alkalmazottként is a felnövő kisebbségi magyarok közül; és persze az sem vált így ismertté, hogy Erdély polgári vagy középosztályi világa sokkal kevésbé változott meg, mint ahogy azt a szenvedéstörténetek sugallták és sugallják ma is; a legkevésbé az tudódott ki, hogy a tágabb értelemben vett középosztály (és nem csak az üzleti elit) profitált legtöbbet Közép-Európa keleti szélének a forradalmaiból.

E feledékenységet csak ösztönözte az a folyamat is, amit Rigó szintűgy érzékletesen megragad, hogy a magyarországi üzleti eliteket és cégeiket kitakarták a romániai magyar kisebbség világából. Az a fajta regionalizmus, amelyet Rigó Gyárfás Elemér példáján illusztrál, nem csupán ideológiai alapon bírálta a budapesti üzleti elitet. Legalább annyira fontos volt a politikai karrierjét 1918 után üzleti – bankári – szereppel kiegészítő Gyárfás számára, hogy az átmentett vagyon egyúttal konkurenciát is támasztott. (A tér ismét töredezett és ismét nem etnikai alapon töredezett.)

Mindez persze nem csupán emlékezeti probléma, hanem a történetírás gondja is. Egészen pontosan a gazdaságtörténetírásé. Mint ahogy már említettem, az átmentés története maga semmiképp sem jelent újdonságot a *business history* művelői számára. Csak-hogy ez a műfaj – amellet, hogy az esettanulmányait ritkán választja Közép-Európa keleti feléről –, sokszor nincs beszélő viszonyban a hagyományos gazdaságtörténettel, és általánosításait gyakorta legfeljebb csak az üzleti tudományok körében és azok elméleti keretében helyezi el, elfeledkezve Rigó könyvének az egyik legfontosabb eleméről, a gazdaság társadalmi beágyazásáról.²⁶

A hagyományos gazdaságtörténet-írás esetében is meg lehet említeni két tényezőt, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy az üzleti elitek ezen túlélése könnyen feledésbe merüljön. A hagyományos gazdaságtörténet-írás alapvetően a makroközgazdaságtan megközelítésére épít, ennek megfelelően gyűjti, rendszerezi és makrogazdasági modellek segítségével értelmezi az adatait. Az egyik probléma ezzel az adatok megismerhetősége és láthatósága. Vegyük például az erdélyi bányák és vasművek honosítását. Az osztrák és magyar tulajdonosok egyik bevett eljárása volt, hogy a román partnerekkel szemben kikötötték: őket terhelik a cégek harmadik országbeli – rendszerint svájci, mint a Blankart vagy a PMKB közvetett tulajdonában álló, egyébként hivatalosan csupán élelmiszerkereskedelemmel foglalkozó Allgemeine Depositen AG²⁷ – hitelezőkkel szembeni, lehetőség szerint svájci frankban vagy dollárban denominált tartozásai. Miközben ezek a tartozások sok (tíz)millió svájci frankot tehettek ki, az állítólagos hitelezők valójában csak közvetítői voltak a tényleges tulajdonosok által nyújtott tőkejuttatásnak, és nem

is tettek mást, csak továbbították a törlesztő részleteket. Egy hagyományos tőkemérlegben azonban – ha megjelenik egyáltalán – ez román-svájci tőketranszferként szerepel és teljesen különválnak az esetleg statisztikailag kimutatott svájci-magyar tőkemozgástól. Holott ténylegesen a leányvállalat és tulajdonosa, azaz Románia és Magyarország közötti tőkemozgást takar. Ha egyáltalán bekerül a statisztikába, akkor is azt sugallja, hogy Románia és Magyarország közt megszakadtak a gazdasági kapcsolatok – ami igazolja a hagyományos gazdaságtörténet elbeszélését a töredezettségről és autarkiáról.

Bár a hagyományos megközelítést előnyben részesítő legújabb nemzetközi gazdaságtörténeti szakirodalom e ponton már jóval kritikusabb,²⁸ a hagyományos gazdaságtörténet még egy – inkább csak az utóbbi időben felismert – problémával néz szembe. A módszertana ugyan az alkalmazott matematikai módszerek miatt látszólag objektív, az érveit és a következtetéseit valójában legalább annyira meghatározza a választott narratíva – időbeli változások leírása egymást követő és egymásból következő szakaszokként –, mint az alapjául szolgáló adatok maguk.²⁹ Ezek a narratívák viszont messze nem csupán a gazdaságtörténetet érintik, sokkal inkább arra szolgálnak, hogy a gazdaságtörténetet egy átfogó történelmi elbeszélésbe illesszék, ami nem is olyan meglepő, ha meggondoljuk, hogy a matematizált közgazdaságtan is csupán a XX. század húszas-harmincas éveinek a terméke.

Mindeközben a közgazdasági narratívák – és a rájuk épülő gazdaságtörténeti beszámolók is – könnyen koruk politikailag meghatározott elbeszéléseinek a hatása alá kerülhetnek, legalábbis nem függetleníthetik tőlük magukat.³⁰ Berend T. Iván már említett *Válságos évtizedek* című munkája nem csupán abban emblematikus, ahogyan a töredezettség–autarkia–válság következtetési láncot magyarázó elvve emeli. Végső mondandója úgy összegezhető, hogy a (magyar) gazdaság csak ezek elkerülésével számíthat fellendülésre, ami a hetvenes évek végének a reformvitájában, majd a nyolcvanas évek válsága közepette egyértelmű politikai üzenet is volt. Hasonlóan világos az üzenete Péteri György könyvének a Tanácsköztársaság iparirányítási rendszeréről, amelyben bemutatta, hogy hogyan futott zátonyra az üzemi és ágazati érdekek ellenállásán a totális hadikommunista szervezés, és miként őrizte meg az irányítást még a Rimamurányi Salgótarjáni Vasműhöz hasonló nagyüzemek felett is a régi – a kapitalista – menedzsment. Habár a szerző nem kívánt kifejezetten politikai munkát írni, a kiadói előszót jegyző Berend T. Iván egyértelművé tette a kötet roppant aktuális üzenetét.

Nem biztos, hogy ez egyáltalán elkerülhető, ha a politika nyelve egyúttal hangsúlyosan közgazdasági is. Jó példa erre Tomka Béla könyve a gazdasági növekedésről és a fogyasztásról – európai összehasonlításban.³¹ A száraz, hangsúlyosan tényszerű kötet akkor jelent meg, amikor a Lehmann bankház

MOST FIZESSEN ELŐ 2024. ÉVI SZÁMAINKRA!

Előfizetőink kérésre elektronikus formában is megkapják
a legújabb lapszámot.

**Előfizetési díj évi 7000 Ft,
csak digitálisan: évi 5000 Ft**

A *BUKSZ* előfizethető átutalással a K&H Banknál
vezetett számlájára.

Számlaszám: 10402166-21634716-0000-0000

összeomlása, majd a görög és az eurozóna-válság idején felerősödtek a rendszerváltást gazdasági kudarcnak minősítő, a gazdasági liberalizációval és a szabadkereskedelmi alapú integrációval szemben alternatívát kereső hangok. Ilyen körülmények közt azt állítani, hogy a magyar gazdasági életben a leg-sikeresebb növekedési és felzárkózási időszak 1990 után következett be, elkerülhetetlenül politikai tartalmat nyer.

Ehhez jön az is, amit önkritikusan, és nem csupán Rigó Máté könyvére vonatkozóan érdemes megállapítanunk, hogy háttérbe szorul az immár sok évtizeddel korábbi történetírói hagyomány a kutatási előzményekkel együtt. Hiszen nem csak Péteri könyve jelezte – magyar vonatkozásban –, mennyire egy-síkú és különösen kockázatos a gazdasági átmenet értelmezése, ha nem a cégek és az aktorok gyakorlatát teszi mérlegre. Herbert Matis is leírta, hogyan mentette át az osztrák nagytőke az utódállamokba került érdekeltségeit. Ha a folyamatot nem elemezte is részleteiben, és a Rigó Máté könyvében kiemelt szerepet játszó beágyazással sem foglalkozott, mégis csak bemutatta az alapvető technikákat, a francia és a belga kapcsolat szerepét, a menedzserek fontosságát, jó kiindulópontot kínálva a további kutatásoknak.³² A munkáját ma mégis alig idézik, magam is csak véletlenül bukkantam rá, egy azt félig plagizáló, nemrégiben közzé tett szöveg tanulmányozása során.

Ha már a történetírás emlékezetéből is fokoza-tosan kihullik az előző nemzedék munkássága, akkor nem kell azon csodálkozni, hogy Trianon emlékezete, ami ma is elsősorban politikai kérdés Magyarországon, ennyire rányomja a bélyegét a gazdaságtörténeti narratívákra is. És azon sem érdemes különösebben meglepődni, hogy a bevett gondolati sémákat megkérdőjelező munkák rácsodálkozást – és persze támadást – váltanak, válhatnak ki sokakból. *A Háború, profit* Trianon ugyanakkor módszertani útkeresésnek is tekinthető. Hangsúlyozottan nem a *business history* műfajába tartozik, mert szerzője sokkal átfogóbb kérdésekre keres választ úgy, hogy épít a hagyományos gazdaságtörténeti elbeszélésekre, miközben a meghaladásukra is törekszik. Ha munkáját be kellene valahová sorolni, akkor én a *bottom-up economic history* meghatározást használnám, esetleg a gazdaság társadalomtörténeteként minősíteném. A besorolás azonban csak a legszűkebb gazdaságtörténetírói kör számára fontos. Hadd jelentsük ki tehát, hogy a *Háború, profit*, *Trianon* inspiráló, új kérdéseket felvető és egész Európa XX. századi történetének az újragondolására készítő monográfia. □

32 ■ Herbert Matis: Disintegration and Multinational Enterprises in Central Europe during the Post-war Years (1918–1923). In: Alice Teichova – Peter L. Cottrell (eds.): *International Business & Central Europe (1918 – 1939)*. Leicester UP, St. Martin's Press, New York, 1983. 73–96. old.

SZABÁLYOZOTT IHLET ÉS KRITIKUS SZENVEDÉLY

MÁRTONFFY MARCELL

Oda Wischmeyer (szerk.):

A bibliai hermeneutikák kézikönyve

Órigenésztől napjainkig

Fordította Hamvas Endre, Kocziszkó Éva, Nemes
Krisztina, Németh Attila, Szabó Miklós, Tóth Béla
Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Al.,
2022., 1105 old., 15 000 Ft

A keresztény bibliaértelmezés sokasodó szabálykönyvei, miközben az egyházi hegemonia korszakától kezdve az elválaszthatatlannak tekintett Ó- és Újszövetség magyarázatának egyre kifinomultabb technikáit adták tovább a jelenkornak, hit és megértés, istentapasztalat és tanúsítás, teológiai gondolkodás és kritikai észjárás összetartozásának tudatát is ébren tartották. Ugyanakkor a XVII. századtól kezdve önmagát nevével is megkülönböztető *hermeneutica sacra* a modernségben szétfeszítette hagyományos kereteit, olyannyira, hogy – amint *A bibliai hermeneutikák kézikönyve* című nagy összegzés (a továbbiakban: *Kézikönyv*) bevezetőjében olvasható – bizonyos értelemben „diskurzusának európai tereit és előzményeit” is elhagyja, hogy „felekezetek és vallások közti diskurzusokkal” gazdagodva „a XX. század utolsó harmada óta nemzetközi virágkorát” élje (5. old.).

A *Kézikönyv* magyar adaptációját 2022 augusztusában, az 1989 óta harmincharmadszor megrendezett Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia keretében mutatták be. Az ünnepélyes alkalomból nemcsak a jelenlévő német szerkesztőt, Oda Wischmeyer professzor asszonyt – az Erlangen-Nürnbergi Egyetem 2009-ben emeritált, szakmai körökben világszerte ismert és elismert újszövetség-tanárát – köszönhetjük a soknemzetiségű konferencia résztvevőit, hanem a konferenciát kezdettől fogva szervező kiváló szentírásstudós, Benyik György, a magyar változat szellemi atyja, megvalósítója és szerkesztője is osztozott az elismerésben, méltán.

A mű 1800 év kiemelkedően fontos bibliahermeneutikai vonatkozású alkotásait mutatja be és értékeli. Az összesen hetven „teológiatörténetileg rendezett műértelmezés” (3. old.) szerzőiről csak a 2016-os német kiadás¹ közöl információt. A hazai változat törzsanyaga eggyel több szöveget tartalmaz: az eredetileg zömmel németül, kisebb részben angolul

és franciául íródott tanulmányok fordításához egy magyar teológus értekezése kapcsolódik. A különféle nemzetiségű közreműködők a huszadik század közepéig hatvannyolc keresztény gondolkodó hatvankilenc művét mutatják be, mindegyiket tíz-tizenöt oldalon – a hetvenedik fejezet a közelmúlt és a jelenkor irányzatait összefoglaló körkép, ezért jóval hosszabb. Wischmeyer a nyitó szöveget (*Előszó és bevezetés*) és a fordításhoz írt előszót jegyzi, Benyik az utószót. Öröndöletes, hogy a magyar kötetet egy *Fontosabb hermeneutikai tanulmányok és összefoglalók magyar nyelven* című, igen hasznos bibliográfia és – a német kiadáshoz képest többletként – névmutató is kiegészíti. A szövegeket többen fordították, a tanulmányok többségének fordításáért felelős Németh Attila az egyenletes nyelvi minőségű opus lektorként is elismerésre méltó munkát végzett, összehangolva egyúttal számos tudományág képviselőinek szaklektori közreműködését.

A kötet az alábbi periodizációt követve, illetve – részben – korszakokon átívelő paradigmák szerint rendezi csoportokba a reprezentatív műveket: ókeresztény egyház; középkor; humanizmus és reformáció; korai modern protestáns hermeneutikák; újkori katolicizmus, XVI–XX. század; felvilágosodás és pietizmus; 19. századi protestantizmus; a XX. század a „protestáns hermeneutika nézőpontjából” – a körmönfont megfogalmazás itt annak köszönhető, hogy ebben a szakaszban nemcsak evangélikus és református szerzőkről, köztük Bultmannról és Karl Barthról esik szó, hanem a Héber Bibliát Martin Buberrel együtt németre fordító Franz Rosenzweigről és *Die Schrift und Luther* című, 1926-ban keletkezett tanulmányáról is; végül pedig, a század közepétől kezdődően, a jelenkorba torkolló közelmúlt. Az egyes korszakokat néhány oldalnyi bevezetés, a pályaképeket és dokumentum-elemzéseket pedig (általában több oldalas) továbbvezető irodalomjegyzék előzi meg. A függelékszerű magyar proprium, amelyet Török Csaba katolikus teológus írt, a II. Vatikáni Zsinat utáni időszak bibliai hermeneutikai vonatkozású, legalábbis bizonyos szempontból ilyennek tekinthető katolikus egyházi iratait veszi sorra, s miközben lényeges tudnivalókat közöl, azt is megállapítja, hogy (főként XVI. Benedek/Joseph Ratzinger

1 ■ Oda Wischmeyer (szerk.): *Handbuch der Bibelhermeneutiken. Von Origenes bis zur Gegenwart*. DeGruyter, Berlin, 2016.

megnyilatkozásaiban) „a hit szabálya olyan értelmezési alapelvvé vált, amely kapcsán okkal számolhatunk a kritikai egzegézissel fennálló viszony terén fellépő feszültségekkel” (1067. old.).

Mit jelent vajon a szerkesztő szándéknyilatkozata, amely szerint a *Kézikönyv* „nem a bibliai hermeneutika történetét akarja megírni, hanem inkább a bibliai hermeneutika fontos szövegeibe való történetileg strukturált bevezetést szeretne nyújtani?” (4. old.)

Amint az előszó utal rá, a kötet úgy vezet be az írásmagyarázat elméleti megalapozásának korszakaiba, hogy egy bizonyos értelemben *lezárult* történeti ívet rajzol fel. A befejező nagyfejezet kétségkívül az eleven egyidejűségből adódó bőségzavar és a keretező egy-
sleges narratíva hiánya folytán, de határozott törésvonalat is láttatva különbözik el a bibliai hermeneutika többé-kevésbé körülhatárolt tartományától és egységbe foglalható diskurzusrendjének alakulástörténetétől. Elegendő lehet itt szerzőjének, Arie Zwiep holland hermeneutának (Vrije Universiteit Amsterdam) azt a megállapítását idéznünk, hogy a második világháború utáni időszak „talán legfontosabb eseménye a *bibliai hermeneutika* szempontjából Hans-Georg Gadamer *Igazság és módszer* című könyvének 1960-as megjelenése volt” (998. old., kiemelés:

M.M.). Ha ehhez hozzávesszük, hogy ugyancsak Zwiep szerint „Gadamer filozófiai hermeneutikája méltó vetélytársra és kiegészítésre talál Paul Ricoeur hermeneutikai filozófiájában” (1030. old.), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a hermeneutika univerzalizálására alapozott nagy filozófiai kezdeményezések nem járulékosak az autonóm szentíráshermeneutika – egyébként változatlanul virágzó és (elsődlegesen az evangélikál protestáns tudományosság körében) hatékony – projektumaihoz képest, hanem a kötet összképében új paradigmát nyitnak meg.

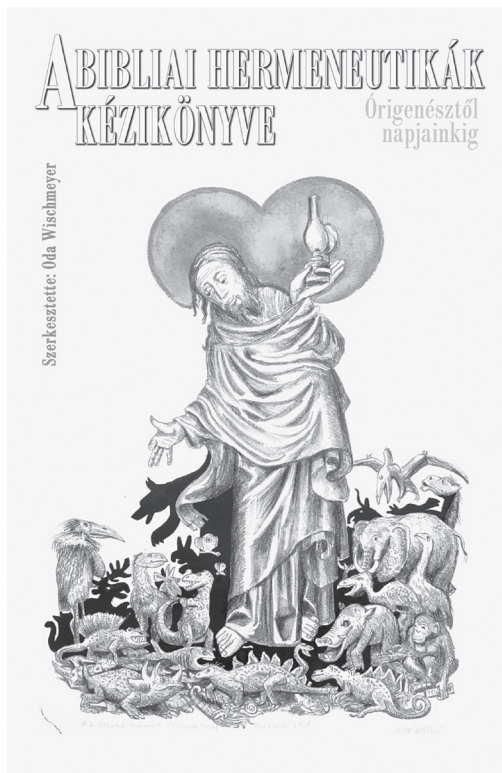
★

A bibliai hermeneutikák kézikönyve című nagyszabású vállalkozás annak tanúbizonysága, hogy az elméleti megalapozottságú bibliaértelmezés megnyílása a szöveggel, főként az irodalmi szövegek működésével kapcsolatos jelenkori ismeretek előtt, valamint hermeneutikai alapelveinek és módszertanának differenciálódása visszatekintő perspektívában, a

távolabbi múlt szövegeit vizsgálva is új felismerésekhez, nem utolsósorban pedig a kezdetek újjáértékeléséhez vezethet. Szent és profán, isteni és emberi, vallási és e világi viszonyának elbonyolódása, illetve egyre tudatosuló bonyolultsága a megértés archeológiájára visszavetülve kézenfekvővé teszi, hogy a tudománytörténeti mérlegelés megkérdőjelezze szó szerinti és rejtett értelem, testi és szellemi valóság, történeti sík és erkölcsi vagy misztikus allegorézis,

röviden: betű (mely „öl”) és lélek (mely „éltet”; vö. 2Kor 3,6) szembeállításának feltétlen igazságigényét. Természetesen nem az érvénytelenítés szándékával, hanem azt a leegyszerűsítő következtetést kétségbe vonva, amely szerint az első századokban kialakuló és megszilárduló nagy-egyházi dogmatika teológiai normativitása (*regula fidei*) az Írás szavainak időtlen jelentéséből fakad. E normativitás alapja az a meggyőződés, hogy ha az újszövetségi kánon egyházi összeállítását vezérlő Szentlélek az írások értelmét feltáró olvasás fölött is őrökdi, akkor ez a spirituális folytonosság végeredményben mellőzhetővé teszi a kutató értelem munkáját: a hívó olvasás nem juthat el máshová, mint Isten szemléléséhez a hit maradandó és egyben maradéktalanul önzonos igazságának belátásán keresztül.

Jóllehet a kontemplatív megértés felemelkedő mozgása mint kozmikus-térbeli képzet mindmáig meghatározó a *lectio divina* gyakorlatában, az időtlen metafizikai és erkölcsi rend előrangjának tételezése a megértés időbeliségének késő újkori belátásához képest a *Kézikönyv* szerint már a keresztény hermeneutika ókori kezdeteivel is csak pontatlanul vet számot. Hiszen az Újszövetség rögzített kanonikus szövege és a morális, illetve, főle boltozódva, a hitbeli igazságok szférája – ezek között a szintek között közvetít a patrisztikus írásmagyarázat – maga is történeti fejlődés. A korai keresztény írások nem páratlanok, hanem koruk kulturális és vallási értelmezéshagyományának, a Homérosztól a kiegészített Héber Biblia görög fordításáig (a *Septuagintáig*) terjedő, kanonikus státusú ókori művek olvasásának folytonosságában állnak. Aligha mellékes, hogy az alexandriai központú kánonhermeneutika a *hajdani jelenkor* irányadó paradigmája – a korfordulóról, Alexandriai Philón (Kr. e. 13 k. – Kr. u. 45/50) saját koráról van szó – és nem az örökkévalóság számára teszi érthetővé

a textusokat. „A korai császárkorban az etika az az általános paradigma, amelyhez a régi szövegeknek hozzá kell járulniuk. Magyarozatuk nem más, mint az időbeli távolság áthidalása időtlen etikával”² – írja másutt Oda Wischmeyer. Ezt a bevett eljárást a korai keresztény írók a *Septuaginta* (messiási értelemben vett) krisztológiai olvasatát nyújtó tipológiával, előkép és beteljesedés (*tüposz* és *antitüposz*), ígélet és megvalósulás időbeli (üdv történeti) figurációjával gazdagítják és módosítják. Allegória-használatuk azonban nem normatív:³ sokszor *en passant* történik, vitázó kontextusban, affektív hangsúlyokkal, alkalmi megnyilvánulások keretében, a retorika szolgálatában – tehát messze nem mindig doktrinális nyomatékka.

Az 1104 oldalas *Kézikönyv* a józan határkijelölés igényének engedelmessé, de – mint arról alább még szó lesz – kritikus kánonteológiai megfontolásból is eltekint a legkorábbi keresztény iratok születésében lévő, mondhatni még folyékony állapotú implicit hermeneutikájának tárgyalásától. Nem foglalkozik sem a bibliai szövegek magyarázatának a zsidóság által kidolgozott módozataival, amelyek a Héber Biblia „kánonjára” összpontosítva hoztak létre egy hihetetlenül gazdag egzegetikai és [...] értelmezési kultúrát” (uo.), sem az újszövetségi iratok Öszövettség-használatának jelentésteremtő, egyszersmind önkanonizációs hatásaival, sem a III. századnál korábbi szerzők, az úgynevezett apostoli atyák és a kora keresztény apologéták viszonyulásával a Bibliához, hanem alcímének megfelelően Origenésztől kezdve mutatja be „a bibliai hermeneutika fontos szövegeit”. Az ő „nagy művének, a *De principiis*nek a IV. könyve” ugyanis az első keresztény bibliai hermeneutika”, amely „mindegyik későbbi bibliai hermeneutika alapja” lett (3. old.).

Enciklopédikus összegzések mindig felvetik az adekvát olvasásmód kérdését. A határozott elméleti előfeltevések alapján és orientációs szándékkal felépített hermeneutikai segédkönyvek a felsőbb stúdiumok munkaeszközeként információkkal szolgálnak és az alkalmi tájékozódást segítik, de a szakmai diszkusszióba bekapcsolódva nem ritkán „műegészék” is élvezhetővé teszik szemléletformáló és koherens mondandójukat. Kérdés tehát, hogy a szélesebb körű ismeretközlés és hozzáférhetőség szempontjából milyen összegzés lehetne optimális. A német katolikus teológus, Werner Jeanrond 1991-ben angolul megjelent teológiai hermeneutikájában⁴ a tudománytörténeti vázlat a *Kézikönyv* terjedelmének töredékét foglalja el, ám késő újkori részében kölcsönös értelmező viszonyba lépnek a bibliai, a teológiai és a filozófiai hermeneutika fejlődésének fő eseményei, a rendszerező fejezetek pedig könnyen átlátható összefüggést teremtenek a bemutatott klasszikus életművek, a legfontosabb felvetések és az írásmagyarázat eszköztárának változásai között. Más utat jár a *Kézikönyv*hez részben hasonló műfajú, Alan J. Hauser és Duane F. Watson által kiadott többkötetes bibliahermeneutika-történet,⁵ amely tematikus és

problémaközpontú fejezeteivel szavatolja valamenynyí építőelemének hasznosságát. S talán nem alaptalan feltételezés, hogy Susanne Luther és Ruben Zimmermann 2014-ben Németországban kiadott bevezetője,⁶ amely jellegét tekintve a legközelebb áll Wischmeyer kézikönyvéhez, ismertebb, didaktikusan megválogatott személyiségek bemutatásával és szövegeik szemelvényes közlésével magyar nyelvi környezetben is praktikus bibliatudományi munkaeszköz volna. Mindazonáltal Wischmeyer hermeneutika-története joggal tart számot arra, hogy a szűk szakmai olvasóközönségén túl is érdeklődést keltő alpművé váljon. Szerzői az európai múlt neves vagy felfedezésre váró teológusaira és bölcseleire specializálódtak, akik magas színvonalon tárgyalják a kiválasztott klasszikus – vagy csupán a kontextusba logikusan illeszkedő – traktátusokat, amelyek az eredeti textus hiányában is meglevenednek az olvasó előtt. Prezentációjukat többnyire vázlatos életrajz illusztrálja, visszatérően felidézve az Írás helyes értelméért folytatott, sokszor vére menő küzdelmek súlyos tétjét, a tanúsítás (*martíria*) szellemi, lelki és testi valóságának drámai találkozását.

Am önmagukban nem indokolnák sem a meglevenedő élettörténetek, sem az egymást kölcsönösen megvilágító teológiai okfejtések, hogy az olvasás szűkülő idejének ökonómiájában helyet kérhesse maguknak egy kevesek által művelt szakterület kérdésfelvetéseinek aprólékosan taglalt előzményei.

2 ■ Oda Wischmeyer: *Kanon und Hermeneutik in Zeiten der Dekonstruktion. Was die neutestamentliche Wissenschaft gegenwärtig hermeneutisch leisten kann.* In: Eve-Marie Becker – Stefan Scholz: *Kanon in Konstruktion und Dekonstruktion. Kanonisierungsprozesse religiöser Texte von der Antike bis zur Gegenwart. Ein Handbuch.* De Gruyter, Berlin, 2012. 623–678., itt: 656. old.

3 ■ Pál például saját jogosultsága, az apostoli fáradozásért járó ellátás mellett kardoskodva utal futólag a Másodtörvénykönyv (*Deuteronomium*) 25,4-re: „Ne kösd be a nyomtató ökor száját! Vajon Isten az ökörről gondoskodik ezen a helyen? Nemde nyilvánvalóan értünk mondia ezt? [...] Ha mi nektek lelki javakat vetettünk, olyan nagy dolog, ha anyagi javaitokból fogunk aratni?” (1Kor 9,9.11).

4 ■ Werner Jearond: *Theological Hermeneutics. Development and Significance.* Macmillan Academic and Professional, London, 1991.

5 ■ Alan J. Hauser – Duane F. Watson: *A History of Biblical Interpretation. Vols. I–III.* Grand Rapids, 2008–2017. Nem hagyható említés nélkül Henning Graf Reventlow négykötetes történeti műve sem: *Epochen der Bibelauslegung.* Bde. 1–4. C.H. Beck, München, 1990–2001.

6 ■ Susanne Luther – Ruben Zimmermann: *Studienbuch Hermeneutik. Bibelauslegung durch die Jahrhunderte als Lernfeld der Textinterpretation. Portraits – Modelle – Quellentexte.* Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2014.

7 ■ Sylvain Piron: *L’herméneutique évangélique olivienne. Le silence du Christ et la nécessité des récits discordants. Oliviana* (Mouvements et dissidences spirituels XIIIe–XIVe siècles), 2012. 4 szám, 3. old.

8 ■ *Principia quinque in sacram Scripturam*, vö. 241.

9 ■ „... quartus tamen est additus”. Vö. Piron, i. m., 7.

10 ■ Címe magyarul mintegy: *A hét pecséttel lepecsételt könyv, amelyet senki sem képes megérteni, avagy olvasni, kivéve a bárányt és azokat, akik a kereszt jelével [tau] vannak megjelölve, bevezetővel a hét pecsét mibenlétéről és arról, hogyan lehet feltörni azokat* (vö. 407. old.).

Kivált fordításban nem, hiszen valószínű, hogy akit teológiai és történeti távlatban foglalkoztatnak a megértés problémái, az nincs ráutalva, hogy anyanyelvén szerezzen alapismereteket az érdeklődésébe vágó dokumentumokról – legyen szó a holland Campenius Vitringa (1659–1722) Izajás-kommentárjának *Praefatio*járól (471–486. old.) vagy a XVI. századi spanyol katolikus Martin Martínez de Cantalapiedra tíz könyvben előadott teológiai vázlatairól és interpretációs szabályairól (563–574. old.). De számos további, egzotikusnak ható példát is említhetnénk. Ezzel együtt megkockáztatható, hogy a nagy gyűjtemény az eseti konzultáció mellett folyamatos olvasásra is invitál. Egyik (lehetséges) mintaolvasója olyan – szövevényes, de számos kiágazása és finom megkülönböztetéseket igénylő árnyalatai ellenére jól nyomon követhető – történettel szembesül, amelynek olvasása szüntelenül a benne megképződő jelentéshálózat topográfiájának újjáalkotására ösztönöz. Talán nem mindenki érzi majd úgy, hogy a kötet maradéktalanul valóra váltja a kuriózumok kiostálására irányuló ígértét (vö. 536. old.), de aki például bibliai szöveg és teológiai reflexió viszonyának tisztázásához kíván sugallatot meríteni, bizonyára méltányolni fogja egyebek mellett a Joachim de Fiore követőjévé vált XIII. századi ferences, Petrus Joannis Olivi evangéliumi hermeneutikájának alapos elemzését (239–248. old.). Olivi példaszerű és megrendítő értelmi erőfeszítéssel hatol el a Bibliára épülő teológia centrumáig, a megkerülhetetlen, póré alapkérdésig: hogyan ragadható meg a sokban az Egyetlen, a nyelvek, beszédmódok, szerteágazó kijelentések kavalkádjában az elrejlő Isten? Elengedhetetlennek tűnik itt egy gyors mintavétel e feszített racionalitás működésének érzékeltetéséhez:

„Először is tehát az egység be van zárva és le van pecsételve a sokaságban, és viszont. A Szentírás ugyanis egyaránt rendelkezik a középpont és a kerület elvével. Amiként ugyanis egyetlen, teljesen egyszerű középpontból végtelen számú vonal ered, ugyanígy az Írás egyetlen szavából a spirituális értelmezések végtelen számú misztériuma származik. És így van sok minden belefoglalva egyetlen dologba. És ahogyan a kerület egész vonala és annak mozgása mindig a középpont körül kering, és mindenfelől egyenes vonalak húzhatók az irányába, ugyanígy kering az írárok egész sokasága egyetlen dolog körül.” (245. old.)

A hosszan folytatódó gondolatmenet a táguló geometriai és grammatikai struktúrához hasonlatos Írásról – egészében véve „a skolasztikus kérdezés erejének káprázatos demonstrációja”⁷ – Olivi „öt szentírási elve” (*Principia*)⁸ közül a másodikat fejti ki. A ferences teológus a kor általános törekvésének ellentmondva azt a merész és elegáns tételt alapoza meg általa, hogy nem egységesítenünk kell az evangéliumok értelmét, hanem ellenkezőleg, a szét-

hangzó elbeszélésekben és szétfutó jelentésekben, mondhatni a megtestesült Logosz disszeminációjában ragadhatjuk meg lényegi igazságuk egységét. Ezt az alábbi jogi megfontolás támasztja alá: szerencse, hogy Krisztus nem írt, mert ígéje nem volna hiteles egyes szám első személyben, a megbízható tanúskodáshoz ugyanis legalább három tanú kell, amint az Írás mondja: „két vagy három tanú szava erősítsen meg minden vallomást!” (Mt 18,16, vö. Mt 17,6 és 19,15). S még jobb, ha négy tanú van (ti. négy evangélium).⁹

Az ókor felé visszalépve: a IV. századi Tyconius *Liber Regularum* (Szabályok könyve) című nevezetes műve, az első önálló hermeneutikai értekezés latin nyelven, a Biblia megértésének hét szabályát fekteti le. A fejtegetés természetesen (amint majd Olivi *II. Principiuma* is) a Jelenések könyve 5,1-ből indul ki: „A trónon ülő jobbában láttam egy belül és kívül teleírt könyvet, amely hét pecséttel volt lepecsételve”. A szerzőt az a meggyőződés vezérli, hogy „a nyelvészeti jelenségek szabályos jellemzőinek lejegyzésével” a bibliai tartalmakat „kategóriákba kell csoportosítani, s ez alapján egy értelmezési rendszer állítható fel” (35. old.). A pecsétekkel lezárt titkos kinyilatkoztatás eszméje nem meglepő módon a későbbi korokban sem veszít vonzerejéből. Tyconius „különösen éleselméjű és fontos” 6. szabálya azt rögzíti, hogy „a Biblia néha különböző képekben, történetekben stb. ismételten ugyanazokat az eseményeket idézi fel”, azaz „nem mindig kronológiai rendbe szedett egyes eseményeket mesél el, hanem megőrökít néha olyan képszerű eseményeket is, melyek az emberiség történelmében ismétlődő mintaként bukkannak fel” (37. old.). Mimézis és figurativitás, történetírói szándék és fikcióalkotás, mítikus és realisztikus elemek szétválasztásának ez a kezdeti formája, s voltaképp az ismétlődő topozokban megmutatkozó szövegköziség megsejtése, ha csak óvatosan nevezhető is kritikai megközelítésnek *avant la lettre*, sok mindent előrevetít a bibliai hermeneutika későbbi alapvető belátásaiból. A nyelvi szintek és beszédmódok szétválasztása a modern kritikai filológiának is egyik alapvető eljárása lesz: az olvasás racionális és aktív összetevőjét erősíti az ígének való pusztá engedelmesség passzivitása mellett (nem feltétlenül azzal szemben), és előkészíti a minden egyes szó ihletettségének hiedelmével (verbálinspiráció) együtt járó tagolatlan igazságfogalom bírálatait.

A *Kézikönyv* olvasása során kialakuló fontos teológiai csomópontok egyike az, ahol az Írást megértető Szentlélek működésével kapcsolatos felvetések futnak össze. A radikális reformáció magányos alakja, Sebastian Franck 1539-ben megjelent, szintén a titkos könyv feltörésén¹⁰ fáradozó hermeneutikai alapvetése szerint (vö. 407–416. old.) a Szentlélek sugallata nem a szent szövegeken keresztül érkezik el az emberhez, hanem (bizonyos értelemben) fordítva:

az emberi lélek közvetlen kapcsolatban van ihletőjével, ezért „az ember bensőjében a Szentlélek vezetésével teljeseedik be mindaz, amit az Írás szövege még csak jelzésszerűen ígér meg” (411. old.). Valamivel fiatalabb kortársa, Kálvin – aki egyébként „agyatlan fantasztának” nevezi Franckot¹¹ – köztudottan elismeri ugyan, hogy az emberi szívet a Szentlélek indítja meg (402. old.), a kinyilatkoztatás kizárólagos forrásának azonban a Szentírást tartja. „A teológusnak nincs is más feladata, mint hogy ezt az Igét egyszerűen, érthetően, módszertanilag rendezetten és életet alakítóan fejezze ki.” A mennyei tanítás (*caelestis doctrina*) „mindig magán viseli égi eredetének jegyét, »és semmi e világi íze nincsen«: ellentmondásmentes és »nagyszerű egységben áll minden rész egymással«” (403. old.). Ezt a közismert tényt itt azért érdemes megemlíteni, mert messi utókorában is eleven. Kálvin felől hatástörténeti távlat nyílik a késő modernség kinyilatkoztatás-pozitivizmusa és az Írás hermeneutikai elsőbbségét hirdető (Karl Barth-i) felfogás felé, amellyel az értelmező (tudományos) illetékességének kiemelt jelentőséget tulajdonító – elsősorban Erasmus filológiai munkásságára visszavezethető és a modernségben kibontakozó – (bultmanni) kritikai hermeneutika áll szemben.¹²

A kinyilatkoztatás befogadásának felsorolt pólusai (a Szentírás, a Lélek szavára érzékeny szubjektivitás és a kérdező értelem kritikai mozzanatot is magában hordozó párbeszédészövegviszonya) mellett negyedikként értelemszerűen lép fel autoritásigénnyel az Igét saját felhatalmazottsága tudatában magyarázó egyházi intézmény. Az ebben a vonatkozásban elsődlegesen figyelmet érdemlő újkori katolikus megértésen a dogmatika szolgálóleányaként középkori konvenciót követ (jobbára azonban kevésbé eredeti és kevésbé termékeny teológiai gondolkodásmódot érvényre juttatva), ezért kijelenthető róla, hogy „még a fontos bibliai hermeneutikai álláspontok kétségtelenül kiemelkedő képviselői sem feltétlenül hagytak hátra olyan művet, amelyet műfaji szempontból jogosan be lehetett volna válogatni e kézikönyvbe” (535. old.). Bár a *Katolikus bibliai hermeneutikák* című rész tizenhárom teológust, illetve pápai dokumentumot vonultat fel, ezek nem annyira hermeneutikai aktivitást szemléltetnek, inkább a szorosabban vett egyházi teológia történeti alakulásába engednek betekintést.

Tanulságos azonban, hogy a szigorúan szabályozott szellemi mozgástérben az önálló ítéletalkotás igénye is rendre megnyilvánul. A spanyol domonkos teológus, Melchior Cano (1509–1560) az egyház iránti engedelmisség és az értelem szabadsága közti feszültségtérben oly módon „váltogatja pozícióját”, hogy „egyszer kritizálja, másszor dicséri a kortárs humanista (és reformatori) bibliafilológiát” (572. old.). Cano, akinek a teológia forrásairól („helyeiről”: *De locis theologicis*) írt híres műve (551–564. old.)

a jelenkor nézőpontjából is innovatívnak számít, a bibliai hermeneutikához lényegében csak az inspiráció és a kinyilatkoztatás megkülönböztetésével járul hozzá. Míg a Szentírás egésze „a Szentlélek sugalmazására és kiadásával íratott le”, nem minden részlete hordoz kinyilatkoztatást; és míg „Erasmus úgy véli, hogy a Biblia csak a hit szempontjából fontos témákban tévedhetetlen, addig Cano azzal érvel, hogy igen nehéz megmondani, mely szentírási helyek fontosak, illetve kevésbé fontosak” (573. old.). Ebben a fenntartható – az Írás tekintélyét nem befolyásoló – bizonytalanságban a bibliai parancsok némelyikével szembeni kétely is megengedhető. Nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani például annak a szabálynak, „hogy a püspök csak egyszer házasodott férfi legyen, lévén az egyháztörténelemben voltak többször házasodott püspökök is” (uo., vö. 1Tim 3,2).

Az egyházi hierarchia és a Biblia kritikai vizsgálata iránti kettős hűség széthangzása a huszadik század elejére válik fenntarthatatlanná és bizonyos értelemben tragikussá: a katolicizmus modernitáshoz fűződő viszonyának félreérthetetlen válságtünetévé. „A római katolikus egyházon belüli ún. modernizmuskrízis (1893–1914) kontextusában Alfred Loisy francia egzegéta volt az, aki egy megújuló bibliai hermeneutika és annak gyakorlati alkalmazásának a legizgalmasabb kísérletével állt elő”, és aki követelte, hogy „a katolikus egzegézis átfogó kritikai programja kapja meg a szabadságnak azt az új szellemét, amely szabadság megvolt Origenésznél, Jeromosnál és a középkori bibliaértelmezőknél, ám aztán a XVI. század óta fokozatosan eltűnt a reformációra és a racionalizmusra adott reakálás során” (651–654. old.). A század első felének vezetők katolikus ösztövegütőse, Marie-Joseph Lagrange domonkos szerzetes (1855–1938), az *École Biblique de Jérusalem* alapítója eleinte élesen bírálta Loisy szellemi autonómiáját, később azonban maga is „az antimodernista tisztogatás áldozatainak egyike” lett (666. old.). Lagrange a történeti-kritikai bibliakutatást nem az egyházi hit

11 ■ Johannes Calvin: *Response à un certain hollandois*. In: Mirjam van Veen (ed.): *Ioannis Calvini scripta didactica et polemica*. 1. köt. Librairie Droz, Genève, 2005. 209–273. old., itt: 226. old.

12 ■ A huszadik század teológiatörténetéből első helyen a Rudolf Bultmann és Karl Barth közti nézetkülönbség említhető, a későbbi diskuszióból Paul Ricoeur filozófiai hermeneutikájának biblicista-evangelikál bírálata. Vö. Rudolf Bultmann: *A hermeneutika problémája*. In: Csikós Ella – Lakatos László (szerk.): *Filozófiai hermeneutika*. Ford. Bacsó Béla, Laki János, Mezei György. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, Bp., 1990. 91–114. old.; Kevin J. Vanhoozer: *Biblical Narrative in the Philosophy of Paul Ricoeur*. Cambridge UP, Cambridge, 1990.

13 ■ Oda Wischmeyer (szerk.): *Lexikon der Bibelhermeneutik. Begriffe – Methoden – Theorien – Konzepte*. Walter de Gruyter, Berlin, 2009. 2013.

14 ■ Becker – Scholz: *Kanon in Konstruktion und Dekonstruktion*, 3. lj.

15 ■ Csokonai Vitéz Mihály: *A Magánossághoz* (részlet).

16 ■ Magyarul lásd Northrop Frye: *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Európa, Bp., 1996.; Uő: *Az Ige hatalma*. Európa, Bp., 1997. Mindkettő Pásztor Péter fordítása.

ellenlábásának, hanem inspirációs forrásának tekintette, és munkássága végül mégiscsak hozzájárult a kritikai bibliatudománytól való egyházi idegenkedés enyhüléséhez – tanú rá XII. Piusz 1943-ban kiadott *Divino afflante Spiritu* enciklikája (vö. 667–676. old.).

★

A *bibliai hermeneutikák kézikönyve* eredetileg annak az ambiciózus könyvsorozatnak a harmadik darabjaként jelent meg, amely 2009-ben egy bibliai hermeneutikai lexikonnal indult,¹³ 2012-ben pedig a vallási kánonnal mint konstrukcióval és a kánonok, főként az újszövetségi kánon dekonstrukciójával (az elkerülhetetlen, de szükségesnek is tekintett dekanonizációs és rekanonizációs folyamattal, illetve műveletekkel) foglalkozó tanulmánygyűjteménnyel folytatódott.¹⁴ A szent iratokat ilyenekként hitelesítő kánon konstruktív jellegének kritikai megközelítése, a kialakulásukban szerepet játszó esetlegességek és emberi döntések feltárása szorosan összefügg a keresztény bibliai hermeneutika kezdetének olyan kijelölésével a *Kézikönyv*ben, amely e kezdetet összekapcsolja a teológiai rendszerezés igényével. (Az alcímben megnevezett Origenész háromlépcsős hermeneutikáját tartalmazó *De principiis* egyben az első keresztény dogmatika.) A kötet nem pusztán időbeli változásaiban, sokféleségében, vitáiban és konfliktusaiban mutatja be a bibliaértelmezés történetének fő állomásait, hanem végesnek, alkalmasint egy lezáruló vagy legalábbis időszerűségéből rohamosan veszítő paradigmához tartozónak tekinti azt a személet- és eljárásmodot, amely a bibliai szövegek megértésének alapelveit magából a Bibliából származtatja. Fejlődésrajzának konklúzióját úgy lehetne tömören összefoglalni, mint a nagymértékben egységes elvi alapon nyugvó patrisztikus és középkori (premodern) értelmezésminták megoszlását, amelynek eredményeképpen külön-külön irányt vesz az újkori kritikai bibliatudomány (egzegézis és keletkezés-, illetve szerkesztéstörténet), a Szentírás részben filológiai eredetű, majd a romantikában önálló szemléletmóddá kiteljesedő holisztikus poétikai szemlélete (Lowth, Hamann és Herder munkásságában) és „egyfajta *hermeneutica generalis*”, az a „logikai-jelelméleti diskurzushalmaz” és „kritikai-teológiai megértéstan” (692. old.), amelyen belül a biblia interpretációja csupán alrendszer képez. Utóbbinak a könyvben tárgyalt művelőivel (Christian Wolff, Johann Salomo Semler és mások) a Schleiermacher, s később főként Gadamer és Ricoeur nevével fémjelzett filozófiai hermeneutika teológiai recepciója (kiemelten Bultmann és Ebeling munkássága) állítható párhuzamba.

A saját hagyományt alapító irodalmi olvasás és a hozzá társuló kultúrafilozófiai egészszelvűség kezdeti stádiumának emblematikus képviselője az anglikán püspök és oxfordi professzor Robert Lowth (1721–1787), aki héber poétikai stúdiumaiban „az ősi izraeli költői képzelet teljes ismeretére” töre-

kedett, és „úttörő szerepet játszott abban, hogy a bibliai irodalom vallási vonatkozását az érzés, a képzelet és a verbális művészet fényében vizsgáljuk” (529. old.). Johann Georg Hamann (1730–1788) számára ugyancsak a héber költészet alkotja „a Biblia izzó magját”. *Aestheticája* (1760) egy kozmikus poétika horizontjában „olvassa” a világot: magát a teremtést értelmezi egyetlen szerző, Isten műveként, megfordítva teremtés és költészet analógiáját: nem a poéta „teremt új dolgokat, / S a semmiből világokat”¹⁵, hanem ellenkezőleg: a költői művek Isten teremtő(i) költészetének visszfényei. A teremtett kozmosz tükörképeként a Biblia költészete a saját és az idegen feszültségében, egyszersmind a fenséges esztétikai tapasztalatában manifesztálja hatalmát, amelyet a maga költői többértelműsége szerint érzékelünk. „Az *Aesthetica* ezzel a stratégiájával új hermeneutikai teret nyit” (747. old.) és továbbvezet Johann Gottfried Herder (1744–1803) evangéliumi kultúrateológiájához (és nem, amint a fordításban áll, „evangelikus kultúraelméletéhez”; 755. old.), amely a világköltemény víziójába foglalja a teremtőt és a teremtést, valamint az „istenkép más homo poetát” és kultúráját. Egyúttal tanúságot tesz az e világi létezés nagyszerűsége mellett, „kozmoesztétikai józansága” elnémit minden „katasztrófaetikai apokaliptikát” (754–755. old.), s nem mellesleg az ortodox hermeneutikák krisztusközpontúságától egy olyan teremtésteológia felé mozdul el, amelynek elsajátítása a keresztény befogadó számára is önértékének megfelelően teheti otthonossá a Héber Biblia világát. A bibliai poétika XVIII. századi felértékelése, Northrop Frye „nagy kódja”¹⁶ és más, a „Biblia mint irodalom” stúdiumok fejlődését jelölő magisztrális kézikönyvek, így Robert Alter művei felé nyit távlatot.

★

Nehéz nem észrevenni a jelenkorra tett utalást a Matthias Flacius Illyricus *Clavis Scripturae Sacrae* (*A Szentírás kulcsa*, 1567) című művét ismertető fejezetnek (írója Hans-Peter Großhans) abban a meglátásában, hogy ha elfogadjuk „Isten megismerésének – és ezzel együtt az ember üdvösségének – a közvetített voltát, akkor semmiképp sem feltételezhetjük, hogy Isten kommunikációja és tettei közvetlenül megérthetők”. Amikor Flacius, „Luther egyik leghívebb követője” (418. old.) így érvel, kizár „minden olyan bibliaértelmezést [...], amely azt célozná, hogy valaki a Bibliát saját (önmagában evidens és szerzett) életbölcsségeinek, ideológiai meggyőződéseinek és dogmatikai alapelveinek az igazolására használja fel”. Ugyanakkor Luther világosság-fogalmára (*claritas*) visszavonkoztatva is érthető Flacius kritikája. Az önmagát értelmező Szentírásnak Luthernél már 1520-ban megjelenő, nagy hatású elve alig fél évszázad múltán sem volt vitathatatlan. Flacius szerint ugyan minden szöveghelyet világosan meg lehet

magyarázni a Biblia egészének összefüggésében, és a magyarázat szilárd teológiai meggyőződésekre igazodik, de Flaciusszal kezdődően „a bibliaértelmezés – az isteni szerző szándéka szerint – teljességgel és alapúan, vagyis tudományos módszertan szerint, [...] a filológia, egzegézis, retorika, logika és egyéb tudományos módszerek és ismeretek segítségével” zajlik (422–423).

Az *Őszövétség kritikai története (Histoire critique du Vieux Testament)* című művével méltán hírnevet szerző francia Richard Simon (1638–1712) elismerő gesztussal adózik a horvátországi protestáns Flaciussnak, amiért íráseértelmezését a hitcikkelyekhez igazítja, csak azt kifogásolja, hogy Luther cikkelyeihez. A tudományos egzegézis katolikus előfutáraként és egyházához hű oratoriánus szerzetesként Simon a dogmatikai alapok rendíthetetlenységét vallja, de elengedhetetlennek tartja, hogy a Biblia kutatója szakmailag felkészült legyen, ismerje az ókori nyelveket, eligazodjék a források között és tanulmányozza a zsidó és keresztény tudományos szakirodalmat. Vizsgálódása azonban azt a belátást eredményezheti, hogy, amint az ortodox lutheránus Johann Benedikt Carpzov (1639–1699) indulatosan a szemére veti, a Biblia írásainak eredete bizonytalan és számos szöveg helye homályos, ezen tökéletlenségük (*imperfectio*) folytán pedig rászorulnak „az Írásban fel nem lelhető hagyományokra” – vagyis a katolikus tradícióra. Amely pedig ellenkezik a *sola Scriptura* reformatori tanával, ezért Simon, a katolikus tudós megérdemli (vagy kiérdemli?), hogy ellenfele Jézus feddését olvassa fejére (vö. Lk 22,31–32): „Ó, Simon, Simon, lásd, a Sátán kikért téged, hogy megrostáljon, mint a búzát! De Jézus könyörgött érted, hogy meg ne fogyatkozzon a hited, hogy egykor megtérve megerősítsd testvéreidet” (605. old.). Bossuet bíborosnak ahhoz is elegendőek Simon filológiai elvei, hogy elrendelje: művéből „azonnal égessenek el pár könyv kivételével minden kinyomtatott példányt”, őt magát pedig zárják ki szerzetesrendjéből (uo.).

A katolikus és protestáns teológiai ortodoxia és a bibliatudomány szabadsága közti együttélés, feszültség, küzdelem és – a modernségben gyakran – feloldhatatlan ellentét a diszciplína történetének és ezért a könyvnek is az egyik vezérmotívuma. Az ellentmondásból a XIX. században főként David Friedrich Strauß és Franz Overbeck von le radikális következtetést. Utóbbi szerint „a teológia teljességgel történeti jelenség, mindenféle égi kötődés és változhatatlan lényeg nélkül. A teológia mindig csak hit és tudomány egymással vetélkedő erőinek pillanatnyi, helyzetfüggő kiegyenlítődéseként mutatkozhat meg” (912. old.) Előbbiről, aki „megjósolja” Bultmann XX. századi mítosztanítási programját (872. old.), a *Kézikönyv* elismerőleg állapítja meg, hogy Jézus élete kritikai feldolgozásban című írása (1835/36) „ma is alapvető a Jézus-kutatás számára”. Strauß hagyta örökölni a teológiára azt a feladatot, „hogy a felvilágosult értelem önfeladása nélkül kapcsolja össze

a modern tudatot és a bibliai könyveket, és hogy ennek során a kritika segítségével olyan hermeneutikai kritériumokat dolgozzon ki, amelyek rámutatnak a megismerés hatáira is” (uo.). A történeti summa nemcsak német szerkesztőjének, de közvetlen munkatársainak és a tanulmányírók nagy részének alapállását is látni enged: elkötelezettségüket a bibliaolvasás elveinek, módszereinek, teológiai és kulturális következményeinek tényszerű, a hermeneutika-történet vitáiban és fordulataiban kifejeződő, ugyanakkor elvi pluralizmusa mellett. Már az ókori szakasz bevezetőjében azt emeli ki Karla Pollmann, a késő ókori keresztény irodalom és egzegézis kutatója (jelenleg a tübingeni egyetem rektora), hogy az egyházatyák hermeneutikája, amelyet manapság a „posztkritikai” olvasás premodern eszményképének is szokás tekinteni, több vonatkozásban is modern megértéskritériumokat előlegezett meg. Nem vonatkozott az eltérő szövegváltozatok megtartásától, jó szemmel nézte a különböző fordításokat, módszereket vett át a szabad művészetektől, és a Bibliát nem mimetikus, hanem szemiotikai szövegnek tekintette: jelek értelmezendő rendszerét látta benne. Ez a felfogás „elejét veszi a *suspense of disbelief*nek”: nem hisz el bármit, ezért – „egy ortodoxként elfogadott dogmatika” keretein belül – teret ad a szövegmagyarázat „nyílt dinamikájának” és „az olvasótól aktívan reflektált dekódolást vár el” (13. old.).

Az így összegezhető értékszempontok jelölve-jelöletlenül végig meghatározzák a mű tendenciáját. A szerkesztő(k) elbeszélése a modernség előtti előzményekből kibontakozó újkor fejlődéstörténetéhez, s benne kritikai tudományosság és teológia párbeszédének táguló perspektívájához igazodik. Előfeltevés-rendszerébe jelöletlenül beépül – nem tetszőleges szempontként, hanem adottságként – Auschwitz emlékezete, ami a keresztény hermeneutika önazonosságán is eltörölhetetlen nyomot hagyott. Kivált annak a nagy hagyományú és mélyen bevésődött „leváltás-” vagy „helyettesítés-teológiai” narratívának a létjogát vonja ma is kérdőre, amelyben az Izrael helyére lépő új választottak ideája – elfedve Pál apostol tanításának ellenkező értelmű kijelentéseit¹⁷ – a „diadalmas egyház (*ecclesia triumphans*)” legitimációját szolgálta. „Jézus, Pál és a korai keresztény mozgalom zsidó gyökereinek újrafelfedezése” mellett „nem utolsósorban a holo-

17 ■ Vö. főként Római levél 9–11.

18 ■ Vö. Wolfgang Kraus: Anti-Judaism – A Problem for New Testament Theology: An Exegetical, Historical Perspective. In: Wolf Greive – Peter N. Proke (eds.): *A Shift in Jewish-Lutheran Relations? A Lutheran contribution to Christian-Jewish dialogue with a focus on antisemitism and anti-Judaism today*. (Documentation 48). The Lutheran World Federation, Geneva, 2003. 69–85. old.: „Az egyház arra választott ki Krisztus által, hogy Isten népéhez tartozzon, ám ez ígéretként érvényes, tudniillik Isten ígéretként, *promissio* formájában” (82. old.).

19 ■ Wischmeyer: Kanon und Hermeneutik, (3. lj.), 672. old.

kauszt szörnyű eseménye vezetett Izrael és az egyház kapcsolatának teljes átértékeléséhez” (1016. old.). A keresztény történelemben tetten érhető előzményei és fokozatosan tudatosuló következményei felülírták az „új szövetség” tökéletlen előképeként felfogott „régí szövetség” tipológiai olvasatát – ha emez túléli is saját delegitimációját –, és kihívás elé állították Luther nézetét az Írás egészét megvilágító Krisztusról (vö. 351. old., ahol egy suggesztív Luther-idézetben a feltört pecsét konvencionális képe a sír szájából elhengerített sírkővel együtt alkotja a felragyogó értelem erőteljes és komplex metaforáját). Megjegyzendő, hogy az elmúlt évtizedek lutheránus teológiájának nagy jelentőségű teljesítménye ennek a kihívásnak az elfogadása: a Krisztus és Izrael – kezdeti és holokauszt utáni – viszonyának újjáértését célzó egzisztenciális fáradozás.¹⁸

Az „Isten szava emberi szó” formula önmagában is érzékelteti a feszültséget, amely a bibliai hit reflexióján belül a mindig megértendő kinyilatkoztatás recepciójának hermeneutikai előrangjából, s vele szemben e viszonylat ellentettjéből, azaz Isten szava autoritatív egyértelműségének hermeneutikai kitüntetéséből, ezzel párhuzamban pedig befogadásának (felekezetileg ugyan sokban különböző, de egyként intézményes) teológiai szabályozásából adódik. Wischmeyer, aki a modernség bibliatudományát meghatározó történeti-kritikai egzegézis művelője – ő maga e szokásos megnevezés helyett egyszerűen újszövetség-tudományról beszél –, más helyütt félreérthetetlenül jelenti be és érvekkel is alátámasztja ellenérzését a Biblia előíró jellegű „teológiai interpretációjával” (vö. 1059–1061. old.) és a szentírási kánon keresztény üdvtörténeti jelentésrendjének mozdíthatatlanként való tételezésével szemben:

„Az újszövetségi írásoknak”, írja, „nem saját megértésünkre vagy kánon-hermeneutikára van szükségünk, hanem recepciótörténetük hermeneutikai reflexiójára, azaz kánonkutatásra. Az olvasónak kell eldöntenie, hogy akarja-e és hogyan akarja különleges státussal felruházni a kánoni szövegeket.”¹⁹

A kötet kompozíciója csak áttételesen vitatja a kanonikus megértésformákra épülő felekezeti dogmatikák bibliahermeneutikai kizárólagosság-igényét. Állásfoglalása azonban nyilvánvaló: a kortárs trendeket és fejleményeket ismertető zárófejezet szerzője az ezredforduló irányzatainak változatos összképét felvillantva végszóként a teológiai nézőpontból is nélkülözhetetlen „kölcsonös megértés” szükségességét hangsúlyozza.

A *bibliai hermeneutikák kézikönyvének* a történeti prezentáción és értékelésen búvópatakként végigvonuló belátása (és egyben az olvasás önként adódó tanulsága) szerint a kánon létrejöttének kontingens okait, jelentésszerkezetének változásait és olvasásmintáinak tág lehetőségeit érzékelő kritikai

hermeneutika sohasem „veszélyeztet” a tradíciót – a szigorúan rögzített és önazonosként tételezett (doktrinális) hagyományt sem –, mivel a hagyomány történeti létmódjának maga is lényeges eleme és kibontakozásának egyik ösztönzője. Csupán az igazságfogalom sebezhetőségére, az igazság karizmatikus vagy intézményes hivatkozású kisajátíthatóságára, a kinyilatkoztatással való visszaélés kockázatára világít rá. Paul Ricœur szép metaforáját kölcsönvéve: a merítődény alázatának szükségességére a forrás bőségével szemben. □

AZ ERŐSZAK ALKONYA – A KEGYETLENSÉG HAJNALA?

NÉMETH ÁKOS

Barcsi Tamás:

Embortelenség az együttérzés korában

Filozófiai vázlat a kegyetlenségről

Bölcsészettudományi Kutatóközpont –

Attraktor Kiadó,

Budapest–Máriabesnyő, 2023. 258 oldal, 3900 Ft

ERŐSZAK VAGY KEGYETLENSÉG

Barcsi Tamás az elmúlt években több könyvet is publikált az emberi méltóság filozófiai és jogetikai kérdéseiről.¹ A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán oktató, filozófus és jogász végzettségű szerző legutóbbi művének újdonságát mindenekelőtt az jelenti, hogy a társadalomfilozófiai, szociálpszichológiai, médiaszociológiai szempontból egyaránt gyakran vizsgált erőszak helyett egy vele gyakran együtt járó, de mégis jóval ritkábban kutatott jelenséggel, a kegyetlenség fogalmával és megjelenési formáival foglalkozik.

A kegyetlenséget Barcsi „morálisan elfogadhatatlan szenvedésként” (7. old.) határozza meg. Ezzel igencsak tág értelmezési keretet jelöl ki, amelybe nemcsak egyes emberi cselekedetek, illetve bizonyos (szűkebb vagy tágabb) emberi közösségek működésének szándékos vagy nem szándékolt következményei tartoznak bele, hanem akár mások szükségtelen és nem menthető szenvedésének az eltűrése is. A morális szempont hangsúlyozása ugyanakkor kizárólag emberi cselekvésekre redukálja a vizsgálandó jelenségek körét, hiszen a szerző értelmezése szerint sem az emberi erkölcs szabályai felett álló természet (sors, Isten), sem az ösztönösen cselekvő állatvilág nem lehet kegyetlen. Az emberi agresszió különböző meghatározásait áttekintve Barcsi rámutat, hogy a kegyetlenség és az erőszak fogalma általában összekapcsolódik a szakirodalomban, még a hagyományos ok-okozati megközelítést bíráló Jan Philipp Reemtsma is a fizikai erőszakot tekinti mindenféle agresszió végső vonatkoztatási pontjának.² A szerző szerint ugyanakkor a nem fizikai, illetve a strukturális erőszaknak a fizikai agresszióét jócskán meghaladó jelentősége van mai transzatlanti kultúránkban. Ennek megfelelően egészíti ki Reemtsma erőszak-tipológiáját: „Korunkban a testet birtokolni akaró raptív erőszaknál a *psziché manipulálása*, az egy adott helyre kényszerített test

mások általi kihasználásánál [tipológiájában ez a kaptív erőszak] a helyhez nem kötött egyén önagressziója a meghatározóbb.” (Kiemelések az eredetiben, 19. old.) Míg az öncélú autotelikus erőszak esetén „az agresszor célja nemcsak a test, hanem a lélek szétmárgatása is lehet (egy ember pszichés tönkretétele)” (18–19. old.). Látható, hogy a szerző a kegyetlenség fogalmának a fizikai erőszakétól való megkülönböztetésével különösen érzékeny mérőeszközzé talált, amelynek segítségével kimutatható a legitim erőszak visszaszorításán alapuló, mai liberális, jóléti társadalmak számos válságjelensége a hagyományos zaklatási formáktól a cyberbullyingig, a munkahelyi önkizsákmányolástól a mások iránti érzéketlenség, a szubklinikai nárcizmus és machiavellizmus egyre gyakoribb tüneteiig.

A szerző hangsúlyozza, hogy a kegyetlenség nem abszolút érvényű fogalom, kultúránként és korszakanként is változik a kívánt, illetve a még tolerálható erőszak mértéke. A nyugati társadalmak modernizációja során az erőszakos cselekmények mind szélesebb köre kerül a tiltott zónába, miközben szaporodnak a kegyetlenség nyílt erőszakalkalmazás nélküli formái. A bevezető fejezet (*A kegyetlenség fogalma*) e folyamat különböző dimenzióit veszi sorra. Steven Pinker *Az erőszak alkonya* című művének³ érvelése szerint a tolerált erőszak csökkenésében a központosított államok erőszak-monopóliuma, az egyéni önkontroll növekedése, illetve a felvilágosodáshoz kapcsolódó humanitárius forradalom és a mögötte álló empátia társadalmi szintű növekedése egyaránt szerepet játszott. Pinker modelljét Barcsi összeveti más szerzők – köztük Reemtsma, Michel Foucault, Rorty és Fromm – nézeteivel, és árnyalt képet fest

1 ■ Lásd elsősorban: Barcsi Tamás: *Az ember méltósága*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.; *Az emberi méltóság filozófiája*. Typotex, Bp., 2013.; *Három filozófiai kérdés az emberről*. Gondolatok a halálról, az elismerésről és a humanizmusról. Attraktor, Máriabesnyő, 2016.

2 ■ Jan Philipp Reemtsma: *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*. Atlantisz, Bp., 2017.

3 ■ Steven Pinker: *Az erőszak alkonya*. Typotex, Bp., 2018.

4 ■ Két példa a közelmúltból: „Mi szükség volt erre?” – Elképesztően sunyi módszerrel próbáltak kivégezni egy köztéri fát Budapesten. <https://rti.hu/belfold/2023/07/29/budapesti-japanakac-elpusztitasa-xv-kerulet-bardoczi-sandor>; „Zavarja a balatoni panorámát” – újabb „fagyilkosságok” Siófokon. <https://rti.hu/belfold/2023/07/11/siofok-fa-rongalas>.

5 ■ Abdulrazak Gurnah: Die historische Verantwortung für diese Taten muß anerkannt werden”: Die Marbacher Schillerrede. *Die Welt*, 2023. november 12.

a kibontakozó társadalom- és művelődéstörténeti folyamatokról, amelyek eredményeként az erőszak egyre több formája (például a kínvallatás vagy a nyilvános kivégzés) minősült kegyetlenségnek. A szenvedésre való érzékenység növekedése nyomán az állambölcelet és a morálfilozófia koncepciói a jogfejlődést is befolyásolták, melynek során az érintett csoportok a klasszikus szabadságjogok után a második és harmadik generációs emberi jogok elismertetését is kivívták. „Ezeket akár *morális forradalmaknak* is nevezhetjük – állapítja meg Barcsi – hiszen morális belátások hatására változott a jogi szabályozás, illetve e változások napjainkban is tartanak” (kiemelés az eredetiben, 43. old.). Reemtsmával egyetértve amellett érvel, hogy a tiltott erőszak zónája a modernizáció előrehaladtával egyre többet foglal magába. Az állatkínzás az utóbbi évtizedekben már egyértelműen ide tartozik, de talán érdemes hozzátenni, hogy napjainkban már a közterületen álló fák indokolatlan rongálása is hírértékű a médiában.⁴ A fák „kivégzéséről”, „fagyilkosságról” szóló beszámolók a kegyetlenség narratíváját alkalmazzák az események elbeszélésére, azt példázva, hogy ma is tovább süllyed a társadalmi ingerküszöb az erőszakos cselekményekkel szemben – és ezzel arányosan terjeszkedik tovább a kegyetlenség zónája.

CIVILIZÁCIÓS TÖRÉS?

Barcsi egyetértően hivatkozik Dan Diner elméletére a civilizációs törésről, melynek értelmében a modernség civilizatorikus-humanisztikus törekvései a XX. század kezdetén egy időre megtörttek, illetve visszajukra fordultak. Azt is jelzi, hogy az „ellenfelvilágosodás” Pinker által használt fogalma pontosításra szorul, hiszen az erőszak korlátozásának korábbi konszenzusát felmondó irányzatok egy része a modernség terméke. Az általa említett marxista szocializmus mellett közéjük tartozik az evolúció törvényeit a társadalomra kiterjesztő szociáldarwinizmus vagy a „rombolva építés” programját megfogalmazó futurizmus is, míg más irányzatok valóban a felvilágosodás és a XIX. század liberális-humanista eszméinek tagadásaként határozták meg magukat (romantikus militarizmus, XX. század eleji vitalista életfilozófiák, konzervatív nacionalizmus, fasiszta vagy náci ideológiák).

Az első világháború traumatikus eseményeiről szólva európai nézőpontból kétségkívül jogos civilizációs törésről beszélni. Az addig elképzelhetetlen mértékű, a modernitás erőszakfelfogásának ellentmondó pusztítás élményét a kortárs Ady Endre az irodalom nyelvén az elsők között így fejezte ki: „Hol foltokban imitt-amott / Ős sűrűből bozót rekedt meg, / Most hirtelen téli mesék / Rémei kielevednek.” Globális szempontból tanulságos lenne e némiképp Európa-centrikus fogalom újragondolása, hiszen a kegyetlenség megítélésében a felvilágosult Nyugat egészen a XX. század közepéig,

sőt végső soron az amerikai polgárjogi mozgalom győzelméig kettős mércével mért. A tanzániai születésű Nobel-díjas író, Abdulrazak Gurnah 2023. évi Schiller-beszédében (Deutsches Literaturarchiv, Marbach) úgy fogalmazott, hogy az európaiak által fenntartott gyarmati rendszerek a XIX. század végén mindenütt rendőrállamként működtek, amelyeket faji megkülönböztetésen alapuló rendeletekkel és szükség esetén a nyers erőszak alkalmazásával irányítottak.⁵ Mindehhez pedig azt is hozzátehetjük, hogy a korabeli fejlett világ periferiáján másutt (az amerikai Vadnyugaton, a cári Oroszországban vagy a Balkánon) is sokkal magasabb volt a tolerált erőszak szintje. A „civilizációs törés”, illetve „ellenfelvilágosodás” fogalma által sugallt civilizációs regresszió helyett valószínűleg sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a periferián addig is kontrollálatlanul (vagy alig kontrolláltan) alkalmazott erőszak tört be a centrumba a „nagy háború”, illetve az azt követően kialakuló totalitárius ideológiák térhódítása nyomán.

Közel nyolcvan év távlatából már megállapítható, hogy a „modernitás morális és jogi vívmányai” mégsem lettek „tiszavirág-életűek” (56. old.), ahogy Max Horkheimer és Theodor W. Adorno jósolta a második világháború végnapjaiban, hiszen minden idők legpusztítóbb fegyveres konfliktusát az ENSZ felügyeletén és nemzetközi szerződéseken alapuló biztonsági rendszer kiépülése, valamint a fejlett társadalmak erőszakkal szembeni erkölcsi érzékenysége fokozódása követte. Reemtsmával szemben azonban a modernitásba vetett bizalom teljes körű helyreállításáról sem beszélhetünk, hiszen a nyugati gondolkodás posztmodern fordulata épp e bizalmatlanság tovább éléséről (vagy újjáéledéséről) tanúskodik, mutat rá Barcsi. A szerző másutt arra is utal, hogy a Reemtsma által felsorolt XX. századi erőszak-relegitimációs retorikák közül Putyin orosz elnök a „nemzeti érdek védelmére” hivatkozva támadta meg Ukrajnát 2022 februárjában (234. old.), ami az egész világ számára nyilvánvalóvá tette „az erőszak alacsony szintjét biztosító civilizációs vívmányok törékenységet” (55. old.).

A GONOSZ HÉTKÖZNAPI ARCA

A kegyetlenség azonban Barcsi véleménye szerint más szempontból sem abszolút kategória, mivel nemcsak az emberi magatartásformák megítélése, de maga az emberi viselkedés is kontextusfüggő. Stanley Milgram és Philip Zimbardo (azóta ugyan vitatott) pszichológiai kísérletei azt bizonyítják, hogy kivételes körülmények között olyan egyének is kegyetlen cselekmények elkövetőivé válhatnak, akik máskülönben nem viselkednének így. A XX. század totalitárius diktatúrái a gyakorlatban is bizonyították, hogy a kegyetlenség rendje államként megszerveződve társtettesévé teszi a félelem, a konformitás vagy épp a nyereségvágy által vezérelt állampolgáro-

kat. A szerző célja, hogy a felfoghatatlan kegyetlenség racionalizálására használt fogalmak („gonoszság”, „örület”) mögé tekintsen, mivel véleménye szerint a cselekvőket patologizáló, az eseményeket a mindennapi jelenségek szintjétől elvonatkoztató szóhasználat (a náciak „örültek”, Auschwitz „földi pokol”) akadályozza a szembenézést a gonosz hétköznapi arcával. Hogy eközben vékony jégen jár, azzal maga is tisztában van, hiszen „a gonosz banalitásának” (Hannah Arendt) bemutatása és a felfoghatatlan kegyetlenség indítékainak megértésére való törekvés „obszcénna” (Claude Lanzmann) is tűnhet a túlélők és leszármazottjaik egy része előtt. Barcsi nézőpontja talán leginkább Zbigniew Libera kortárs lengyel képzőművész felfogásához áll közel, aki Lego építőelemekből építette fel híres koncentrációtábor-makettjét, arra hívva fel a figyelmet, hogy bűnös döntések eredményeként a hétköznapi világ alkalmasint békés célokra is felhasználható elemeiből épült fel – és épp ezért bármikor újra felépíthető – a felfoghatatlan kegyetlenség világa.⁶ „*Emberi világunk nem osztható ketté kegyetlenségeket elkövető örült, és a kegyetlenséggel kapcsolatba nem hozható normális emberekre.* [...] Arról van szó inkább, hogy a náci Németországban vagy a sztálini Szovjetunióban a rendszerek működésmódjából adódóan hétköznapivá vált a brutalitás és iszonyatos tettek elkövetése” (kiemelés az eredetiben, 98. old.) – fogalmaz a szerző.

SZODOMÁTÓL AUSCHWITZIG

Barcsi Tamás filozófiai esszéiben gyakran él szépirodalmi példákkal, melyek alkalmanként műelemzés-sé terebélyesednek. Legújabb könyve ismét a világirodalom széles köréből válogat: Albert Camus-tól Dosztojevszkijen át Franz Kafkáig és Primo Leviig, Ottlik Gézától Kertész Imrén át Péterfy Gergelyig tart a névsor. Az impozáns olvasmánylista jelentőségét a mű koncepciója szempontjából mindenekelőtt az adhatja, hogy az irodalmi művek mintegy „tisztá” formában mutatnak be mindennapjainkban szinte észrevétlenül jelen levő etikai problémákat. Ivan Karamazov bölcselkedése arra a konklúzióra jut, hogy „a kegyetlenség a kegyetlenség által kiküszöbölhetetlen” (Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*). Péterfy Gergely kortárs sikerkönyve (*A kitömött barbár*) a hétköznapi idegengyűlölet működésmódját példázhatja a XVIII. századi Bécsbe került színes bőrű főszereplő történetével, míg Ottlik regénye (*Iskola a határon*) a fiatalok nevelésére hivatott felügyeleti intézmények működésében rejlő kegyetlenségek lehetőségére mutat rá. Az ottliki katonaiskola az Auschwitzba vezető út példázatát, a koncentrációs tábor rendjének „előképét” (194. old.) is nyújthatja egyzersmind.

Barcsi szerint viszont „[a] képzelet és a realitás különbsége Auschwitzban felszámolódott” (kiemelés az eredetiben, 168. old.), mivel a holokauszt megvalósította a Sade márki által elképzelt „kegyetlenség

szadista rendjét” (148. old.). A *Szodoma százhusz napjában* elbeszélt cselekmények keretét adó szigorú felügyeleti rendszer számos hasonlóságot mutat a náci koncentrációs táborok világával: a megfigyelés hatékony megszervezése, a térkihasználás, a részletes időbeosztás, illetve a felügyelők önkényeskedéseiből eredő „többletbüntetések” (167. old.) elnézése és a foglyok egy részének tetteitársként való bevonása egyaránt szerves része volt a kegyetlenség elképzelt és megvalósult rendjének. Pier Paolo Pasolini nem véletlenül helyezte az eredetileg a XVIII. században játszódó regény filmváltozatát az olasz fasizmus végnapjainak történelmi kontextusába (*Salò, avagy Szodoma 120 napja*), mivel az öncélúan tomboló erőszak idején valóban hihetővé váltak a Sade által leírt, brutalitásukban már-már szürreális cselekmények.

A holokauszt értelmezéséhez Barcsi számára a legfontosabb támpont Kertész Imre, akire már korábbi műveiben is gyakran hivatkozott. Paradoxonként jellemzi azt a helyzetet, hogy nincsenek szavaink a felfoghatatlan kegyetlenség elbeszéléséhez, hiszen az ok-okozati magyarázatok csődöt mondanak, a túlélők traumatapasztalata nem élhető át, a számszerű adatok ismertetése pedig inkább eltávolít Auschwitz valóságától – ugyanakkor az áldozatokra való emlékezés és a múlt bűneivel való szembenézés erkölcsi kötelessége mégsem engedi meg a wittgensteini maxima által kínált hallgatás lehetőségét. A historiográfia helyett sokkal inkább az irodalom és a film esztétikai élménye vezethet el a valóság (valamilyen szintű) megismeréséhez. Barcsi a *Sorstalanság* nyomán azt hangsúlyozza, hogy „az irracionális világa az emberi rációban, az elképzelhetetlen kegyetlenség a hétköznapi kegyetlenségben gyökerezik” (179. old.), és hogy egy lépésről lépésre előrehaladó folyamatban jutott el az emberiség a „tömeggyilkosságok hétköznapiságához” (160. old.). Ennek fontos részét alkotta a civilizáció külső formáinak fenntartása, sőt Auschwitzra jellemző túlzott hangsúlyozása (zöld gyepek, virágágyások, mindenütt szigorú rend), ami az emberi kultúra alapvető törvényeinek felfüggesztését leplezte. Kertész egy másik regényének (*Kaddis a meg nem született gyermekért*) elbeszélője keserű iróniával úgy fogalmaz, hogy Auschwitz „csupán azon erények túlhajtásának tűnt nekem, melyekre már kora gyermekkorom óta neveltek” (idézte: 193. old.), míg Primo Levi (*Akik odavesztek és akik megmenekültek*) „a német katonai módszerek egyik változatának” (idézte: 167. old.) nevezi a lágereket. Nem sokat tévedett, hiszen a felfoghatatlan kegyet-

6 ■ Zbigniew Libera alkotását lásd a Ludwig Múzeum honlapján: <https://www.ludwigmuseum.hu/mutargy/lego-koncentracios-tabor-no-1>.

7 ■ Vö. Sven Felix Kellerhoff: Der Rassenkampf ist nur durch Vernichtung abzuschließen. *Die Welt*, 2021. május 5.

8 ■ Márai Sándor: *Föld, föld!...* (A teljes változat). Helikon, Bp., 2014. 557. old.

9 ■ José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Nagyvilág, Bp., 2003. 48. old.

10 ■ Kertész Imre: *Sorstalanság*. Magvető, Bp., é. n. 328. old.

lenség nációk által felépített rendjének előzményei között a gyarmatosítás gyakorlata valószínűleg jóval fontosabb szerepet töltött be, mint azt a korábbi történeti munkák szerzői feltételezték. A németek sokáig leginkább csak epizodikus jelentőségűnek tekintett afrikai „kalandja” – nem kis mértékben a már említett Abdulrazak Gurnah *Utóéletek* című, immár magyarul is olvasható regénye nyomán – az utóbbi években kezd magára vonni a figyelmet, hiszen a német birodalom először Tanzániában teremtett faji megkülönböztetésen és embercsoportok megsemmisítésén alapuló uralmat.⁷

A Goethét idéző Márai Sándor szerint „az embernek saját sorsát kell megélni...» Tehát nem az események, a Történelem által reakényszerített, adatszerű sorsot, hanem az övét, az egyszerű, a sajátját.”⁸ De a lágerek deportáltjainak vajon maradt-e lehetőségük a saját sorsuk megőrzésére? Kertésznek a *Sorstalanság* regénycímében foglalt válasza tagadó, mivel az auschwitzi felügyeleti rendszer kegyetlenségéhez az emberi méltóság módszeres felszámolása is szervesen hozzátartozott. Barcsi azonban Camus nyomán úgy véli, „[a] kilépés lehetősége mindig az ember lehetőségében áll” (204. old.), mivel az egyénnek mindig van lehetősége saját ítélőerejének érvényesítésére. Így tesz egy másik Kertész-regényben a Tanító úr, aki félreteszi B. napi fejadagját (*Kaddis a meg nem született gyermekért*), holott másként is cselekedhetne, vagy Nemes-Jeles László *Saul fia* című filmjének főszereplője, aki a halott fiú eltemetésének vallás erkölcsi és humanitárius elvekből egyaránt következő kötelességét a felügyeleti rend szabályai fölé helyezi. A kegyetlenség rendjében, ahol a gyilkolás számít normakövető magatartásnak, a saját és mások emberi méltóságának megőrzése, a kanti kategorikus imperatívusz követése jelenti a lázadást, a morális hősiességet.

MINDENNAPI KEGYETLENSÉGE(IN)K

A civilizált, jóléti társadalmak embertelen vonásaival csak a könyv utolsó fejezete foglalkozik (*Miért kegyetlen az „erőszak alkonyának” korszaka?*). A szerző szerint, amiképpen a felfoghatatlan kegyetlenség rendje hétköznapi emberek kegyetlenségein alapult, úgy mai intézményeink szervezeti és működési rendjét is csak fokozatbeli különbségek választják el a kegyetlenség rendszereitől. Ez az elméleti feltevés magyarázza a kötet felépítését; ugyanakkor az utolsó fejezetben felvetett kérdések akár egy újabb könyv megírását is indokolták tennék.

Barcsi hétköznapi életünk kegyetlenségeinek válságos katalógusát nyújtja, melynek metszetében a globális kapitalizmus rendjének válságtüneteit is megpillanthatjuk. A bemutatott posztfukuyamai világ azt igazolja, hogy az erőszak alkonya és a (nyugati) civilizáció győzelme nem vezetett a kegyetlenség megszűnéséhez. A civilizált rend világára az agresszív látens formái a legjellemzőbbek, melyeket alkal-

masint elszenvedőik sem akként érzékelnek. A kései, digitális kapitalizmus „teljesítményelvű társadalmában” (Byung-Chul Han) a folyamatos ellenőrzés és önellenőrzés lép a fegyelmező intézmények helyébe, a társadalmi és a munkahelyi elvárások pedig a belső kényszer és az önkizsákmányolás felerősítőivé válhatnak. Az önkiteljesítés és az önbecsülés lehetőségétől való megfosztottság és a környezettől való elidegenedés épp ezért nemcsak az egykori munkatáborok deportáltjait sújtotta, hanem mai korunk önkizsákmányolóit és „nem valódi önkiteljesítőit” (212. old.) is. A rendszerváltás után a felső középosztály számára nálunk is valósággá vált a kertvárosok és lakóparkok méretre nyírt gyepeinek és méretre szabott karrierjeinek világa, ahol – mint Ortega y Gasset a korabeli Amerikáról írta – „nem illik különbözni”.⁹ A közösségi elvárásokat beteljesítő, kívülről irigylésre méltónak tűnő életutak mögött sok esetben konformizmus, bizonytalanság vagy akár teljes belső meghasonlás áll. A teljesítményelv uralma végső soron olyan társadalomhoz vezethet, ahol „mindenki annyit ér, amije van”, a valamilyen okból versenyképtelen (a munkaerőpiacon releváns szak tudással, kapcsolati tőkével nem rendelkező, idős, fogyatékos, lakhatási nehézségekkel küzdő, hátrányos helyzetű településen élő) egyének pedig „el-dobható emberek” (215. old.) válhatnak. Mindezt erősíti a „szenvedésről elfordított tekintet” (uo.), a gyakran áldozathibáztatással takarózó, a bürokrácia lélektelen működésében is tetten érhető (hajléktalanság kriminalizálása, lakbérhátralékot felhalmozó bérlők elhelyezés nélküli kilakoltatása) társadalmi közöny. De emberi kapcsolatainkban akár csak a figyelmetlenség is vezethet kegyetlenséghez, amikor elmulasztjuk a másik mélyebb megismerését, s ennek következtében nem megfelelően bánunk vele, akaratlanul okozva fájdalmat számára. A civilizált felszín alatt mindeközben a hétköznapi idegengyűlölet is jelen van: az elkerüléstől a szóbeli előítéltelességen át a gyűlöletbeszédig, sőt tovább, a fizikai erőszak alkalmazásáig apró lépések vezetnek, de a történelemből megtanulhattuk, hová vezetett, amikor – Kertész szavaival – „[m]indenki lépett, amíg csak léphetett”.¹⁰

A jéghegy csúcsát a nyílt agresszió ma is jelen lévő formái jelentik: a törtető érdekérvényesítés, az immár a kibertérre is kiterjedő iskolai zaklatás, a hatalmi visszaélés esetei, vagy az egymás után felszínre kerülő pedofil ügyek. A családon belüli erőszak képében a civilizált rendben is jelen vannak a „barbárság szigetei” (231. old.), melyekben korunk társadalmi feszültségei csapódnak le. Végül a Hollywoodot megrengető szexuális zaklatási ügyek és a nyomukban fellépő „Me Too”-mozgalom bemutatása is helyet kap a könyvben.

A szerző kordiagnózisa nem túl optimista. A történelem nem ért véget: a kegyetlenség nem szűnt meg, sőt csak napjaink eszkalációval fenyegető agresszív világpolitikai eseményei (a szerző itt még

**LUKÁCS GYÖRGY GONDOLATVILÁGÁNAK
TÁRSADALOMELMÉLETI ASPEKTUSAI**

Daradics Boglárka: Bevezető

Daradics Boglárka: Lukács György

Benjamin-interpretációjáról. Egy (szellemi)
kapcsolat feltérképezésének lehetőségei

Fekete Kristóf: Az autonómiáról van szó

Forczek Ákos: „Rendszer és történelem egységpontján”.

A *Történelem és osztálytudat* módszerfogalmáról

Kardos András: Az Ördög (tragi)komédiája.

Lukács és Madách

Szigeti Péter: A lukácsi oeuvre jelentősége

a társadalom-, a politika- és a jogelméletben.

Vissza- és előretekintés a marxizmus

reneszánszának hatásaihoz

Weiss János: Az eltörölt kontextusok.

Megjegyzések Lukács György „Mi az ortodox
marxizmus?” című tanulmányához

Forczek Ákos: Lukács, az elveszett szamarak és

Caravaggio. Hévizi Ottó *A disszonancia filozófusa –
a dilemmatikus Lukács* című könyvéről**MEGVÁLTÁS ÉS MEGMENTÉS**

Ilyés Zalán-György: Allegória és (ön)megváltás.

Gondolatok az allegória kritikai jelentőségéről

Walter Benjamin művei nyomán

**LETTRISTA KÍSÉRLETI FILM ÉS
SZITUACIONIZMUS**

G. Horváth Mihály: A fatal Debord és a megvalósult

szituáció. *Az Hurléments en faveur de Sade*

(Guy-Ernest Debord, 1952) című film

mozgalomtörténeti szerepéről

RECENZIO

Zab Tamás Lóránd: A Tanácsköztársaság

luxemburgista apologetikája. Göllner B. András

(szerk.): *The Forgotten Revolution*. Black Rose

Books, 2022.

A FRANKFURTI ISKOLA ÖRÖKSÉGE (?)

Max Horkheimer: Művészet és tömegkultúra

Kapható az Írók Boltjában és megrendelhető
a szerkesztőségtől: www.replika.hu.

csak az orosz–ukrán háborút említi, de a Hamász
terrorszervezet Izrael elleni támadása és a zsidó ál-
lam ezt követő megtorló akciója is ide sorolható) egy
erőszakosabb korszak nyitányát jelentik.

ÖSSZEGZÉS

A szerző nem keresi a felvetett dilemmák politi-
kai-közéleti aktualizálásának lehetőségeit, ugyanak-
kor nem is tér ki az időszerű vonatkozások elől. Nem
hallgatja el, hogy véleménye szerint „[m]anapság az
»ultra-szubjektív« kegyetlenség felerősödésének le-
hetünk tanúi, bizonyos állami vezetők idegenellenes
politikája hatással van a mássághoz való hétköznapi
viszonyra is” (kiemelés az eredetiben, 220. old.). Az
LMBTQ-közösségek tagjaival szembeni féltelmeket
„a (szélső)jobboldali politikai pártok felerősítik”, és
„közismert, hogy a magyar kormány hadat visel a
„genderörület” ellen” (238. old.). A szerző morális
állásfoglalásai nyilvánvalóvá teszik, hogy „álságos
összevetni erkölcsi szempontból az SS-őrök kegyet-
lenségét a koncentrációs táborok lakóinak kegyetlen-
ségével” (70. old.). Máshol azt szögezi le, hogy „egy
általános, az emberi méltóság tiszteletéből kiinduló
morális nézőpontból az önkéntes aktív eutanázia
nem feltétlenül minősül kegyetlenségnek”, mivel
„az emberi szabadság tiszteletéből levezethető” (ki-
emelés az eredetiben, 109. old.). Az „önmagukat
az elvárttól eltérő módon kiteljesítők kirekesztése”
(kiemelés az eredetiben, 154. old.) viszont annak
számít. De ítéletet mond azon kegyetlen bürokrata
felett is: „aki meg sem próbál segíteni az önhibáján
kívül méltánytalan helyzetbe került ügyfelének, az
méltán nevezhető kegyetlennek” (216. old.). □

TUDOMÁNY, ÖNISMERET, SZABADSÁG

MÁRTON MIKLÓS

Bernáth László:

Létezik-e szabad akarat?

Pesti Kalligram, 2023., 256 old., 3990 Ft

Kivételesen izgalmas filozófiai mű jelent meg Bernáth Lászlótól tavaly a szabadakarat-problémáról. Mit jelent, hogy egy filozófiai mű kivételesen izgalmas? Elsősorban azt, hogy a tárgyalt problémát a szerző nagyon alaposan átgondolta, minden releváns aspektust figyelembe vett, a szakirodalmi álláspontokat pontosan ismeri, ugyanakkor kritikusan viszonyul hozzájuk, akár szembe-menve egész diskurzusok kiindulópontjaival. Ennek megfelelően az izgalmat leginkább az tartogatja, hogy Bernáth egy több száz (vagy több ezer) éve tárgyalt filozófiai problémához nyúl újszerűen, egyénien, és saját logika szerint tárgyalja a kérdést, anélkül, hogy ez öncélú különcködéssé vagy idioszinkretikus narratívává válna, mivel az olvasó maximális bevonására törekedve egyrészt a lehető legvilágosabbá teszi az álláspontját, ahol lehet, mindannyiunk közös hétköznapi tapasztalataira apellál, másrészt bátor állásfoglalásait mindig alapos érveléssel támasztja alá.

Hogy mitől izgalmas az ilyen mű? Természetesen attól, hogy olvasóját folyamatos reflexióra készíti: ahogy haladunk előre, hol ráébredünk cselekedeteink hétköznapi tapasztalatának számunkra is rejtett aspektusaira vagy a témáról való gondolkodásunk vakfoltjaira, hol mély töprengésre és elméleti állásfoglalásra vagy éppen szenvedélyes vitára késztetnek az állásfoglalásai, elemzései vagy érvei. Az alábbiakban én sem tehetek mást: miközben igyekszem a mű gondolatmenetét a legfontosabb pontokat kiemelve rekonstruálni és értelmezni, több helyen kitérőket teszek egy-egy kérdés kontextusának, relevanciájának és következményeinek megvilágításával, vagy pedig igyekszem bemutatni, mennyiben és hogyan vitathatók Bernáth állításai.

A könyvben két filozófiai állítás jelenik meg végig határozott kontúrokkal:

1 ■ A kompatibilizmussal Bernáth ebben a könyvben nem foglalkozik, de explicit módon, már a *Bevezetés*ben elhatárolódik tőle. Korábbi művében részletesen érvelt ellene, vö. Bernáth László: *Morális felelősség, érdem és kontroll. A morális felelősség metafizikája*. L'Harmattan, Bp., 2019. 67–116., 175–195. old.

1. Racionálisan hihetünk a szabad akarat létezésében;

2. E racionális elköteleződésünket – szemben a tudományos eredményekre és módszertanra támaszkodó megközelítéssel – a cselekedeteink saját tapasztalatának filozófiai elemzésére alapozhatjuk. Bernáth célja tehát kettős: egyrészt negatív, amikor amellel érvel, hogy az empirikus kognitív tudományos kísérleti eredményekre, sőt általában semmilyen tudományos eredményre alapozó argumentáció nem támasztja alá kellő mértékben a szabad akarat létezésének tagadását; másrészt pozitív is, amikor amellel érvel, hogy a szabad akarat libertáriánus elmélete racionálisabb, mint a szabadakarat-szeptikus álláspont.¹ Összességében számomra úgy tűnik, míg az első célt igencsak meggyőzően teljesíti, a másodikat kevésbé.

A könyv – a *Bevezetést* és az *Epilógust* leszámítva – három részre tagolható. Az első részben (I–II. fejezet) Bernáth bemutatja a kognitív tudományos eredményekre alapozó szabadakarat-ellenes érveket, és felsorakoztatja saját ellenérveit. A második részben (III–IV. fejezet) kitágítja a tárgyalás hatókörét, és a legjobb filozófiai hagyományoknak megfelelően érvel a szabad akarat létezése mellett, vagyis elmagyarázza, mit tart e fogalom legjobb meghatározásának és milyen érvek szólnak a szabad akarat létezése mellett. Végül bemutatja az ellene szóló bevett és újabb filozófiai érveket, amelyekről igyekszik kimutatni, hogy nem elég erősek a szabad akarat melletti érvelés megingatására. Ezen a ponton akár véget is érhetne a könyv – ekkor is nagyszerű, izgalmas munka lenne –, az utolsó, az V. fejezetet magába foglaló részben azonban Bernáth egy némileg váratlan csavart vet be. Arról igyekszik meggyőzni bennünket, hogy nincsenek valóban konkluzív érvek a szabad akarat létezése körüli vitában, hanem csak nagy keretelméletek, módszertani alapállások, sőt világképek feszülnek egymásnak, e küzdelemből mégis – ha nem is kiütéssel, de pontozással mindenképp – a szabad akarat létezése mellett elkötelezett álláspont jön ki győztesen. Az alábbiakban többé-kevésbé lineárisan igyekszem bemutatni, értelmezni és itt-ott vitatni e három egymást követő rész gondolatmenetét.

Az első rész kiinduló problémája minden tudományos híreket olvasó kortársunk számára közismert: míg cselekvéseink tapasztalatának fenomenológiája e cselekvések forrásának a szabad döntéseinket mutatja,

addig egyes kognitív tudományos, neurológiai kísérletek – a klasszikus Libet-kísérletektől a legújabbakig – állítólag kimutatták, hogy ez tévedés. A szabad döntés ugyanis ténylegesen fennálló alternatív lehetőségeket feltételez, ám ezek valójában nincsenek jelen, hiszen – így a kísérleti eredmények szóban forgó interpretációja – a döntés pillanatában már elindulnak azok az idegi folyamatok, amelyek – vagy a tudatos döntésen keresztül, vagy azt kiiktatva, pusztán epifenoméná téve – a cselekvéshez vezetnek. E kísérletek tehát azt mutatják, hogy saját cselekedeteink fenomenológiája szisztematikusan félrevezet bennünket, amikor a szabad döntés illúzióját kelti bennünk.

Bernáth bemutatja a filozófiai szakirodalomban az utóbbi évtizedekben tárgyalt legfontosabb ellenvetéseket ezzel a szabadakarat-szkeptikus érveléssel szemben, amelyek az előzetes agyi aktivitás pontos szerepét, a kísérletek módszertani megalapozottságát vagy az eredmények ismételhetőségét és általánosíthatóságát vitatták. A könyv egyik fontos újdonsága, hogy Bernáth más utat választ. Érvelése itt két lényegi mozzanatra épül: először is kimutatja, a kísérleti eredményekre hivatkozó érvelések valójában sok esetben nem is az empirikus eredményekre, hanem implicit módon valamilyen filozófiai megfontolásra, évrre támaszkodnak. Ilyen volna például az a jól ismert szabadakarat-szkeptikus érv, hogy a szabad akarat libertáriánus fogalma inkonzisztens, hiszen egyszerre feltételezi a világ indetermináltságát – amennyiben az ágens döntését nem determinálják korábbi folyamatok, vagy a döntés pillanatában fennálló tények – és a determináltságát – amennyiben az ágens a döntésével maga képes determinálni akaratát és a cselekvésében testet öltő fizikai folyamatokat. Vagyis a szabad akarat létezését kétségbe vonók voltaképpen egy karosszékéből megfogalmazott filozófiai argumentációra támaszkodnak, ráadásul – teszi hozzá Bernáth – leplezetten, mivel úgy állítják be, mintha álláspontjukat az empirikus adatok helyes értelmezésére alapoznák.

Ezek a kutatási eredményekre hivatkozó érvek továbbá feltételezik, hogy minden szándékos (nem reflexszerű) cselekvésünk szabad döntés eredménye, holott ez egyáltalán nem evidens, sőt több tény is szól ellene. A klasszikus Libet-kísérletek és a legtöbb kognitív tudományos kísérlet ún. Buridán-típusú döntési helyzeteket vizsgál, ahol tehát semmi sem szól egyik vagy másik döntés mellett, vagy ellen. Ráadásul többnyire minden valódi tétet nélkülöző döntésekről van szó, amelyeknek a kísérlet során lesz tétje. Sőt a kísérleti szituáció legtöbbször egészen furcsa, a hétköznapi életben nem előforduló döntési helyzetet és tapasztalatot eredményez, hiszen az alanyoknak egy tét nélküli döntést kell teljesen koncentrált tudatossággal meghozniuk, még hozzá sokszor egymás után. Így még ha félretesszük is minden módszertani aggályunkat, és elfogadjuk az eredményeknek azt az értelmezését, amely szerint ezek a szabad akarat ellen szólnak, akkor sem plauzibilis, hogy e furcsa döntési

szituáció reprezentatív lenne, vagyis minden más – a valós élethelyzetekben sokkal gyakrabban előforduló – döntésünkről is azt kéne állítanunk, hogy nem szabadon születnek.

Bernáth szerint egyébként a kognitív tudományos empirikus eredmények a szabadakarat-ellenes érvelést ugyan végső soron nem támasztják alá, ám javukra írható, hogy kimutatták: a tudattalan tényezők jóval szélesebb körben és sokkal nagyobb mértékben befolyásolják szándékos viselkedésünket, mintsem józan ésszel gondolnánk. Vegyük például a különböző, a szituacionizmust alátámasztani hivatott eredményeket! A rájuk hivatkozó érvelés azt valóban megmutatja, hogy a valóságban semmi sem felel meg annak a széles körben elterjedt hétköznapi szabadakarat-fogalomnak, amely szerint minden döntésünkkel mindenfajta tudattalan befolyásoló tényezőtől függetlenül, tudatosan és szabadon választunk az előttünk álló alternatívák közül. Csakhogy ez a hétköznapi szabadakarat-fogalom sem a libertáriánus filozófusok szabadakarat-fogalmával nem azonos, sem nem cselekvéseink tapasztalatából származik.

Ami az utóbbit illeti, Bernáth szerint döntéseink belső tapasztalatának fenomenológiája egyértelműen árulkodik tudattalan előzményekről, mintegy magán hordozza nyomaikat. Különböző típusú döntési szituációk tapasztalatának fenomenológiáját aprólékosan elemezve arra jut, hogy ezek közül jónéhányban kisebb-nagyobb szerepet játszanak e tudattalan folyamatok, például a választási lehetőségek körének behatárolásával vagy egyes alternatívákra való testi felkészüléssel:

„Nincs is olyan cselekvés, amely ne rejtene magában ilyen utalást, még a legtudatosabb, leginkább átgondolt cselekvéseink [is], ha jól megfigyeljük, arra utalnak, hogy a cselekvés okai között vannak olyasmik, ami kívül esik [sic!] a tudatosság birodalmán. Ennyiben az a hétköznapi szabadakarat-fogalom, amely a szabad cselekvést úgy állítja be, mintha az egészen tisztán csak a tudatosság terméke lenne, nemcsak az idegtudomány eredményei alapján, hanem a cselekvés belső tapasztalata alapján is hamis.” (76. old.)

Ráadásul az, hogy cselekvéseink végrehajtásának belső tapasztalata sok tekintetben egybevág az empirikus kísérletek eredményeivel, azt is jelzi, hogy – szemben a kognitív tudományos eredményekre alapozó érvelések szándékolt konklúziójával – e belső tapasztalatok nem mutatkoznak megbízhatatlannak.

A hétköznapi szabadakarat-fogalomhoz vezető tévedés forrása Bernáth szerint morális gyakorlatunk, amely minden – morális szempontból kifogásolható – cselekvés esetében csak akkor menti föl az elkövetőjét, ha megfelelő mérlegelés után elfogadható indokok alapján cselekedett. Így aztán hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy minden cselekedetünket tudatos, szabad és alapos megfontolás nyomán szü-

lető saját szándékból hajtjuk végre, nem figyelve sem a cselekvések – és így a döntések – jellegének különbségeire, sem a tudattalan befolyásoló tényezők egyértelmű jeleire. Holott a döntési helyzet típusának függvényében nagyon is változik, milyen értelemben és mennyire tapasztaljuk szabadnak, vagyis a tudatos választásunk ellenőrzése alatt állónak a cselekvést. A II. fejezet elején ragyogóan részletes elemzéseket olvashatunk a különböző fajtájú döntési helyzetek, cselekvéshez vezető belső utak tapasztalatának fenomenológiájáról. Bernáth szerint a szabad döntések tapasztalatának legerősebb és legsajátosabb fajtája az úgynevezett dilemmatikus döntési helyzetekben jelentkezik, ahol egyszerre akarjuk mindkét (vagy az összes) egymásnak ellentmondó célt megvalósítani. Itt a lehetőségek és a saját tudatos választás tapasztalata szó szerint az akarat választása lesz: mi határozzuk meg, akaratunk mely irányba mutasson. Szándékos cselekedeteink tapasztalata ezekben az esetekben tehát egy libertáriánus, méghozzá az ágensokozást valló szabadakarat-koncepciót támogat: cselekedeteink lefolyása, akaratunk iránya nem determinált a döntés előtti események és az ágens tulajdonságai által, de nem is indeterminált, hanem az ezen tulajdonságoktól megkülönböztethető Én az, amely mindezt meghatározza.

Van azonban még egy szabadakarat-ellenes érvtípus, amelyet a kognitív tudományos eredményekre alapozhatunk, és amely Bernáth szerint a legerősebb az összes hasonló közül (bár explicite ritkán kerül elő). Ez az érvelés induktív, vagyis nem azt állítja, hogy egyes már jelenlévő empirikus eredmények alapján cáfolhatjuk a szabad akarat létezését, hanem azt, hogy abból a tendenciából, hogy a kognitív tudományos és szociálpszichológiai kutatások nyomán egyre-másra az derül ki, szándékos viselkedésünk magyarázatában valójában lényegesen kisebb szerepet kap tudatos cselekvő mivoltunk, mint józan ésszel gondolnánk, arra következtethetünk, hogy ez a tendencia egészen addig folytatódni fog,

ameddig kénytelenek leszünk elismerni, egyszerűen nem létezik az a fajta viselkedésirányító szabad, tudatos döntés, amelyet saját szándékos cselekedeteinkről szóló, egyes szám első személyű tapasztalataink mutatnak. Hogy hogyan kezeli az ilyesfajta érveket Bernáth, hamarosan meglátjuk.

Utolsó elvarratlan szálként természetesen a libertáriánus szabadakarat-fogalom ellentmondásosságát állító érvet is támadja Bernáth. Ehhez bevezeti a fenomenológiai konzisztencia elvét, vagyis Humeot követve azt állítja, hogy

ami a tapasztalatban számunkra megjelenhet, amit tehát el tudunk képzelni, föl tudunk fogni, az logikailag lehetséges, azaz nem tartalmaz fogalmi ellentmondást. Ezért nem lehet Bernáth szerint jó a szóban forgó érv. Az akarat szabadságnak – főleg a dilemmatikus döntések esetében megjelenő – tapasztalata ráadásul még csak nem is feszültségekkel terhes, mint mondjuk Escher ageometrikus képeinek látványa vagy képzeletbeli felidézése, amikkel gyakran példálózunk a fenomenológiai konzisztencia érvényességét vitatók.

A könyv második nagyobb egységének elejétől, vagyis a III. fejezettől kezdve Bernáth hátrahagyja addigi, inkább védekező pozícióját – támadásba lendül: immár

nemcsak annak megmutatásán fáradozik, hogy a kognitív tudományos eredményekre alapozó szabadakarat-ellenes érvek nem konkluzívak, hanem amellet kezd el érvelni, hogy – empirikus eredményekre alapozó ellenérvek ide vagy oda – jó okunk van hinni az erős – minden determináltságot és véletlenszerűséget kizáró – libertáriánus szabad akarat létezésében. Két, szerinte különösen erős érve van erre: a szabad akarat belső tapasztalatának fenomenológiájából vett érv, illetve az abszolút morális felszólításokból vett érv. Értelmezésem szerint mindkettő erősen támaszkodik a könyv egyik központi fogalmára, a fenomenológiai konzervativizmus módszertani tézisére, hiszen az érvelés döntő pontja az, hogy a saját magunkkal kapcsolatos tapasztalataink fenomenológiája megbízható, veridikus eredményekkel szolgál magáról a szabad döntés folyamatáról, illetve a valóban létező abszolút morális kötelességekről.

A libertáriánus szabadakarat-fogalom lényegét a szerző két tézisben foglalja össze:

a) lehetőség feltétel: több valós döntési lehetőség áll egy időpillanatban az alany előtt;

b) kontroll feltétel: alapvetően mi, a cselekvők határozzuk meg, e lehetőségek közül melyiket választjuk. Ebből persze adódik egy tulajdonságaitól, motivációitól és történetétől – legalábbis jelentős mértékben – függetlenül működni, hatni képes ágens képe, amely tehát nagyjából a hagyományos mentális szubsztanciának felel meg. Ettől a hagyományos képtől ugyanakkor végül némileg elrugaszkodik Bernáth, amikor a mű vége felé az Ént inkább egyfajta folyamként, változások elnyúló folyamataként fogja föl, amelyben a változások irányát többnyire a tudatos vagy tudattalan motivációk szabják meg, azonban előfordul, hogy ezek több lehetséges csapásirányt, folyammedret is kijelölnek, és ezeken a pontokon lép be a motivációitól többé-kevésbé független Én, aki megválasztja, melyik akarat valósuljon meg. E dinamikus szubjektum-felfogásból Bernáth azt a következtetést is levonja, hogy a szabad akaratú aktusoknak mindenképpen fenomenálisan tudatosnak kell lenniük, hiszen az ágensnek tudomással kell bírnia saját versengő akarat-meghatározó diszpozícióiról.

Persze, tehetjük hozzá, tudomásunk lehet valamiről úgy is, hogy közben nem vagyunk erre irányuló fenomenálisan tudatos állapotban, hiszen a tudatosságnak olyan más fajtái is nyújthatják ezt számunkra, mint az úgynevezett hozzáférési vagy a monitorozási tudatosság.² Bernáth tehát nem nyújtja túlságosan erős igazolását annak a tézisnek, hogy a szabad döntések egyben mindig fenomenálisan tudatos döntések is, és ezért nem evidens központi módszertani elvének, a fenomenológiai konzervativizmusnak az adekvát alkalmazhatósága – erre az ellenvetésre hamarosan még visszatérek.

Bernáth interpretációjában a fenomenológiai konzervativizmus annyit mond ki, hogy ha a világ egy bizonyos *t* tekintetben számomra tapasztalataim során valamilyen *F* tulajdonságúnak tűnik, akkor ez a tény több-kevesebb evidenciát nyújt számomra ahhoz a vélekedéshez, hogy a világ *t* tekintetben *F*. Vagyis, ha nincs legalább ugyanilyen erős ellentétes (a világ *t* tekintetben $\sim F$ volta mellett szóló) evidenciám, akkor tapasztalatom fenomenológiája igazolja a szóban forgó vélekedést. Később e meghatározást Bernáth kiegészíti azzal, hogy – az Én öntranszparenciájának ismert elvére hivatkozva – az elv egy erős változatát is érvényesnek tekinthetjük, amennyiben a világ tapasztalatban megjelenő része én magam vagyok, egy bizonyos aspektusból. Saját szavaival:

„E változat szerint a belső tapasztalat tanulságát csakis valamilyen rendkívül erős érv írhatja felül, amennyiben nem a külvilágról, hanem a belső

világról van szó, azaz arról, hogy milyen a belső tapasztalattal rendelkező én, illetve mit is tapasztal. Azért, mert a belső tapasztalattal rendelkező énről, illetve a belső tapasztalatról magáról csakis a belső tapasztalat nyújt közvetlen információt, minden más csak közvetett érvekkel tud szolgálni.” (203–204. old.)

Természetesen kétségbe lehet vonni mind a transzparenciaelvet vagy annak felhasznált változatát, mind azt a feltevést, hogy az erős verzió hatóköre valóban kiterjed a libertáriánus koncepció szerinti döntésekre, ahol olyan tényezők is szerepet kapnak, amelyek első ránézésre szoros értelemben nem tartoznak a tapasztaló Énhez, mint például az, hogy valóban léteznek az ágens előtt nyitva álló alternatívák, vagy hogy nincsenek a döntést determináló tudattalan (akár nem is az alanyhoz tartozó) oksági tényezők. Hiszen az, hogy a világ olyan állapotban van-e, hogy az események alakulásának ténylegesen több metafizikai lehetősége áll az alany előtt egy adott időpillanatban, éppen annyira nem pusztán a saját tapasztaló Énünkről szóló kérdés, mint Bernáth egyik példájában az, hogy a Hold valóban ugyanakkora-e, mint a Nap. Természetesen ezekben a kérdésekben is számít, hogyan tűnnek nekünk az érintett dolgok tapasztalásaink során, ám ennek igazoló erejét viszonylag könnyen felülírhatja valamilyen, a valóságról szóló tudományos bizonyíték. Ugyanezt lehet elmondani abban a kérdésben is, hogy tudatos döntésünket ténylegesen mennyire determinálják tudattalan folyamatok vagy külső tényezők. Ráadásul komoly kétségeink merülhetnek föl azzal kapcsolatban is, hogy az alternatívák közti választás aktusának szükségképpen fenomenálisan tudatosnak kell-e lennie.

Maga a fenomenológiai konzervativizmus mint módszertani elv önmagában ártatlan, és így igencsak plauzibilis elképzelést fogalmaz meg. Ki ne bízna a saját tapasztalatában? Honnan máshonnan erednének a filozófiai problémák – és nem egy tudományos probléma is –, ha nem onnan, hogy tapasztalatainknak ellentmondani látszanak egyes, önmagukban valamelyest plauzibilisnek tűnő vélekedések a világ felépítéséről? Ha tapasztalataink semmiféle evidenciával nem szolgálnának a valóság mibenlétére vonatkozóan, akkor sosem jutott volna eszünkbe, hogy ezen ellentmondásokat komoly, alapos elemzést igénylő problémáknak tekintsük. Ám hogy az egyes kérdések tárgyalásában pontosan mennyire bízhatunk meg a tapasztalatunk fenomenológiájában, azon múlik, hogy összevetve az ellentétes evidenciákat, melyik bizonyul súlyosabb-

2 ■ Ned Block: Concepts of Consciousness. In: David Chalmers (ed.): *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings*. Oxford University Press, Oxford, 2002. 206–219. old.

nak. Ha valóban tartalmas általános módszertani elvet akarunk megfogalmazni, akkor kritériumokat kell fölállítanunk a különböző evidenciák erejének összemérésére mind a külvilágról, mind saját énünk-ről szóló tapasztalataink megbízhatóságának vizsgálatához. Sajnos ezzel Bernáth könyve adós maradt – ami persze bizonyos szempontból érthető, hiszen rendkívül komplikált feladatról van szó. Am így önmagában a fenomenológiai konzervativizmusnak vagy akár az erős változatának az elfogadása még nem támasztja alá sem azt, hogy az utóbbi alkalmazható a szabad akarat problémájára, sem azt, hogy ha mégis alkalmazzuk, pontosan miként tegyük ezt. Egyszerűen nem világos, hogyan tudnánk megítélni, melyik oldal evidenciái jönnek ki győztesen az összevetésből. Hiszen *knock-down* érvek egyik oldalon sincsenek – ezt Bernáth is elismeri, és remélem, e recenzióból is kiderül.

Bernáth azzal érvel a fenomenológiai konzervativizmus alkalmazhatósága mellett, hogy az a szabad akarat kérdésében adekvátabb igazoláselméletet nyújt, mint riválisai, az ismeretelméleti externalizmusra és a bayesiánus konfirmációelméletre épülő igazoláselméletek. Míg az előbbieket alkalmazhatósága ellen azzal érvel, hogy nem tud mit mondani arról, vitatott esetben mit higgyünk vagy ne higgyünk, addig az utóbbiak általában feltételeznek egy, az alkalmazás során elfogadottnak tekintett teoretikus keretet, azonban a filozófiai kérdések éppen e keretek igazságát kérdőjelelik meg. Ezek az argumentációk – mint a könyvben majd minden érvelés – természetesen önmagukban nagyon izgalmasak és alaposan átgondoltak, de nyilvánvalóan nem érintik az imént fölvetett problémákat.

A III. fejezet másik érve a szabad akarat létezése mellett a morális felelősség lehetőségfeltételéből vett hagyományos érvhez hasonlít, ám Bernáth verziója némileg eltér az ismert, kantianus eredetű argumentációtól. E változatban ugyanis a felelősségig nem kell eljutnunk, önmagában elegendő a feltétlen morális felszólítások valóságát alapul vennünk. Ezek – Kant kategorikus imperatívuszához hasonlóan – olyan kötelességeknek való megfelelésre szólnának föl minket, amelyeket céljainktól, szándékainktól, hajlamainktól függetlenül mindenképpen teljesítenünk kell. Nem csupán annak elismeréséhez szükséges tehát fogalmilag feltételeznünk a szabad akarat létezését, hogy felelősnek tarthassuk egymást (és saját magunkat) egy ilyen kötelesség elmulasztásáért, hanem már önmagában ahhoz is, hogy egy abszolút felszólítás értelmes legyen. Értelmetlen ugyanis olyan lényeket helyzetükre és tulajdonságaikra tekintet nélkül felszólítanunk valamire, akik nem képesek e fölszólításnak eleget tenni, vagy a végrehajtás nem rajtuk, hanem a véletlennek, azaz a vakszerencsén múlik. Sőt épp azért fogjuk fel e felszólításokat feltétlenként, mert e fogalom abban a tapasztalatban gyökereszik, amelyet akkor élünk át, ha a feltétlen felszólítás tárggyul szolgáló cselekedettel ellentétes cselekedetre

is motiválva vagyunk. Az ilyen dilemmatikus döntési helyzetek pedig, mint láttuk, magukban foglalják a szabad akarat működésének megtapasztalását. Bernáth mindezt alapos fogalmi és fenomenológiai elemzéssel támasztja alá. Azt a tényt pedig, hogy valóban léteznek erős (abszolút) morális kötelességek, amelyek szabad akarral rendelkező lények esetében számukra feltétlen felszólításokat involváltnak, nos ezt Bernáth szerint éppen az utóbbiak belső tapasztalatából tudhatjuk, természetesen a belső tapasztalat megbízhatóságát kimondó fenomenológiai konzervativizmus alapján.

A második tartalmi egység második részében, vagyis a IV. fejezetben tér rá Bernáth azokra az érvekre, amelyek a szabad akarat mellett, a döntések és cselekvések belső tapasztalatának fenomenológiájából vett érvekkel szemben a szabad akarat létezésének tagadását vagy legalábbis az abban való kételkedést igyekeznek alátámasztani. Ezek természetesen metafizikai érvek, vagyis a világ felépítéséről és alapvető tulajdonságairól szóló meggyőződésre építenek, amelyben ugyanakkor fontos szerepet játszanak a tudományos eredmények is – bár éppen hogy nem a korábbiakban tárgyalt kognitív tudományos eredmények. Bernáth alapvetően három ilyesfajta metafizikai meggyőződésen alapuló érvet tárgyal: a fizikai világ oksági zártságából, a világ determinisztikus felépítéséből, valamint az einsteini időfelfogásból következő fatalizmusból vett érvet. Viszonylag könnyen belátható, hogy az utóbbi kettő miért zárja ki a szabad akarat létezését, hiszen a (kemény) determinizmus és a fatalizmus hagyományosan a szabad akarat létezését elfogadó libertariánus elméletek riválisa, mivel mindkettő kizárja, hogy valós alternatív lehetőségek állnának a cselekvő szubjektum rendelkezésére.

Az elsővel kapcsolatban azonban nem ennyire egyszerű a helyzet, hiszen a zártsági tézis csak annyit mond ki, hogy minden fizikai eseménynek (így a testi cselekvéseknek is) van légséges fizikai okuk, vagyis bekövetkezésük teljes mértékben magyarázható fizikai okokkal. Ám miért ne lehetne a szabad akarat maga fizikai ok? Ez elsőre egyáltalán nem tűnik képtelenségnek, amit az a tény is mutat, hogy a szabad akarat kérdését legtöbbször a fizikalizmus problémájától – vagyis attól a kérdéstől, igaz-e, hogy minden létező fizikai létező – függetlenül szokás tárgyalni. Bernáth ezzel nem ért egyet: szerinte az a szabad akarat, amely jellemző módon a dilemmatikus döntési szituációkról szerzett belső tapasztalatunkban megmutatkozik, nem lehet fizikai létező. Méghozzá azért nem, mert, ahogy írja, „elvi okokból nem lehet olyasmi a fizikai világ része, mint egy olyan akarat, amelynek irányultsága annak ellenére nem véletlenszerű, hogy a múlt fizikai vagy más részei előre nem határozzák meg, melyik nyitott lehetőség irányába fordul” (148. old.). Másképp: nehéz elképzelni

egy olyan fizikai létezőt, amelynek viselkedését nem határozzák meg sem determinisztikus, sem indeterminisztikus törvények. Amely tehát, mintegy független elemként, kilóg, szigetként elkülönül a fizikai létezők sorából. Ha pedig a szabad akarat nem lehet fizikai jelenség, akkor az oksági zárttság tétele szerint nem is hozhatna létre semmilyen fizikai eseményt, így nem lehetne cselekedeteink oka – ami pedig a leglényegesebb tulajdonsága, nélküle nem volna valódi akarat.

Bernáth a fejezet nagy részében amellett érvel, hogy e három népszerű metafizikai meggyőződés egyike sem kényszerítő erejű, sőt jó indokaink vannak kételkedni bennük. Az argumentációk részleteibe nem belemerülve kijelenthető, hogy alaposan átgondolt, komolyan veendő megfontolásokról van szó, amelyek bár vitathatók, de sohasem megalapozatlannak vagy ad hoc jellegűek – még ha egyes állítások kissé meghökkentőnek tűnnek is. Például az, amely szerint a szabad akarral rendelkező nem-fizikai Én képes lehet energiát közölni egy fizikai rendszerrel; vagy az, miszerint abból a tényből, hogy eddig még nem találkoztunk olyan fizikai rendszerrel, amelyben ne lett volna érvényes az energiamegmaradás elve, induktíve nem következtethetünk arra, hogy ez az agyra mint fizikai rendszerre is igaz; vagy az, amelyik feleleveníti Descartes azon gondolatát, hogy a nem-fizikai Én vagy szubsztancia nem vektoros módon fejt ki hatást a fizikai világban, vagyis csak a fizikai mozgás irányát határozza meg, energiamennyiséget nem közöl (154–156. old.). Ez a IV. fejezet tartalmazza talán a mű legvitathatóbb állásfoglalásait, lévén hogy olyan óriási hagyományos metafizikai kérdéseket tárgyal, és foglal bennük határozottan állást, mint az idő metafizikája, az okság természete, a tudományos és a metafizikai realizmus kérdése stb. Valószínűleg e lapokon minden olvasó talál olyan okfejtést, amelyet némileg leegyszerűsítőnek, elnagyoltnak vagy elfogultnak érez – de hát ez nem is lehetne máshogy, ha valaki mindezt 40–50 oldalban tárgyalja. A könyv e részeit inkább csak összefoglalásokként, mintsem részletes argumentációként kell olvasnunk, hiszen e témák tárgyalása önmagában egy (ha nem több) monográfiát igényelne – Bernáth meg is adja a további szakirodalom adatait a kíváncsi olvasóknak.

Mi több, a fizikai zárttság tézisével szemben érvelve Bernáth még egy istenérvet is előad, méghozzá az antropikus elvre alapozó érv egy sajátos változatát. Ha a szabad döntésekre képes nem-fizikai Én beavatkozását a fizikai világba azzal szeretnénk kizárni, hogy ez a determinisztikus vagy indeterminisztikus törvények által uralt fizikai valóságnak és a nem-fizikai Én akarati struktúrájának rendkívül valószínűtlen harmóniáját követelné meg, akkor ennek ellene vehető a feltevés, hogy a fizikai komplexitás egy szintjén szükségképp megjelenik az e komplex rendszerrel harmóniában tevékenykedő nem-fizikai – és hangsúlyosan morális felszólításokra érzékeny – ágens.

Ám azt, hogy ez miért volna így, miért olyan a világunk, hogy ez szükségképp bekövetkezik, csak egy tervező Isten létezése és szándékai magyarázhatják. A későbbiekben ez még kiegészül egy másik istenérvvel, amely a lelkiismeret megbízhatóságát értelmezi úgy, hogy az érzékeny az objektív morális értékek valóságára és rendjére – ne feledjük, Bernáth hisz abban, hogy léteznek abszolút kötelességek –, ám ezt a harmóniát ismét csak egy végtelen nagy hatalmú és jóságos Isten létezése és tevékenysége magyarázhatja. Nem véletlen, hogy Bernáth itt utal először arra, hogy a szabad akarat vitájának hátterében a nagy világképek vitája áll – ami az utolsó rész fő témája lesz.

A könyv egyik legizgalmasabb, ugyancsak provokatív része szintén itt, a IV. fejezetben található, ahol a szerző a relativitáselmélet bevett értelmezéséből fakadó eternalista-fatalista metafizika ellen érvel. A téma bonyolultsága ellenére rendkívül világosan és meggyőzően mutatja meg, hogy egy ilyen eternalista modellben nem lehetne helye kontinuum tudatos tapasztalatoknak: ha minden elemi téridőszegmens állandó és változatlan, és a világegyetem voltaképpen ezek mozaikszerű elrendeződése, akkor egyik tapasztalat váltja a másikat, akárcsak a hozzájuk tartozó tapasztaló elmék. Ezzel szemben – legalábbis Bernáth szerint – hétköznapi tapasztalatainkban kiirthatatlanul jelen van az átmenetek miatt a folyamatosság élménye és a folyamatos változásokban megőrződő, numerikusan azonos elme folyamatos jelenléte. És Bernáth természetesen itt is, abszolút hitelt ad a tapasztalat fenomenológiájának, olyannyira, hogy a velejáró inkompatibilitás miatt inkább elvetné a relativitáselmélet sztenderd értelmezését, és a Lorentz-féle értelmezés mellett kötelezi el magát.

Az eddigiekből jól látszik, hogy a könyv második tartalmi része egy hagyományos, érvelő filozófiai mű képét mutatja: a szerző először bemutatja az általa legerősebbnek tartott érveket a szabad akarat létezése

3 ■ Ez a bizalom olyan nagy, hogy a belső tapasztalat fenomenológiája által megátmogatótt álláspontot Bernáth szerint csak akkor indokolt felülbírálnunk, ha egy kétségbevonhatatlan empirikus adatok által alátámasztott álláspont logikailag összeegyeztethetetlen vele. Hogy empirikus eljárással ilyen egyértelmű cáfolat egyáltalán bármilyen területen lehetséges-e, az a tudományfilozófia egyik jól ismert problémája – mindenestre fölmerül a gyanú, hogy itt Bernáth megugorhatatlanul magasra tette a lécet.

4 ■ Ezzel kapcsolatban fontosnak tartom megjegyezni, hogy Bernáth értékelése a tudatos mentális jelenségeknek a tudományos magyarázatára tett erőfeszítések teljes kudarcáról szerintem eltúlzott. Nekem úgy tűnik, hogy mind az empirikus kutatási eredmények, amelyek sikerrel azonosítják egyre több tudatos mentális állapot, esemény lokalizált agyi korrelátumát, mind a tudatosság fogalmának filozófiai elemzései előrelépést jelentenek e területen. Az előbbiek egyre jobban megerősítik azt a hipotézist, hogy a tudatosság agyi neurális folyamatokkal áll szoros kapcsolatban, az utóbbiak a tudatosság különböző formáinak elkülönítésével mentális életünkben betöltött szerepüket tisztázták vagy legalábbis ebbe az irányba tettek lépéseket.

mellett, majd igyekszik megvédeni az így kapott koncepciót a lehetséges és ismert ellenérvektől. A végére érve Bernáth elköteleződik amellett, hogy míg a saját tapasztalatunk fenomenológiája – a fenomenológiai konzervativizmus módszertani elvére támaszkodva – erős érvekkel szolgál a libertariánus szabad akarat léteztetése mellett, hasonlóan erős érveket nem nyújtanak sem az első részben tárgyalt kognitív tudományos eredményekre alapozott érvek, sem a libertariánus szabadakarat-fogalom ellentmondásosságából kiinduló érv, sem pedig a IV. fejezet metafizikai megfontolásai. A mű első négy fejezetében Bernáth tehát hagyományos értelemben elkötelezett filozófusnak mutatkozik meg, akinek meggyőződése, hogy az általa képviselt álláspont mellett erősebb érvek szólnak, mint ellene, és erről az olvasókat is racionális argumentációval igyekszik meggyőzni.

Ehhez képest eléggé váratlan – bár erre egyes megnyilatkozások már korábban is utaltak –, hogy a könyv utolsó fejezetében Bernáth egy lépéssel hátrébb lép, és a két álláspont viszonyát egyfajta homéroszi küzdelemként írja le, amelyben végső soron egy szcientista, a tudomány episztemikus elsőbbségét valló „progresszív” metafizika küzd egy „konzervatív”, a saját tapasztalatainak fenomenológiájának nagymértékben hitelt adó³ és teológiailag elkötelezett metafizikai-módszertani koncepcióval.

Hogy így érdemes értelmeznünk vagy kereteznünk a szabad akarat léteztetése körüli vitát, azt Bernáth szerint elsősorban a tudomány sikereiből vagy az e sikerek nyomán megfigyelhető tendenciákból levont következtetések értékelésének eltérései indokolják. Ezen induktív érvekkel ugyanis mindig szembeállíthatók a sikertelenségekből kiinduló, ezért ellenkező eredményekre vezető induktív általánosítások. Ennélfogva az, hogy melyik induktív általánosításnak hiszünk, valamiféle előzetes, nagyobb módszertani és metafizikai képnek a függvénye kell, hogy legyen. Nevezetesen annak, hogy a tudományt sikertörténetnek, ezért alapvetően más – tévedésnek vagy babonának bizonyuló – kezdeményezésekkel ellentétben plauzibilis és sikerrel kecsegtető vállalkozásnak látjuk-e, vagy pedig – Bernáth nyilvánvalónak tűnő állásfoglalásával megegyezően – inkább csak egynek a véges és végső soron kudarcos emberi vállalkozások hosszú sorában. Az ő megfogalmazásában:

„Röviden amellett érveltem, hogy az ilyen induktív érvek működése attól függ, hogy milyen keretbe ágyazódnak be. Hogy valamilyen tudomány X idő lefolyása alatt megmutatta, hogy a , b , és c jelenség pusztán fizikai okokkal rendelkezik/determinisztikus természeti törvények hatálya alá esik/a téridő öröktől rögzített részeként értelmezhető, abból egyaránt lehet arra következtetni, hogy egy másik, valamilyen szempontból hasonló d jelenség esetében is ez sikerülni fog, de arra is, hogy mivel X idő lefolyása alatt d -ről ezek egyikét sem sikerült egye-

lőre megmutatni, ezért d jelenség alapvetően különbözik a , b , és c jelenségtől, s *nem* pusztán fizikai okokkal rendelkezik/*nem* determinisztikus természeti törvények hatálya alá esik/*nem* értelmezhető a téridő öröktől rögzített részeként. Az, hogy ki melyik következtetést vonja le, az – állítottam – elsősorban az általános történelemszemléletétől függ.” (201. old., kiemelések az eredetiben – M. M.)

Nem egészen világos, pontosan mi ennek az érveknek a szándékolt konklúziója. Az, hogy

a) a tudomány sikereire alapozó induktív érveléssel mindig szembeállítható egy másik, ellentétes irányú induktív érvelés; vagy pedig az, hogy

b) a tudomány – elsősorban a tudatos mentális jelenségek magyarázatával kapcsolatos – eddigi sikertelensége az evidencia, hogy a sikerességből vett induktív érv nem eléggé erős.

Amennyiben az első értelmezést választjuk, úgy egyszerűen van két ellentétes konklúzióval szolgáló induktív érvünk – ebben az esetben az induktív érvek értékelésének sztenderd módszereivel kell megállapítanunk, melyik érv az erősebb.⁴ A második értelmezés viszont rossz érvnek tűnik: Bernáth túláltalánosítással vádolja a tudomány sikereire alapozó induktív érveket, azt állítva, hogy nem eléggé reprezentatív mintából következtetnek a teljes alapsokság valamelyik, a mintában nem szereplő elemére. Ez legitim érvelés lehet, ha előadója egyben a releváns eltérést is sikeresen azonosítja a minta elemei és azon elem között, amelyre szerinte tévesen terjesztjük ki a mintában megfigyelt tulajdonságot. Tehát nem elég kijelenteni, hogy a különbség nyilvánvaló, hanem – mivel a kiterjesztés kudarcos – meg is kell nevezni, mi az a különbség, amely felelős a kudarcért. Különösen így van ez a jövő idejű konklúzióval rendelkező induktív következtetések esetében, mint amilyenek itt is dolgunk van. Ha Kriszta, aki kitűnő autodidakta amatőr autószerelő hírében áll, eddig számos különböző típusú kocsit meg tudott javítani, de még sosem javított mondjuk Peugeot-t, akkor joggal bízhatunk induktíve abban, hogy ha elviszünk hozzá egy lerobant Peugeot-t, képes lesz megjavítani. Ha a javítás egy jó darabig nem sikerül, az felkeltheti a gyanút, hogy a Peugeot-kban van valami, amiben eltérnek a Kriszta által eddig megszerelt autóktól, ezért komolyan kételkedhetünk, hogy valaha is meg tudja-e megjavítani. Ám amíg e lényegi különbségre nem jövünk rá, továbbra is joggal bízhatunk benne, hogy Kriszta előbb-utóbb megszereli azt a fránya Peugeot-t.

Ezt persze Bernáth is tudja, hiszen az érv kifejtése után így ír:

„A vita tárgya éppen az, hogy bár a tudatosság, a lelkiismeret, a szabad döntések és az általuk oko-

zott fizikai jelenségek természete és oksági története első szám egyes személyű perspektívából nagyon különbözőnek tűnik a már determinisztikusnak [sic!] és fizikailag zárt rendszerek oksági történetétől és természetétől, nem lehetséges-e, hogy az előbbiek mégiscsak nagyon hasonlítanak az utóbbiakra. Így akármit is gondoljunk előzetesen arról, hogy a tudományok mit lesznek képesek megmutatni ezekről a jelenségekről, ez nem alapulhat a hasonlóságukkal kapcsolatos előzetes tudásra (hiszen, ismétlem, éppen a hasonlóság mértéke a vita tárgya), csak előzetes elköteleződéseinkre azzal kapcsolatban, hogy szerintünk milyen is a világ.” (202. old.)

Azon hosszan lehet vitatkozni – ahogy a filozófusok szokták –, hogy ténylegesen milyen különbségek állnak fenn a tudatos jelenségek és a fizikai rendszerek között (személy szerint hajlok arra, hogy erre lehetetlen ilyen általánosságban válaszolni, hiszen az utóbbiak is elképesztő változatosságot mutatnak). Az azonban eléggé biztosnak tűnik, hogy az agyi, illetve a testi folyamatok számos releváns szempontból hasonlítanak azokhoz a fizikai jelenségekhez, amelyek a mintában megerősítik a kérdéses induktív általánosítást. Úgy vélem tehát, hogy ameddig elég erős érvekkel nem azonosítottunk valamilyen határozott lényegi különbséget a tudatos állapotok és a tudomány által eddig sikeresen magyarázott, megragadott jelenségek között, addig semmi okunk kételkedni az agyunkkal és a szándékos cselekedeteinkkel kapcsolatos jelenségekről az e sikerekből levezetett induktív következtetésekben.

A világképek heroikus küzdelmének bemutatása során Bernáth a tudományos megismerést helyenként kifejezetten szembeállítja mind a józan ésszel és az önismerettel, mind a filozófiával, ez utóbbiakat „eltérő ismeretforrásnak” (196. old.) titulálva. Szerinte tehát a belső tapasztalatra erősen támaszkodó, annak fenomenológiájából következtetéseket levonó és ezeket elméletté gyűrő konzervatív metafizika nem tartozik a tudományhoz. A két szembenálló világkép közötti viszonyt pedig már-már kuhni összemérhetlenségként jellemzi – a 221. oldalon használja is az „összemérhetlenség” szót. A mű utolsó fejezetének visszatérő motívuma, hogy ezen álláspontok, átfogó világképek között nem lehetséges racionális vita, hiszen az alapvető kiindulópontokban és módszertani elvekben sem értenek egyet. Míg a konzervatív metafizikát a fenomenológiai konzervativizmus elfogadása és ezért a saját tapasztalatainkba vetett feltétlen – vagy legalábbis alig-alig megrendíthető – bizalom jellemezné, addig a szcientista progresszív metafizika legfőbb sajátossága Bernáth szerint az, hogy nem ad túl nagy episztemikus hitelt a belső tapasztalatnak, vagyis nem kell nagyon erős ellenkező irányú bizonyíték ahhoz, hogy a belső tapasztalat tanúsága helyett inkább ez utóbbinak higgyünk. Sőt képviselői abban bíznak, hogy a belső tapasztalat fenomenoló-

giájából származó elképzelésekről előbb-utóbb – a tudomány újabb és újabb felfedezései révén – kiderül majd: tévesek.

De még csak nem is pusztán arról van szó, hogy a két oldalon egymástól eltérő fundamentális ismeretelméleti elveket vallanak. Bernáth több helyen nem egyszerűen a tudományos megismerés sikerességéhez való viszonyt említi olyanként, ami elhatárolja a két küzdő felet egymástól, hanem a progresszív oldal jellemzésekor egyenesen a tudomány „kvázimessia-si” szerepéről, vagyis arról az elképzelésről beszél, hogy a tudomány lenne „az emberi haladás fő letéteményese”. Sőt már a fogalomhasználata – „konzervatív” vs. „szcientista progresszív” – is azt sugallja, hogy a szabad akarat problémája nem, vagy nem csak filozófiatudományi szakkérdés, mert ebben a vitában egész világnézetek és alapbeállítódások ütköznek meg egymással. Az *Epilógus*ban Bernáth össze is köti a szabadakarat-vitában elfoglalt álláspontokat a „progresszív” és a „konzervatív” politikafilozófiai álláspontokkal. Egy másik helyen (211. old.) az ellenfélként azonosított szcientista, progresszív metafizikát egyenesen vallásos vízióhoz hasonlítja.

Nagyon furcsa lépés ez a számomra. Mintha a szabad akarat problémája nem egy tudományos probléma lenne – jelesül főként filozófiatudományi probléma, amely természetesen más diszciplínákat is érint –, hanem a „tudomány” (vagy legalábbis a rá támaszkodó „világnézet”) állna szemben a „filozófiát”, vagy pedig a hétköznapi tapasztalatot magába foglaló világnézettel, méghozzá racionális eszközökkel elvileg sem föloldható módon. Mintha a filozófia, de legalábbis a metafizika nem épp arról szólna, hogy megvizsgáljuk a valóság alapvető természetéről szóló különféle álláspontok mellett és ellen szóló érveket. Bernáthnak persze tökéletesen igaza van abban, hogy a szabad akarat problémája nem szigetelhető el telje-

5 ■ Azt hiszem, ezt az értelmezést támasztja alá az is, hogy míg a gondolatmenet többi részében Bernáth mindvégig irigylésre méltóan következetes, a homéroszi küzdelmet sokszor egymásnak ellentmondó kijelentésekkel írja le és indokolja meg. Íme két példa: „a szabad akaratrak ezt a robusztus és a személyes moralitáshoz kapcsolódó fogalmát soha senkinek nem kell elvetnie, aki megértette e szabadságnak a moralitásban betöltött központi szerepét, akármilyen kísérleti eredményekkel álljanak is elő a jövőben a kognitív vagy más tudományok.” (24. old.), illetve „a konzervatív metafizikus akkor vetné el a szabad akaratra vetett hitét, ha demonstrálni lehetne számára empirikusan, hogy mindenféle döntés előzetesen rögzítve van olyan módon, hogy a tudósok tényleg mindig vagy szinte mindig meg tudják jósolni a döntések kimenetelét” (205–206. old.). „A progresszív metafizika képviselőjének ugyanis nem kell azt állítania (és többnyire nem is állítja azt), hogy a belső tapasztalat teljességgel megbízhatatlan, pusztán azt, hogy a belső tapasztalat igazoló ereje önmagában csekély valamilyen más igazolási formához vagy formákhoz képest” (207. old.), illetve „a szcientista [sic!] progresszivizmus [sic!] valamennyi tekintélytől megfosztja a belső tapasztalatot [sic!], és át ruházza a természettudományra” (210. old.).

6 ■ Ilyesfajta, episztemológiai premisszákat felhasználó, szabad akarat melletti transzcendentális érveket az utóbbi időben Robert Lockie fejtett ki részletesen nagyhatású könyvében: *Free Will and Epistemology: A Defence of the Transcendental Argument for Freedom*. Bloomsbury, London – New York, 2018.

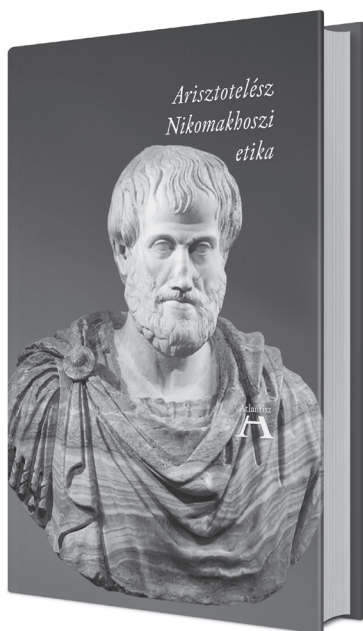
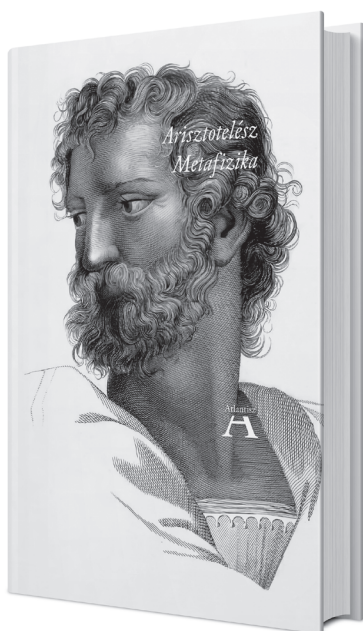
sen más metafizikai és egyéb filozófiai kérdésektől. Csakhogy ez lényegileg minden filozófiai problémára igaz, és ha ezt figyelembe véve azt gondoljuk, hogy filozófiai álláspontjainkat végső soron nem érvek és ellenérvek, hanem előzetes kognitív diszpozíciók (*biases*) hatására alakítjuk ki, akkor szerintem túlságosan szkeptikus képet festünk a filozófia művelésének mibenlétéről. Abból, hogy egyik oldalon sincsenek konkluzív érvek, nem következik, hogy az érveknek végső soron nincs szerepük és hatásuk álláspontunk kialakításában.

Indokolatlannak látom tehát a vitának mind azon beállítását, hogy az végső soron racionális érveken túlmutató, összemérhetetlen álláspontok küzdelme, mind azt a kiterjesztését, amely ezen álláspontokat végső soron teljes vallási-politikai-világnézeti csomagokként fogja fel. Ezt sem a szemben álló induktív érvek problémája, sem a fenomenológiai konzervativizmus érvényességének kérdése nem indokolja. Ami az elsőt illeti, valóban nehéz meghatározni, pontosan milyen és mennyire megbízható induktív következtetéseket vonhatunk le a tudomány eddigi eredményeiből és hogy milyen, mennyire megbízható episztemikus viszonyban állunk belső tapasztalati Énünkkel. Az ilyesfajta kérdéseknek azonban létezik kiterjedt filozófiai szakirodalma, így nem látom, miért kéne föltennünk a kezünket azt mondván, hogy itt a racionalitás hatókörének végére értünk. Ami pedig a fenomenológiai konzervativizmust illeti, az önmagában egy egészen ártatlan módszertani elv. Nem hiszem, hogy bárki kétségbe vonná, hogy valamekkora hitelt kell adnunk személyes tapasztalatainknak. A kérdés természetesen az, hogy mekkora hitelt adjunk nekik, és hogyan tudjuk őket összevetni a többé-kevésbé megalapozott tudományos elméletek vagy módszertanok következményeiként adódó állítások megbízhatóságával. Ráadásul az sem egyértelmű, hogy a természettudományos eredmények mindenképpen csak a szabad akarat létezése ellen szólhatnak, hogy a tudomány fejlődésével nem éppen a szabad akarat melletti álláspont nyer-e egyszer megerősítést. Mint azt éppen Bernáthtól (is) tudhatjuk, a valódi, súlyos filozófiai érvek az akaratszabadsággal szemben metafizikai és metodológiai jellegűek. Abból, hogy mondjuk 200 éve elképzelhetetlennek tűnt, hogy egyszer majd épp a tudomány szolgál bizonyossággal a világ eseményeinek determinisztikus felfogásával szemben, nem következett az, hogy végül ne így legyen. Ugyanígy abból, hogy most inkább az akaratszabadság elismerésével ellenkező irányba mutatnak a tudományos evidenciák, nem következik, hogy ez mindig is így lesz. A tudomány nyitott – még ha ez olykor vaskos meglepetéseket okoz is, amelyek alapján át kell értékelnünk metafizikai és metodológiai nézeteinket. Egy szó, mint száz, jómagam a mű ezen részét kissé fölösleges és félrevezető kerülőútnak látom, amelyet

sem a korábbiak, sem a könyv legutolsó gondolatmenete nem indokol, és azokhoz nem tesz igazán hozzá semmit.⁵

A mű utolsó fejezetének második fele ugyanis egy újabb csavart tartogat (lassan ki kell tennem a *spoiler alert* jelzést, azt hiszem). Miután Bernáth megoldhatatlan episztemikus patthelyzetként jellemezte a világképek küzdelmét, maga is hajlik arra, hogy ezt szkeptikus kihívásként értékelje, amelyet episztemikus felszólításként értelmezhetünk arra nézve, fügesszük föl ítéleteinket a szabad akarat létezésével kapcsolatban. A progresszív metafizikus azonban nem értelmezheti így a helyzetet, hiszen, ha szerinte nincs szabad akarat, akkor nem létezhetnek feltétlen episztemikus felszólítások sem, ahogy ezt a morális felszólításokkal kapcsolatban már láttuk. Értelmetlen felszólítani valakit álláspontja alapos átgondolására vagy felfüggesztésére, ha az nem rajta múlik. Ezzel szemben a konzervatív metafizikus nagyon is képes így értelmezni a helyzetet, hiszen szerinte alapvetően rajtunk múlik, melyik episztemikus alapállást, világképet tesszük magunkévá. Ez az aszimmetria mutatja meg Bernáth szerint a konzervatív álláspont előnyét vetélytársával szemben. Az előbbi ugyanis képes mintegy „beépíteni” saját világképébe e szkeptikus kihívást, míg az utóbbi nem, sőt ami a döntő, nem is ellenezheti semmivel ellenfele e lépését, mivel nem intézhet hozzá episztemikus felszólítást arra nézve, hogy ne tulajdonítson komoly normatív súlyt a szkeptikus kihívásnak, ha egyszer nem hisz az episztemikus felszólítások létezésében és komolyan vehetőségében. Így Bernáth szerint a konzervatív metafizika előnye abban áll, hogy a szkeptikus kihívást komolyan véve képes felkészülni mindkét lehetőségre: arra is, ha igaza van, és létezik a szabad akarat, és arra is, ha nincs igaza, és az nem létezik – így hát indokoltan nem tesz eleget az ítéletfelfüggesztésre való felszólításnak. Ezzel szemben a progresszív metafizikus elméleti építménye összeomlik, ha nincs igaza, hiszen akkor kiderül, hogy komolyan kellett volna vennie az episztemikus felszólítást. Így a konzervatív metafizikus elköteleződése a feltétlen felszólítások és így a szabad akarat létezése mellett, habár nem igazolt (nincsenek mellette K. O. érvek), mégis jogosult, vagyis episztemikusan nem kritizálható konzisztens módon.

A végső érv tehát Bernáth fejtegetése szerint a libertáriánus koncepció nagyobb racionalitása mellett a szabad akarat mellett a transzcendentális érvelés: ha egyáltalán értelmesen fölmerül a kérdés, hogy higgyünk-e a szabad akaratban, akkor a szabad akaratnak léteznie kell, hiszen különben értelmetlen volna a felszólítás arra, hogy találjuk meg a helyes választ a kérdésre, és vessük el a helytelent.⁶ A szabad akarat tagadása tehát egy sajátos – talán leginkább performatív – értelemben öncáfoló: ha egyáltalán elismerjük, hogy létezhetnek valamelyest

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker-ház
 Tel.: (36 1) 267 6258 • E-mail: atlkonyv@t-online.hu
 www.atlantiszkiado.hu

meggyőző – tehát vélekedéseink rendszerének átalakítására irányuló, episztemikus felszólításként értelmezendő – érvek bármelyik oldalon, akkor létezik szabad akarat. Azt hiszem, ez a legerősebb érv a szabad akarat létezése, pontosabban erről szóló meggyőződésünk racionalitása mellett. Kérdés persze, ez az argumentáció mennyire „győzi meg” a szabad akarat létezésében kételkedő vitapartnert. Nincs ugyanis ellentmondás – legalábbis logikai ellentmondás nincs – abban, hogy tagadjuk a racionalitás hagyományos felfogását és a szabadakarat-vita értelmességét. És hát a progresszív metafizikus akár mondhatja azt is, hogy nem létező kihívásokra felkészülni nem intellektuális érdem. Abból, hogy nagyobb esélyt esünk, ha esetleg megbotlunk, nem következik, hogy rosszabb úton járunk, mint az, aki számára az orra esés kockázata kisebb.

Mit is mondhatnék zárásképpen? Remélem sikerült érzékeltetnem: az utóbbi jónéhány év egyik legjobb, de mindenképpen legambiciózusabb magyar nyelvű filozófiai könyvéről van szó. Tessék elolvasni!⁷ □

7 ■ Nem akartam a főszöveget terhelni ezzel, de sajnos nem hallgatható el, hogy a mű könyvészeti színvonala éles ellentétben áll magas szakmai kvalitásaival. Ahogy már az a recenzióban szereplő idézetekből is látszik, a szöveg tele van elütésekkel, nyomdahibákkal, szintaktikailag össze nem álló mondatokkal. Ezek között ráadásul akadnak szisztematikus, a könyvön végighúzó furcsaságok, mint az „önkéntelen” vagy a „szientizmus”, és egészen szembeötlő hibák is, mint az einsteini értelmezés alternatíváját kidolgozó „Konrad Lorentz” (184. old.). És bár nem néztem át szisztematikusán, a hivatkozások kezelése sem tűnik túl alaposnak, rögtön az 1. lábjegyzet hivatkozik ugyanis „Fischer 2015”-re, amely tétel azonban nem szerepel az *Irodalomjegyzék*ben. Szomorú, hogy egy ilyen fontos mű kiadása nem ért meg a kiadónak még egy szerkesztői és korrektori kört.

VAN HARMADIK ÚT?

AZ ORBÁN-RENDSZER ÉS A MAGYAR *SONDERWEG*

MINK ANDRÁS

Stefano Bottoni:

A hatalom megszállottja

Orbán Viktor Magyarországa

Magyar Hang Könyvek, Budapest, 2023.

287 oldal, 5990 Ft

Az alábbiakban egy tavaly megjelent sikerkönyvről lesz szó, amely az Orbán Viktor névvel fémjelzett, és már lassacskán másfél évtizede regnáló politikai rendszer születését és működését mutatja be.

Átfogó könyvet írni az Orbán-rendszerről és annak előtörténetéről vakmerő vállalkozás. 2010 óta szinte nem telt el olyan nap, amikor ne jelent volna meg a komolyan vehető hazai és nemzetközi tudományos és közéleti sajtóban kritikai tanulmány, elemzés, esszé, publicisztika a 2010 után lépésről-lépésre kiépülő Nemzeti Együttműködés Rendszéről. Ezek az írások nagyon különböző nézőpontból, az egyes tudományágak – politikatudomány, szociológia, közgazdaságtan, alkotmányjog, történetírás stb. – eltérő fogalmi készletével igyekeznek számot adni a rendszer keletkezésének okairól, természetéről, működési mechanizmusairól és eszközrendszeréről, létrehozóinak indítékairól és céljairól, valamint arról a magyar és nemzetközi közegről, amelyben Orbán rendszere megszületett, és amelyben eddig minden válsághelyzetet túlélve képes volt megszilárdulni. E hatalmas korpusz jelzésszerű felsorolása is kitöltene egy teljes *BUKSZ*-számot, számbavétele, rendszerezése és értelmezése pedig gígaszi föladat.

A szerző – és a recenziens – dolgát az sem könnyíti meg, hogy még az egyes tudományágakon belül sincs valamelyest kanonizált tudásunk arról, hogy mi az, amiről beszélünk, és hogy mi folyik Magyarországon és a nagyvilágban. Hiszen ma már az sem kétséges, hogy a NER létrejötté nem független azoktól világléptékű folyamatoktól, amelyeket a nyugati liberális demokráciák politikai válságaként, a populizmus (vagy nevezzük akárhogy, hiszen még ebben sincs konszenzus, hogy minek nevezzük) térhódításaként azonosíthatunk. Az Orbán-rendszerről csak a politikatudományi szakirodalomban legalább fél tucat (ha nem több) meghatározás kering – választási autokrácia, a vezérelvű demokrácia, hibrid rezsim, maffiaállam, avagy patronális autokrácia, autokrati-

kus felhalmozó állam, fasisztoid mutáció, vagy éppen posztfasiszta rezsim. (A rendszer hívei szerint természetesen törölmetszett – csak éppen „illiberális” – demokrácia). Vagyis rengeteg érzékletes, plauzibilis és mélyreható elemzést olvashattunk már ezekről a magyarországi, nyugati, észak-amerikai és globális folyamatokról, jelenségekről, mégis az lehet az érzésünk, hogy még ma sem érti senki pontosan, hogy mi történik velünk és körülöttünk. Eszünkbe juthat erről Richard Feynman, a kvantumfizika pápája egyik ironikus megjegyzése a Cornell Egyetemen 1964-ben tartott előadásán: „A relativitáselméletet rövid idővel a megjelenése után nagyon sokan megértették... De biztos állíthatom, hogy a kvantummechanikát valójában ma sem érti senki.”

A recenziensnek tehát nagyon is körültekintőnek kell lennie abban, mit is kérhet ma számon egy Orbán-rendszerről szóló monográfián. Megítélesem szerint egy ilyen könyvnek meg kell próbálnia bemutatni a rendszer előtörténetét, a harmadik magyar köztársaság bukásának folyamatát, annak gazdasági és társadalmi összefüggéseit, valamint számot kell adnia arról is, hogyan működik Orbán rendszere, mi tartja fenn, annak ellenére, hogy számos válsághelyzetet kellett túlélnie, és az elmúlt 14 év mérlege az ország társadalmi és gazdasági helyzetének alakulása szempontjából nem túl hízelgő.

Annyit már most leszögezhetünk, hogy bár a könyv, legalábbis a címéből ítélve, Orbán Viktort helyezi elemzése fókuszába, szerencsére nem elégszik meg azzal, hogy a rendszer névadójának személyiségvonásaival – mindközönségesen hatalom- és vagyonéhségével – magyarázza a 2010 után történeteket. Ennél, történészhez méltóan, jóval többre vállalkozik.

AZ INDULÁS

Stefano Bottoni könyve a 2019-ben olaszul megjelent *Orbán. Un despota in Europa* című művének (Salerno Editrice, Roma, 2019., 304 old.) alaposan átdolgozott magyar változata. Bottoni a firenzei egyetem professzora, anyai ágon magyar származású olasz történész, és éppen a NER létrejöttének évtizedében, 2009 és 2019 között az Akadémia Történettudományi Intézetének kutatója volt. Könyve egyszerre politikai életrajz és Magyarország jelenkori történetének korrajza. „Magyarország egyedi pályát futott be Közép-Európában: egy tökéletlenül működő, de teljes értékű demokráciát cserélt le egy folyamato-

san radikalizálódó és tekintélyelvű rendszerre. Ez a mű nemcsak történeti elemzés, hanem számvetés és látélet Orbán Viktor rendszeréről és mindannyiunk felelősségéről” – olvasható a bevezetőben (9. old.). Hozzátehetjük, Bottoni ezzel a könyvével nem evezett teljesen ismeretlen vizekre, hiszen nem sokkal korábban egy kismonográfiában már foglalkozott a régió posztkommunista átmeneteinek buktatóival.¹

A könyv példás fegyelmezettséggel és gazdag forrásanyagot mozgósítva mutatja be Orbán Viktor politikai pályájának indulását, e pálya fordulópontjait és azok hátterét, az elmúlt negyven év magyar politikatörténetébe ágyazva. Ez annak ellenére sem könnyű feladat, hogy mint fentebb utaltam rá, ez a velünk élő történelem szertelenül gazdagon dokumentált. A szelekció, a lényegi pontok és összefüggések kiemelése és értelmezése embert próbáló feladat és felelősség, amelynek Bottoni az esetek túlnyomó többségében ragyogóan megfelel. Aki egyben akarja végigolvasni a rendszerváltás, a harmadik magyar köztársaság, az Orbán-rendszer keletkezése és megszilárdulása történetét, az nagyszerű kalauzt találhat Bottoni monográfiájában.

Nem lényegtelen kérdés, hogy mi újat tud mondani Bottoni rekonstrukciója azoknak az olvasóknak, akik az elmúlt évtizedekben amúgy is „túlادagolták” magukat a magyar politikai és közéleti és ideológiai vitákkal, különösen, ha számításba vesszük, hogy a könyv első körben külföldi közönségnek készült, amelytől nem remélhető olyan tény- és tárgyismeret, mint egy jól informált magyar olvasótól. Bottoni képes új szempontokat felmutatni, ha nem is annyira a tényanyagban, hanem történések hátterének a megszokottnál árnyaltabb, és tágabb összefüggéseket és dilemmákat is felvillantó bemutatásában. Orbán előtörténetéből nem az atyai pofonokról elhíresült interjút emeli ki elsősorban, hanem azt a vidéki, falusi-kisvárosi miliőt a Kádár-korban, amelyről a fiatal Orbán oly meglepő őszinteséggel beszél. Arról a társadalmi közegről, amely belenyugszik a rendszerbe, elfogadja az adományait, de soha nem azonosul vele, folyton igyekszik kijátszani, előnyöket kovácsolni, de mindig csak a maga javára. Ez az ügyeskedés, a hagyomány- és kultúrávesztés társadalma, ahol nincs már sem élő paraszti hagyomány, sem munkakultúra, a polgári kultúráról nem is szólva, és ahol csak az egyéni-családi túlélés és előremenetel számít. „Ahonnan én jöttem, az kulturálatlan, nincs semmiféle kulturája, nincs semmiféle kulturális tradíciója... Én egy ilyen kulturálatlanságból jöttem.” (15. old.) Ez a kép és érzület ismerős lehet azoknak, akik még emlékeznek például a nappaliban, vagy inkább a „tévészobában” a szekrény tetején sorakozó üres sörös és kólásdobozokra, olcsó külföldi párlatok kiürült üvegeire, a Kádár-kori kispolgárosodás, a nyugati „szabad világról” szótt ábrándok és a kitörési vágy eme jelképeire. Bottoni jogosan irányítja a figyelmet azokra a tényezőkre is, amelyek azt mutatják, hogy a reformokban, liberalizációban és alkal-

mazkodóképességben látszólag éllavas magyar puha diktatúra társadalma korántsem volt olyan jó állapotban, mint amilyennek a külső szemlélő láthatta a rendszerváltást megelőző időszakban. A Kádár-korszak pusztító – korrumpáló, atomizáló – hatása máig érezhető következményekkel járt a társadalom és a politikai kultúra mélyebb szöveteiben. Az is igaz, mint erre a szerző is utal, hogy ezért nem pusztán a Kádár-rendszer a felelős: az valójában csak bevezette azt a pusztítást, amelyet a megelőző másfél évszázad történelmi traumái mértek a magyar társadalomra. A magyar nemzetközi összehasonlításban a legkevésbé szolidáris társadalom – idézi a szerző az erre vonatkozó kutatásokat, azaz a magyarok saját magukon és a szűkebb családjukon kívül kevésbé hajlamosak közösséget vállalni tágabb környezetükkel, a leginkább vonakodnak másokért vagy valamilyen közös ügyért kiállni, kézzelfogható áldozatot, kockázatot a nyakukba venni polgártársaik valamely csoportja érdekében. Az értékrend-kutatások évtizedek óta azt mutatják, hogy a magyar társadalom közelebb áll a keleti (ortodox) világhoz, mint a nyugatihoz. A demokratikus változások alkotmányos és intézményes vívmányai iránti érdeklődése ennek okán mindig csekély volt. Nem csoda, hogy a rendszerváltás nem járt átütő erejű katarzissal, amit jól jelzett a sajnálatosan alacsony részvétel az első szabad választásokon 1990 március-áprilisában.

Mindebből persze arra is következtethetünk, hogy a magyar társadalom egyfajta újraalapítása, az állampolgári öntudat, felelősség, a közösségi összetartozás, a szolidaritás hálójának megerősítése legitim cél, és a rendszerváltás sikere szempontjából kulcsfontosságú feladat is volt, vagy inkább lett volna. Kérdés, hogy melyik politikai tábor ezt miként képzelte, és hogy miért nem sikerült. Az Orbán-rendszer egyenesen keresztény re-evangelizációt hirdet és szorgalmaz, megsértve az állam vallási semlegességének alkotmányos alapelvét, ami nem szívdverítő, persze annak megjegyzésével, hogy a közösségépítés a vallási hagyományok és a valódi hit jegyében önmagában nem lenne elítélendő, ha nem kizárólagos elvárásként hivatkozna rá a hatalom. Ez a kérdés így, mint a szerző nagyon helyesen érzékelteti, az Orbán politikai pályájának fordulatait, az Orbán-rendszer megértése és öngazolása, ha úgy tetszik, ideológiájának elemzése szempontjából is kulcskérdés.

NÉHÁNY FÉLREÉRTÉS

Bottoni a rendszerváltás korszakához érve teljes joggal írja, hogy az alkotmányos átmenetet csak látszólag övezte széles konszenzus a politikai szereplők részéről, amely ráadásul hamar és látványosan megbomlott. Legyszerűsítve, Magyarországon is hosszú ideje szemben álltak egymással az orosz történe-

1 ■ Stefano Bottoni: *Long-Awaited West. Eastern Europe since 1944*. Indiana University Press, Bloomington, 2017.

lemből is ismert *zapadnyik* és *narodnyik* irányzatok helyi megfelelői, a nyugati modellt követni akaró progresszív polgári, liberális és baloldali törekvések, és a liberális kapitalizmust és parlamentáris rendszert mély ellenszenvvel és gyanakvással szemlélő antikapitalista és antiliberális (új)konzervativizmus, valamint a szintén antikapitalista és antiliberális, de plebejus és egyenlőségpárti népi-nemzeti gondolkodás. Sokan gondolták úgy, hogy a rendszerváltáskor a magyar történelemben elérkezett az a katartikus pillanat, amikor ezt szembenállást – a százéves háborút –, ahogy Kis János nevezte – a demokratikus elvek és intézmények közös elfogadásával végleg meg lehet haladni. Nem így történt.

A szakadás okát és dinamikáját a szerző a nemzeti-konzervatív értékeket valló humán értelmiség és a demokratikus ellenzék közti bizalmatlanságban látja. Előbbiek „egyaránt megvetették a vadnyugati kapitalizmust és a szovjet kommunizmust”, míg a marxista vagy radikális-anarchista-maoista baloldali gyökerű utóbbiak viszonya mélyen ambivalens volt a Kádár-rendszerhez és a kommunizmushoz – írja Bottoni. Az ambivalencia oka szerinte az, hogy családi kapcsolatok fűzték őket a rendszer kádereihez, funcionáriusaihoz, így a „kor legtehetősebb és leprivilegizáltabb rétegéhez tartoztak. Családi háttérüknek, kapcsolatrendszerüknek hála, egyaránt számíthattak belső védelemre és külső támogatásra is [...] Miközben élvezték a rendszer bizonyos előnyeit, szenvedtek is a diktatúra fojtogató légkörétől, családi háttérük viszont a rendszer elfogadására intette őket.” (30. old.)

E sorokat olvasva szomorúan konstatalem, hogy bizonyos sztereotípiák láthatóan már kitörölhetetlenül gyökeret vertek az utókorban. Először is, a népiek eredendően nem voltak konzervatívok, a szerző által hivatkozott két nagy formátumú reprezentánsa e tábornak, Németh László és Bibó István bizonyosan nem voltak azok, de egy finomabb elemzés még kettejüköt sem tenné egy kalapba. A rendszerváltás idején nem ugyanazt képviselte például Antall és Csurka, ők az MDF-en belül politikai és eszmei riválisok voltak. Valójában a nemzeti-konzervatív Antall politikusként és miniszterelnökként atlantista, azaz „nyugatos” volt, ami a pártjában és a másik két kormánypártban jelentős hangerővel bíró nemzeti-radikálisokra egyáltalán nem volt jellemző.

A demokratikus ellenzékben aktívan résztvevők közül csak néhányan voltak, akik pályájuk kezdetén komolyan foglalkoztak a marxizmussal, de az általuk művelt kritikai marxizmus sosem volt azonos a rendszer hivatalos ideológiájával, sőt azzal szemben lépett föl. A kritikai attitűd aztán rövid idő alatt kivezette őket a marxizmusból is. A „kádergyerekek”, már aki bármilyen tág értelemben annak volt mondható, nem voltak védett helyzetben, pont

ugyanúgy zaklatták és üldözték őket, mint mindenkit, aki nyíltan fellépett a rendszerrel szemben. A magyarországi diktatúra nem azért nem lépett föl olyan brutálisan az ellenzéki aktivistákkal szemben, mint a szovjet blokk más országaiban, mert ők „kádergyerekek” lettek volna, hanem taktikai okokból mutatott önmérsékletet. A „nemzeti-konzervatívok” azért nem szenvedtek el közvetlen rendőri atrocitásokat, mert Antall híres mondását idézve „alámerültek és kibekeltek”, de ezzel semmiképpen sem szeretnék utólag és méltánytalanul lekicsinyelő erkölcsi ítéletet sugallani. Bizalmatlanság ezzel együtt volt a két tábor között, leginkább azért, mert politikai nézeteik különböztek, és azért is, mert az 1990-ben létrejött, magát jobboldalként azonosító kormánytöbbség, illetve annak értelmiségi holdudvara és szavazótáborának jelentős része szintén osztotta a fenti sztereotípiákat.

Valójában más volt a baj. Szeretném néhány valódi különbségre felhívni a figyelmet, amelyeket Bottoni szerintem kicsit félremagyaráz. Bottoni rekonstrukciója például azt sugallja, hogy a marxista indíttatás meghatározta volna az ebben érintett kevesek világnézeti fordulat *utáni* liberális filozófiai és politikai nézeteit. Erre utalhat Bottoni, amikor valamiféle ambivalenciáról ír, ami egyébként sem eszmétörténeti alapon, sem logikai vagy filológiai szinten nem mutatható ki. Ebből mindössze annyi igaz, hogy a volt marxisták nem mindegyike szakított egalitárius vonzalmával és elkötelezettségével (volt, aki igen!), midőn szakított a marxizmussal, ám e vonzalmának teljesen más filozófiai keretet keresett. Ez nem volt könnyű, de nem a rezsimhez fűződő ambivalens viszonyulás okán, hanem azért, mert a szabadság, az emberi jogok és az egyenlőség eszményét nehéz észszerű és koherens filozófiai rendszerben közös nevezőre hozni. (Sokak szerint egyenesen lehetetlen.) De az egalitárius vonzalom olyanokat is a demokratikus ellenzékhez és a rendszerváltó liberálisokhoz csatolt, akik korábban egyáltalán nem voltak marxisták (pl. Kemény István és köre). Az egyenlőség ideája, mint azt Tamás Gáspár Miklós oly sokszor hangsúlyozta, nem kvintesszenciálisan marxista, hanem liberális eszmény.

A demokratikus ellenzék nem a Kádár-rendszerrel volt ambivalens viszonyban, hanem az antikomunizmus 1945 előtti tekintélyelvű, nacionalista és antiszemita válfajával, amely a háború előtti korszak uralkodó diskurzusa volt, és negyven év kommunista diktatúrája után is bámulatos túlélési képességeket mutatott, amint ez a rendszerváltáskor oly hamar ki is derült. A hetvenes-nyolcvanas években formálódó magyar progresszív, emberi jogi alapokon nyugvó liberalizmus, amely az SZDSZ főárama volt a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján, nem tekintette történelmi előzményének az 1945 előtti (szélső)jobboldali antikomunizmust, és nem pusztán azért, mert úgymond származási okokból érzékenyebbek voltak a közéleti antiszemitizmussal, illetve újjáéledé-

se veszélyeire, hanem azért, mert a Horthy-rendszer zsidóellenes törvényeket hozó, a deportálásban bűnrészes, az országot Hitler oldalán háborús katasztrofába taszító autokratikus, rendies rezsim volt, és ekképpen nem lehetett a kommunizmus után létrejövő reménybeli alkotmányos demokrácia követendő történelmi előképe. Ez valódi vízvázlat volt a rendszerváltás után, sőt meglehet, már előtte is. Már az 1985-ös monori találkozón, a népi és a demokratikus ellenzék első – és egyben utolsó – közös fellépésén érzékelhető volt a két tábor közötti diszcrepancia a második világháború után bekövetkezett földcsuszamlásszerű változások megítélésében. A demokratikus ellenzék a Horthy-rendszer bukását történelmi lehetőségnek tekintette, nem azért, mert utána kommunista diktatúra jött, hanem azért, mert olyan történelmi léptékű változást hozott a társadalom rendies szerkezetében és a politikai kultúrában, amely utat nyithatott (volna) egy új demokratikus fejlődés előtt. 1956-ot sem egyszerűen antikommunista lázadásnak látták, hanem olyan forradalomnak, amely az ország népének már 1945-ben megmutatkozó demokratikus vágyairól adott bizonytságot.

Az a sugalmazás, hogy a liberálisok szembenállása a háború előtti rezsimmel egy töről fakadna a kommunisták Horthy-ellenességével, annak valamiféle (liberálbolsevik?) folyománya lenne, rosszmájú torzítás. Az 1989-90-ben elfogadott új alkotmány az 1946-os köztársasági alkotmányt tekintette előzményének. A Bottoni szerint „nemzeti-konzervatív” Bibó (akit a kommunisták börtönöztek be 1956 után) emlékkönyvének tető alá hozását a demokratikus ellenzék meghatározó alakjai, Bence György, Kenedi János és Kis János kezdeményezték. Az 1945-ös fordulatot, az 1946-os köztársaság emlékét Orbán alaptörvénye iktatta ki a magyar történelemből, amely ideológiai hadmozdulatnak, nem melleleg, áldozatul esett 1956 emlékezete is. Hasonló mondható arról, amit Bottoni – szerintem erőltetetten – az SZDSZ és a Fidesz rendszerváltáskori liberalizmusa közti, szerinte már akkor jól látható különbségként mutat be. Ez pedig a liberalizmus viszonya a nemzeti kisebbségekhez (vö. az I/5. alfejezetet, 33–39. old.). A probléma eszerint az, hogy a liberalizmus az egyéni szabadságjogokból építkezik, ezért érzéketlen és közömbös a kollektív jogok iránt. Vagyis, a szintén ősrégi sztereotípiá szerint a liberálisok világnézeti elkötelezettségük korlátai miatt eleve nem lehetnek eléggé nemzetiek. Bottoni idézi Orbán egyik 1991-ben elhangzott beszédét: „A liberalizmus az egyén szabadságából indul ki, ... hívei ezért úgy érzik, hogy ha egy kollektívumot kell elfogadniuk, mint sajátos jogok alanyát, akkor engedményeket tesznek a kollektívizmus irányába. [...] A kérdés úgy is felvethető, hogy ha elismerjük a nemzetiséget mint egy speciális közösséget, amelynek sajátos minősége van, és ezért az individuum jogaiból levezethető jogokon túl sajátos jogokat is követelünk neki, akkor, nem adtuk-e fel máris liberális elveinket?” (37. old.)

A rövid válasz erre a kérdésre, akkor is, ma is: nem. Ez így álprobléma, amely azonban valódi ellentétet takar. A demokratikus ellenzék szamizdat kiadványai folyamatosan napirenden tartották a magyar kisebbségek helyzetét, Csoóri Sándor² és Csurka István³ a *Beszélőben* jelentette meg mérföldkőnek számító írását a felvidéki és erdélyi magyarok sorsáról, a nagyváradi *Ellenpontok* szerkesztőit (közülük többen, elüldözve hazájukból, a demokratikus ellenzék köreiből találtak otthonra) a magyar kisebbség sérelmeit dokumentáló manifesztumuk miatt bántalmazta és üldözte el Romániából a Securitate. A Romániából menekülők támogatására létrejött Menedék Bizottság kezdeményezése is a demokratikus ellenzék köréből indult ki. Hosszan idézhetnék a *Kék könyvből*, az SZDSZ 1989-es politikai programjából, amely a kisebbségeknek *minimum* kulturális, nagyobb lélekszám esetében viszont területi autonómiát szorgalmazott. A harmadik magyar köztársaság alkotmányába közfelkiáltással került bele, hogy a mindenkor magyar állam felelősséget visel a határon túli magyarokért.

Ezekből én nem azt szűröm le, hogy a liberális elvek és a kollektív jogok elfogadása között ellentmondás lenne. Kis János kismonográfia méretű tanulmánya, a *Túl a nemzetállamon*⁴ pontos választ ad arra, hogyan vezethetők le az egyenlő emberi méltóság elvéből a kollektív kisebbségi jogok, és hogyan igazolható az az igény, hogy a többségi nemzet állama az állampolgári egyenlőség szokásos előírásain túl kollektív többletjogokat adjon a kisebbségeknek, és erre többletpénzt fordítson a közös kalapból. Kis János tanulmánya ugyan később született, mint Orbán beszéde, de semmiféle ellentmondásban nincs az SZDSZ korábbi politikai állásfoglalásaival. Ha Orbán a mondandóját nevezetesen, hogy a liberálisok nem mehetnek el szó nélkül a kisebbségek problémái mellett, az európai közönségnek címezte, annak volt létjogosultsága. (Európa, történelmi okokból, ma sem jeleskedik a kisebbségi jogok előmozdításában, ami szomorú). Ha a hazai liberálisoknak címezte, nyitott kaput döngetett. Vagy így akarta azt a látsza-

2 ■ Csoóri Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. Előszó Duray Miklós *Kutyaszorító* című önéletrajzához. *Beszélő*, 8. szám (1983. október). Elérhető online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kapaszkodas-a-megmaradasert>.

3 ■ Csurka István: Az első áldozat nevében. Eredeti megjelenés: *Új Látóhatár* 1987. június. Újraközlés: *Beszélő*, 1987, 21. szám. Lásd még *Beszélő*. Összkiadás. AB-Beszélő Kiadó. Bp., 1992, III. köt. 23–26. old. Online elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-első-aldozat-neveben>.

4 ■ Első megjelenés: *Beszélő* 1996. március és április.

5 ■ Kónya Imre 1991. augusztus végén, az MDF Gellért Szállóban rendezett frakcióülésén beszélt arról, hogy a nyilvánoságot erőteljesebb kormányzati befolyás alá kell vonni, és itt vázolta a Justitia-tervet is az igazságtételről. A beszédet a *Népszava* 1991. szeptember 5. számában ismertette: „Keményít az MDF. Kónya Imre a nyilvánosságról és a Justitia-tervről.”

Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20. 9–16. old.

6 ■ Csoóri Sándor: Nappali hold (2.). *Hitel*, 1990. szeptember 5.

tot kelteni, hogy ők a „nemzeti ügyben” különböznek az SZDSZ-től.

A valódi ellentét az, hogy a liberális érvrendszer valóban nélkülözi az etnicista nacionalizmus ősrégi, erkölcsileg gyakran kétes értékű kliséit: nem a kisebbségi jogok hagyományos nacionalista-etnicista felfogásából indul ki, nem hivatkozik történelmi jogokra, valamiféle kulturális vagy civilizációs magassabbrendűségre, mellőzi az ősiség és nemzeti misztika szólamaikat, nem beszélve az irredentizmusról, a területi revízió hagyományos lebegtetéséről. Ez újfent valódi vízválasztó: a liberális nemzet- és államfelfogás valóban markánsan különbözik a NER-ben teljes virágjába szökő nagymagyarországsálas, fociszurkolós identitáspolitikától. Az összefüggés is nyilvánvaló: a Horthy-rendszert, Horthy „államférfiúi érdemeit” a Hitler és Mussolini segítségével elért részleges revíziós sikerek okán övezi mindmáig tisztelet a jobboldali közönség körében.

A történész dolga az, hogy kellő távolságot tartson és egyenlő mércével mérjen, a hiteles források és bizonyítható tények tükrében. Ámde ez nem mindig kivitelezhető úgy, hogy szimplán középbe állunk. Szememre vethető, hogy a kérdéses időben, úgy harminc évvel ezelőtt a hetilap *Beszélő* újságírója voltam, tehát bizonyosan elfoglalt vagyok annak megítélésében, melyik felet terheli nagyobb felelősség a demokrácia működtetéséhez minimálisan szükséges bizalom és együttműködés megrendüléséért. De hadd érveljek elfoglaltságom mellett.

Az akkori kormánypártok széles és nagy befolyással rendelkező (Csurka a párt alelnöke volt), Antallal is szembekerülő köreiből nagyon korán felerősödtek azok a hangok, amelyek az új alkotmányos berendezkedést – „a konszenzuseresés homokozóját”, ahogy Csurka fogalmazott – elvetendőnek tartották, mindekelőtt az 1990 májusi megállapodásban (paktum) rögzített kétharmados szabályokat. Ezek a támadások jóval megelőzték Kónya 1991-es dolgozatának és Csurka 1992-es dolgozatának közzétételét, amelyek szintén megkérdőjelezték az 1990-ben létrejött alkotmányos konszenzust.⁵ Az ún. „paktum” Antall és az SZDSZ között a kormányozhatóság föltételeinek megteremtésén túl azt célozta, hogy a botrányos választási kampány („Apák és fiúk” stb.) után a felek kifejezésre juttassák, hogy kölcsönösen legitim szereplőnek tekintik egymást. A paktum ellen azonnal meginduló támadások a megállapodásnak éppen ezt az üzenetét vették célba. A megállapodást a kormánytöbbség pár hónapon belül meg is szegte a közszolgálati médiumok szabályozása kérdésében. Hogy Csurka milyen „nemzeti” tévét képzelte el, azt már akkor is alaposan megismerhette a néző, de hogy milyen lett volna igazából, az csak most, a NER-ben látszik igazán. Csoóri Bottoni által is idézett, amúgy a minduntalan citált passzusoknál voltaképpen sokkal többről is szóló írása (*Nappali hold*) éppen azért keltett akkora megdöbbenést, mert nyíltan kimondta, hogy a „nemzeti” oldal nem tekinti legitim, magá-

val egyenrangú félnek a liberális ellenzékét.⁶ Az 1990 őszén megjelent írás fő üzenete a paktum hallgatólagos üzenetének visszavonása volt. És ha szabad még egy formál-logikai megjegyzést hozzáfűzni: akkor sem értettem, ma sem értem, hogyan lehet egyként politikai „rágalomnak” minősíteni azt a két állítást, hogy valaki *nem nemzeti*, illetve, hogy valaki *nem demokrata*. Ha valaki azt állítja, hogy honfitársa, aki ugyanannak az állampolgári közösségnek a tagja, nem tartozik a nemzethez, az *per definitionem* nem lehet demokrata, e tény konstatálása tehát nem lehet *rágalom*. Ezért nem gondolom, hogy az objektivitás mindig *középen* állást jelent.

Jó kérdés, hogy minderre akkor jó válasz volt-e például a Demokratikus Charta. De ha igaza van Bottoninak abban, hogy a rendszerváltás mögötti konszenzus ingatag volt, és sokan voltak, akik az alkotmányos demokráciát csak kényszerű és átmeneti kompromisszumnak gondolták, akkor nem sugallhatja azt, hogy az 1990-es évek első felében a feleket ugyanolyan mértékű felelősség terheli a kudarcért. A jelen ismeretében, amikor már egyértelmű, hogy Orbán rendszere sok tekintetben az egykori csurkai programot valósítja meg, mint azt Bottoni könyve is érzékletesen dokumentálja, én utólag sem bagatellizálnám a veszélyérzetet, amit a „nemzeti radikálisok” kormánypártokon belüli fellépése okozott. A későbbiek azt bizonyították, hogy aki ilyen elvek és jelszavak hirdetésével épít politikai tábor, majd, amint teheti, rendszert, az bizony *egy tökéletlenül működő, de teljes értékű demokráciát cserél le egy folyamatosan radikalizálódó és tekintélyelvű rendszerre*.

A KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA

Ámde a NER nem azért került hatalomra, mert a magyarok húsz év alatt csurkisták lettek. Csurka a kilencvenes években marginalizálódott. Bottoni arra is rámutat, hogy Orbán 2002-es választási vereségét annak köszönhetette, hogy az akkori magyar társadalom még érzékenyebb volt a korrupciós ügyekre, és a „panelprolik” – Bayer Zsolt emlékezetes szavaival, Kádár „rossz szagú, ártó fekete serege” – még gyanakodva nézték a neofita klerikalizmust, és megrettentette őket a virtuális nemzetegyesítés, a külhoni magyarok tömeges befogadásának eshetősége. Az MSZP 2002-ben visszataszítóan, ámde hatásosan tudott kampányolni a milliányi „hagymapucoló román” beáramlásának rémképével.

A központosított és végtelen erőforrásokkal futtatott propaganda hatását nyilván nem szabad lebecsülni, de az az érzésem, hogy Orbán szavazótáborába ma sem elsősorban a „keresztény” és „nemzeti” szlamek miatt támogatja ilyen kitartóan a rendszert. Ezek igazodási kódoknak talán megfelelnek, kijelölik a saját táborát és az ellenséget, satöbbi, de nem ebben rejlik a NER titka. Arra sem utal semmi, hogy a „jóléti sovinizmus” jelentősen alábbhagyott volna: a hajléktalanok és az állítólágos „migránsok” elleni

izgatás sikere nem ezt jelzi. Akkor mi történt 2002 és 2010 között?

Bottoni könyve részletesen bemutatja azt a folyamatot, ahogyan a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormányok idején a köztársaság iránti bizalom lassacskán szétmállott. Az induláskor a Medgyessy-ügy, ahogy azt többen jóslták, már 2002-ben súlyos sebet ejtett a kormányzó erők hitelén, amit csak ideig-óráig, amíg a kassza vésszen ki nem ürült, fedett el a „jóletti rendszerváltás” költsége. A 2006-os pürrhoszi győzelem után azonban több végzetes csapás érte a kormányerőket, ezekben a véletlen is közrejátszott: A Cozma-gyilkosság okozta megdöbbenés, a több tekintetben máig tisztázatlan romagyilkosságok sorozata (mindmáig nem tudni, kik lehettek a főbűntökö és segítők, mi volt a céljuk, és hogyan történhetett meg a gyilkosság sorozat úgyszólván a katonai elhárítás orra előtt). És végül pedig a mindenki által ismert hazugságbeszéd nyilvánosságra kerülése, a hetekig tartó szélsőjobb oldali randalírozás, majd a megbocsáthatatlan rendőratok és atrocitások október 23-án. Ez utóbbi nem véletlenül vált a későbbi Orbán-rendszer alapító mítoszává. Bottoni ezen eseménysorozat bemutatásakor is tud újdonsággal szolgálni: az őszi beszédet végül Gyurcsány köréből szivárogtatták ki, mivel tudták, hogy a Fidesz is erre készül, és így akartak megelőző kommunikációs csapást mérni a Fidesz-stratégiájára. Éppen így is lehetett, azt pedig ebben a kis országban nem nehéz elhinni, hogy a beszéd fölvétele már nyáron a Fidesz vezérkarának birtokába jutott. Október 23-a kapcsán Bottoni más merész kijelentést is tesz: Orbán, miután elmondta beszédét, cserbenhagyta közönségét, és még a rendőratok előtt, sietősen távozott a helyszínről. Ez súlyos állítás, mert egyebek mellett azt involválja, hogy a Fidesz számított a rendőri atrocitásokra, és inkább kihasználni, semmint megelőzni akarta azokat.

A második Gyurcsány-kormány már 2006-ban megbukott, de kérdés, hogy a köztársaság is menthetetlenül megbukott-e már akkor, vagy ehhez még kellett az a magyar és nemzetközi pénzügyi válsággal sújtott négy év, amelyen a kormánykoalíció még keresztülbukdácsolt. Jőmagam akkor úgy gondoltam, hogy ha a 2008-as (szerintem melleleg alkotmányellenes) „szociális népszavazás” után új választásokat tartanak, akkor a vereség nem, de a kétharmados Fidesz-győzelem elkerülhető lett volna. Ezt már sosem fogjuk megtudni.

Bottoni ezenközben Orbán politikai fordulatairól sem feledkezik meg, a 2002-es, a polgári középosztályra kidolgozott politikai stratégia bukása utáni irányváltásokról. Együtt hüledezhetünk a 2004-es Fidesz-frakcióval, amelynek színe előtt az akkor még számukra ismeretlen Habony Árpád a friss fölmérésekre alapozva bejelenti, hogy a „polgár” elnevezésre hallgató politikai terméknek befellegett, mostantól „amagyaemberek” lép a helyébe. A fordulat persze csak félfordulat volt. Valószínűleg ekkor kezdett

formálódni az az első látásra furcsa (bár a világban körültekintve már egyáltalán nem annyira különös) koalíció, amely a szegényebb néposztályok, az elégedetlen és feltörekvő középrétegek és a legfelső politikai elit (plusz kiválasztott oligarchái) között szövődött, átlépve a régi időkben oly sokat emlegetett ún. osztálykorlátokon. A NER a jelek szerint ma is ezen hármass pilléren nyugszik. Ezen koalíció összetartásának fontos eszköze a központosított propaganda, az identitáspolitikai, amelynek egyik kézenfekvő terepe a foci és a sport, de nem ezek adják az igazi kötőanyagot.

AZ ORBÁN-RENDSZER PARADOXONA

Bottoni viszonylag keveset foglalkozik azokkal a rendszerszintű folyamatokkal, helyesebben e rendszerszintű folyamatok elemzésére vállalkozó teoretikus és empirikus elemzésekkel, amelyek a magyarországi történeteket és a NER létrejöttét lehetővé tevő körülményeket tágabb keretben próbálják értelmezni. A könyv utószavában említ ezek közül néhány fontosabbat. Ezek az elemzések és teóriák a politikai események és konfliktusok bemutatásán túl a magyar gazdaság és társadalom állapotában, dinamikájában és a rendszerváltások létrejött politikai-intézményi struktúra defektusaiban keresik a magyarázatot arra, hogyan következhetett be autokratikus áttörés a rendszerváltás után húsz évvel.

Bottoni ugyanakkor tesz néhány kulcsfontosságú megállapítást, amelyekből kiindulhatunk. Egyfelől azt írja, hogy Orbánt első miniszterelnöksége idején megdöbbenítették azok az adatok, amelyek azt mutatták, hogy a Magyarországra települt multicégek a profitjuk milyen nagy hányadát viszik ki az országból (hozzátehetjük, beleértve az Európából érkező felzárkóztatási támogatások jelentős részét, miután ezeknek a projekteknek a többségét is nyugati cégek kiviteleztek). A másik, már a NER korszakára

7 ■ Magyar Bálint – Madlovits Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája*. Noran Libro, 2021., különösen a 3. Makacs struktúrák és a 7. Rezsimek című fejezet

8 ■ Adám Zoltán: *Miért éppen Magyarország? A magyarországi posztoszocialista átmenet politikai-gazdaságtani értékelése*. PhD értekezés. Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, 2015. Ld. még: Adám Zoltán: *Értelmezésvázlatok. A magyarországi posztkommunista átalakulás politikai-gazdaságtani és intézményi közgazdasági perspektívában*. *Beszélő*, 17 (2012), 11. szám.

9 ■ Zoltán Pogácsa: *The Political Economy of Hungary: Managing Structural Dependency on the West*. In: Astrid Lorenz, Ellen Boss (eds.): *Politics and Society in Hungary. (De-)Democratization, Orbán and the EU*. Springer Vieweg, 2022. 137–155. old.

10 ■ Gábor Scheiring: *The Retreat of Liberal Democracy. Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary*. Palgrave Macmillan, 2020.

11 ■ Tellér Gyula: *A rendszerváltás rendszere*, I-II. Kairosz Kiadó, Győr, 2005. Ld. még: Tellér Gyula: *Rendszer-e a rendszerváltás rendszere?* Vitaindító tézisek a 2009. március 25-i konferenciához. (Professzorok Batthyány Köre) <https://pbk.info.hu/archiv/dl/marcius25/Teller.pdf>

12 ■ Ripp Zoltán: *Egy szürke eminenciás színeváltozásai*. *Mozgó Világ*, 2010. január

vonatkozó észrevétele pedig az, hogy Orbán olyan autokratikus rendszert működtet, amely szabadságharcos szözlaimai ellenére tökéletesen kompatibilis a multicegek érdekeivel, szisztematikusan építi le a munkavállalói érdekképviselő intézményeit és jogi kereteit, aminek már az 2011-ben elfogadott új Alaptörvény megágyazott. Bottoni megállapítása szerint Orbán szabadságharcos rendszerének paradoxona az, hogy valójában elmélyítette az ország függőségét, miközben lépett a kis- és középvállalkozói réteg, amely képtelen volt lépést tartani az államilag futtatott és kivételezett NER-vállalatokkal és a bombaerős külföldi konzorciumokkal. A NER nem szakadt el a globális tőkétől, hanem a saját érdekeit szem előtt tartva vesz részt benne. (85–86., 141., 245–246. old.)

Orbán, mint azt általa olyannyira tisztelt elődjéről, Tisza Istvánról mondogatták, kurucként beszél, és labancként viselkedik – állapítja meg Bottoni.

De térjünk rá röviden az Orbán-rendszer születéséről és működéséről szóló elméleti modellekre, legalábbis azokra, amelyek Bottoni számára a leginkább relevánsak voltak, mert érzékelhető, hogy történeti elemzésében, ha némileg eklektikus módon is, de jócskán merített belőlük.

Az Orbán-rendszer működéséről a legalaposabb és legplasztikusabb leírást véleményem szerint Magyar Bálint és Madlovics Bálint patronális autokrácia-modellje adja, amely a „maffiaállam” korábbi koncepcióját építi tovább.⁷ A patronális autokrácia olyan rendszer, ahol a politikai lojalitás alapján a hatalom berkeibe beemelt, fogadott kör sajátítja ki, magánosítja a közjavakat és közhatalmat, bizonyos demokratikus intézmények vagy patyomkini díszleteik fenntartásával. A kelet-európai új demokráciák sérülékenységét, avagy a magyar esetben a bukását a szerzők, a múlt század nagy hatású és máig releváns centrum–periféria, illetve régióelméleteiből kiindulva azzal magyarázzák, hogy a demokratikus átmenet nem bontotta meg ezen országok társadalmainak hagyományos, történelmileg kialakult civilizációs formáit és politikai-kulturális szövetét. Ahogy Bottoni is fogalmaz Kovács Imre szociológus szavait idézve: „A rendszerváltás nem volt intellektuálisan előkészítve és társadalmisítva [...] A társadalom nagy része nem érezte magáénak a jelentős személyes hozzájárulás és kockázat nélkül nyakába hullott szabadságot, inkább csak a rendszerváltás hátrányait fájalta.” (42. old.)

Magyar és Madlovics monumentális műve részletesen elemzi a posztkommunista régió egészének, tehát nemcsak a magyar esetnek a társadalmi és gazdasági folyamatait, buktatóit, kimutatva az egyes országok közötti különbségeket. Az általuk létrehozott fogalmi keret nagy előnye, hogy nem egy egyszerű és lineáris demokrácia–diktatúra tengelyen helyezi el a posztkommunista régió országait

és azon belül Orbán rendszerét, hanem ennél sokkal cizelláltabb, többdimenziós képet ad az egyes rendszerek működéséről. A modell nagyon pontos leírása deskriptív természeténél fogva csak korlátozott választ kínál arra, hogyan jöhetett létre Magyarországon patronális autokrácia, és a magyar társadalom miért fogadja – vagy inkább tűri – el Orbán rendszerét.

Ádám Zoltán, liberális nézőpontból, arról ír,⁸ hogy a köztársaság bukásáért közösen felelős a magyar társadalom tőke- és tudászegény állapota – a nyolcvanas évek gécmás világa a látszat ellenére nem a piaci alkalmazkodás tanulószobája volt – valamint a rendszerváltás idején létrejött, túlcentralizált politikai intézményi struktúra, amely csak gyenge ellenállást tudott kifejteni az autokratikus törekvésekkel szemben. Az átmenet válsága következtében drámai alulfoglalkoztatottság alakult ki. A politikai stabilitás fenntartása és a választók jóléti elvárásainak kielégítése elviselhetetlen terhet rótt a roskadozó államháztartásra, ami folyamatos ködösítésre, hazudozásra sarkallta a választási győzelemre törő politikai erőket. A politikai stabilitást biztosítani hivatott aránytalan választási rendszer éppúgy a centralizáció felé tolt a politikai intézményrendszert, mint az, hogy a végrehajtó hatalomnak strukturálisan és perspektivikusan sem volt igazi ellensúlya. És valóban: csak egyszer kellett nagyot nyerni ahhoz, hogy az új többség elsöpörje az útból az alkotmánybírásgót és kiüresítse az elnöki funkciót. Ez a struktúra a pártok belső életét is a vezérelv és a belső hatalmi centralizáció felé szorította. Ugyanez a mechanizmus dinamizálta a politikai élet és a politikai kommunikáció egyre erősebb polarizációját is, amely lassan lehetetlenné tette, hogy a kormány és ellenzéke szóba álljon egymással, ami nélkül elképzelhetetlen egy működő demokrácia. Mára pedig odáig fajult, hogy a kormány(propaganda) lényegében emberszámba sem veszi az ellenzéket és a független sajtót – tenném hozzá utólag.

A rendszerkritikus Pogátsa Zoltán közgazdász nevével fémjelzett baloldali kritikai iskola Orbán rendszerét *autoriter fejlesztő államként* azonosítja (275. old.), létrejöttében a külföldi tőke által vezérelt modernizációs kényszert tekinti a fő faktornak, amelyet ki-ki ízlése szerint a gyarmatosítás új formájaként, avagy a lemaradást és az egyenlőtlen elosztást konzerváló mechanizmusaként azonosít.⁹ A külföldi tőke által vezérelt modernizáció konzerválja és mélyíti a centrum és a periféria közti egyenlőtlenséget, szétzilálja a belső piacot. Mivel munkavállalóként és vállalkozóként a társadalom csak egy kisebb része tud rákapcsolódni erre a fajta modernizációra, az valójában kettészakítja, dezintegrálja a társadalmat. Az idősebbek még emlékezhetnek arra, hogy ez az aggodalom jelen volt már a rendszerváltás hajnalán. Fülünkbe csenghet Csengey Dénes költő, író, az MDF politikusa korabeli jelszava, avagy inkább figyelmeztetése: „Európába, de mindahányan!” Való igaz, sokan gondoltuk akkor, hogy a piacnyitás, a

vállalkozás szabadsága és a bekapcsolódás a fejlett nyugat gazdasági vérkeringésébe idővel meghozza a felzárkózást, a köztes időt, a hét szűk esztendőt pedig a jóléti rendszer korábbinál észszerűbb és hatékonyabb, rászorultsági alapú átrendezésével át lehet vészteni. A baloldali kritikai elmélet szerint azonban valódi felzárkózásra, az egyenlőtlen elosztás kiegyensúlyozására ez a (neoliberális) szisztéma esélyt sem ad. (Más kérdés, hogy hol tartana az ország a piaci nyitás satöbbi nélkül: Belarusz, Ukrajna, Oroszország ma meg sem közelíti azt a jóléti szintet, amelyet Magyarország még így is hoz.)

Végül említsük meg a Scheiring Gábor nevével fémjelzett, szintén rendszerkritikus iskolát. Érzésem szerint Bottonihoz ez a megközelítés áll a legközelebb (275. old.). Mint írja, Scheiring elgondolása túllép Pogátsa vízióján és Magyar Bálint és szerzőtársai maffia-állam koncepcióján is.¹⁰ (Bottoni Magyar és Madlovits újabb keletű közös munkáját nem említi, a könyve írásakor még nem ismerhette.) Scheiring a köztársaság bukásának okát abban látja, hogy a szociálliberális koalíció nem tudott szociáldemokrata alapon koalíciót építeni, az összeomló ipar (Scheiring megfogalmazásában a koraérett ipartalanítás) és a tömeges állás- és státuszvesztés okozta veszteségeket a csökevényes jóléti állam nem tudta ellensúlyozni, és ez aláásta a köztársaság hitelét.

Scheiring a baloldali rendszerkritikát továbbgondolva a korlátok nélkül áramló transznacionális tőke kegyeiért versenybe szálló perifériális felhalmozó államként, avagy „egy tekintélyelvű kapitalizmust kiépítő felhalmozó államként” (idézi Bottoni, 275. old.) azonosítja Orbán Magyarországot, ahol a munkavállalók jogfosztása és a bérek alacsonyan tartása olyan konfliktusokhoz vezet, amelyek egy liberális demokráciában kezelhetetlenek. Az ellenállás megelőzése és letörése az intézményi autokratizmus és a hamis identitást (öntudatot) képző tekintélyelvű populizmus eszközkészletét hívja életre. A neonacionalizmus a globalizáció okozta pánikra építve ígér védelmet a globalizáció ellen, de valójában a társadalom többségét a globalizáció legrosszabb hatásainak szolgáltatja ki, miközben a globalizáció jótéteményeit egy privilegizált kör élvezzi.

A modell kulcseleme az ún. „nemzeti burzsoázia”, amely a kezdetekkor nem jutott lehetőséghez, hogy bekapcsolódjon a külföldi tőke által vezérelt modernizációba, hiszen a kiadó közvetítői helyeket az előző rendszerben előnyös helyzetbe került, hazai és külföldi bennfentes kapcsolatokkal bíró technokrata réteg villámgyorsan elfoglalta. Az Orbán-rendszer eszerint a pikszisből kimaradt nemzeti tőkések feltörekvő fiatal generációjának lázadásaként is felfogható. 2010 után ez a generáció jutott hatalomra Orbán vezérletével, az államhatalom segédelmével utat talált a transznacionális tőkéhez, és a kezdeti

bizonytalankodás után szövetségre lépett „amagyarberekkel”, azaz Scheiring szerint a rendszerváltás után magára hagyott és a baloldaltól kiábrándult munkásosztállyal.

Ez utóbbi diagnózis azért is érdemel figyelmet, mert feltűnő hasonlóságot mutat, természetesen negatív előjellel, a Tellér Gyula által alkotott orbánista rendszerideológiával.¹¹ Tellérnek, és általában az Orbán-rendszer ideológiájának ritkán szentelnek figyelmet az elemzők, föltehetően abból kiindulva, hogy ennek a rezsimnek nincs is ideológiája, elveit és eszméit a politikai haszonelvűség jegyében cserélgeti. Tellér már a kilencvenes évek elején, akkor még az SZDSZ politikusaként azt hirdette, hogy addig nincs igazi rendszerváltás, amíg a Kádár-korból örökölt megalvadt struktúrákat, amelyeket a rendszerváltás igazi hasznélvezői és a hatalom igazi birtokosai működtetnek függetlenül attól, hogy ki van kormányon, fel nem bontják, s helyükbe nem lép egy új vállalkozói és politikai elit. Tellér végül otthagyta az SZDSZ-t az 1994-es koalíciókötés miatt, és rövidesen Orbán talán legbefolyásosabb tanácsadójává vált. Tellér és Orbán egymásra találása szinte törvényszerű volt: Bottoni a könyve elején nagyon hangsúlyosan említi Orbán kijelentését a rendszerváltás korai korszakából, amely egyetlen mondatban foglalja össze legalapvetőbb politikai hitvallását: „Annyi szabadságunk van, amennyi hatalmunk.” (43. old.)

Tellér későbbi írásaiban már jóval tovább ment ennél, erős globalizáció-kritikát és a hazai tőkeosztály megteremtését szorgalmazta, erős antiliberális szövegekkel kísérve. Írásaiból ugyancsak kiolvasható, hogy a nemzetépítő jobboldalnak új történelmi identitásra van szüksége, megjelenik az 1945-ös fordulat elvetése, kritikája és az az igény, hogy az 1956-os forradalom addigi képét jobboldali antikommunista revízió alá vetve domesztikálják. Tellér legfontosabb írásainak gyűjteményes kötete már a 2000-es évek közepén, tehát a 2010-es fordulat előtt megjelent, írásairól érzékletes képet ad Ripp Zoltán.

13 ■ <https://www.youtube.com/watch?v=FYg5cR4FNi0>

14 ■ „Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája. Ezen azt értem, hogy olyan célokat tűzött ki a kormány, mint a hazai vállalkozói réteg kialakítása, az erős Magyarország pilléreinek a kiépítése vidéken vagy az iparban.” Viccpartok színvonalán áll az ellenzék. Czírák Imre interjúja Láncki Andrásal. *Magyar idők*, 2015. december 21.

15 ■ Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Bp., 2017.

16 ■ Krémer Balázs: Mennyire lett kifosztva a magyar társadalom? *Beszélő*, online kiadás, 2014. június 17. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/mennyire-lett-kifosztva-a-tarsadalom>

17 ■ Mindenkinél figyelmébe ajánlom a TÁRKI kétévente megjelenő, általában Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Tóth István György által szerkesztett *Társadalmi riport* kötetét.

18 ■ „A radikális változások ígéretére nem vevő a magyar társadalom” – Kerényi György beszélgetése Kovács Imrével és Gerő Mártonnal. *Szabad Európa Rádió*, 2023. május 29. <https://www.szabadeuropa.hu/a/radikal-is-valtozasok-igerete-re-nem-vevo-a-tarsadalom-gero-marton-es-kovach-imre-stabilitasrol-es-politikai-lazadasrol/32426898.html>

tán 2010-ben megjelent tanulmánya a *Mozgó Világ*-ban.¹² Tellér fontosságáról sokat mond az a felvétel a temetéséről, amelyen Orbán gyászbeszédét hallhatjuk és láthatjuk 2023 nyarán¹³: a miniszterelnök megrendülése minden kétséget kizáróan őszinte.

Bottoni fölteszi és nyitva hagyja a kérdést, mennyire volt tudatos és előre eltervezett a NER építkezése. Nos, a fejekbe nem láthatunk bele, de ha Tellérből indulunk ki, a stratégiai terv és annak igazolása már bőven készen állt 2010 előtt. Mi több, a rezsim történeti legitimitását és folytonosságát vizionáló történeti konstrukciót, amely a 2011-es alaptörvénybe is majd beleíratik, már 2002 óta láthatja a közönség a Terror Házában. A rendszer első, 2010-ben szinte azonnal megtett lépései, az Alkotmánybíróság beszántása és a „médiatörvény” elfogadása, (azaz a közmédia központi propagandagépezetté alakítása) – ezek minden leendő autokratikus rendszer kiépítésének kulcsfontosságú kezdő lépései – szintén azt jelzik, hogy ha nem is minden részletében, de nagy vonalakban nagyon is tudták, mire törnek, és azt hogyan kell elérni. Az ütemezést és a részleteket a Bottoni által pragmatikus populistaként azonosított taktikai megfontolások diktálták, amint azt a könyv érzékeltes, részletgazdag elemzései bemutatják a rezsiszűkítés, a migránsválság, a Covid vagy a háború kitörése kapcsán, de annyit megállapíthatunk, hogy a rendszer saját választási kampányszövegéhez híven valóban mindig *előre ment*, soha *nem hátra*, azaz minden pillanatot megragadott mozgástere tágitására és a még megmaradt korlátok lebontására.

Ebben az összefüggésben már sokkal jobban érthető Lánczi András elhíresült mondata: „Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája.”¹⁴ A helyzetbe hozott, magyar és európai adófizetői pénzekből felpumpált új oligarcha-réteg és „nemzeti burzsoázia” számára ez az Orbán-rezsim igazi missziója, és ezért nem rendíti meg őket a korrupció és a propagandahazugságok lelepleződése. A rendszer médiamunkásai azért hazudnak és rágalmaznak tudatosan és büszkén, mert úgy gondolják, mint egykor a *Szabad Nép* ifjú propagandistái, hogy van egy szent küldetés – esetükben a haza megmentése a globalizáció viharában –, és ennek érdekében minden eszköz megengedett az álnok belső és külső ellenséggel szemben. Ennek a küldetésnek az új nemzeti elit a hordozója és letéteményese, ezért különleges jogok és privilegizált hozzáférés jár neki a nemzet javaihoz. A rendszernek van tehát egy jól azonosítható, de nyíltan ki nem mondott, belső használatra szolgáló elitista ideológiája, amelyet az összekacsintó úri közönség egymás közt pontosan ért, noha nem (mindig) ez van a Rogán művek, a rendszer propagandagépezetének kirakátaban, hanem a „migránsok” és a sunyi homofóbia.

Az „ideológiai” kitérő után vissza magához a rendszerhez. A diagnózis leírását folytathatjuk a szociológiai kutatás kínálta tanulságokkal, Kovách Imre és szerzőtársai¹⁵, Krémer Balázs¹⁶ és sokan mások,

ahogy mondani szokás¹⁷, nagy jelentőségű megállapításával a magyar társadalom szerkezetének változásairól, a politikai attitűdök és értékválasztások, valamint a rétegzettség és az integráció állapotáról és mechanizmusairól. A számomra legfontosabb megállapítás a magyar társadalom elképesztő sérülékenysége és bizonytalanságérzete, ami még a nagyjából középosztályi színvonalon élők nagy részére is jellemző. A háztartások alig egyharmadának van érdemi megtakarítása, azaz a társadalom azon többsége is, amely elfogadható, vagy viszonylag jó színvonalom él, abban a tudatban teszi ezt, hogy pillanatok alatt lecsúszhat a szükségét szenvedők, depriváltak több milliós táborába. A liberálisok javaslata a rendszerváltáskor, nevezetesen, hogy a jóléti rendszert rászorultsági alapon kellene ésszerűbbé, igazságosabbá és finanszírozhatóvá tenni, azért talált süket fülekre, mert a társadalom többsége relatív vagy tényleges pozíciójától függetlenül saját magát is rászorultnak gondolta. (No meg azért, mert a szegényeket preferáló célzott jóléti transferek a közfelfogás szerint a szegények körében túltreprezentált „cigányságnak” jutnak.)

Ezt a bizonytalanságérzetet, hogy bármi bármikor megtörténhet, nemcsak a történelmi tapasztalatok és traumák okozta reflexek és ösztönök keltik, hanem a valóban megélt egzisztenciális kiszolgáltatottság. Sokan írtak arról, hogy ez nemcsak a paternalizmus, a biztonságot ígérő erős állam táptalaja, egyben mindig arra ösztönzi is a választókat, hogy a hosszabb távú stratégiai gondolkodás és választások helyett a pillanatnyi előnyök és adományok besöprését tartsák elsődlegesnek. Hiszen sosem tudni, mi lesz később. Ennek örök kísérőjelensége az ún. perverz újraelosztás: a választók azt a politikai erőt ruházzák fel hatalommal, amely gondoskodik a biztonságukról, és ez a szűkös büdzsé miatt csak azon az áron lehetséges, ha a jóléti transferek többsége nem a rászorultak, hanem a jobb körülmények között élő és politikailag aktív társadalmi csoportok felé áramlik. Az Orbán-rezsim ezt csúcsra járatta a CSOK-kal, a rezsiszűkítéssel, az egykulcsos adóval, a magas áfával, a kiválasztott, lojális kedvezményezett körökhöz áramoltatott vállalkozói támogatásokkal, kamatmentes hitelekkel és túlárzott közbeszerzésekkel, fenntartva egy széles és a rendszer fenntartásában érdekelt választói közösséget, amely ugyan nem teszi ki a többséget, de az adott választási rendszerben bőven elég a hatalom megtartásához. Továbbá, mint arra Kovách Imre hívta fel a figyelmet, ennek az elosztási szisztémának a középosztály és a felsőbb rétegek azon része is a kedvezményezettje, amely demokratikus meggyőződésből, világnézeti vagy más, ízlésbeli okokból, nem a Fideszre szavaz.¹⁸

De mi a helyzet azokkal, akik nem részesülnek ezekből a jótéteményekből, és mégsem fordulnak szembe a rendszerrel? A végeken, az elmaradott térségekben élők kiszolgáltatottsága természetesen nagyságrendekkel nagyobb. Nem teljesen meg-

magyarázhatatlan, hogy a rendszer hogyan tudja magához kötni szociáldarwinista ihletésű társadalompolitikája kisebb településeken élő kárvalottjainak milliós tábort. Ahogy Kovách Imre és szerzőtársai írják a 2017-es kötetben megjelent tanulmányukban, a rendszer kitűnően mímeli előttük a sikeres integráció látszatát. Részben azzal, hogy helyi szinten a rendszer emberei közvetítik a fejlesztési forrásokat, a kistelepüléseken élők többsége a közmunka és más potenciális transzferek révén erősen függő helyzetben van, de legalább ennyire fontos a kulturális identitásképzés (eszközei a falunapok, a foci, a disznóvágás, a pálinkafőzés és hasonló), amelynek titkát az ellenzéki pártok képtelenek ellesni. Egy kultúráját vesztett és magára hagyott közegben pedig szinte bármi eladható „kulturaként”, hiszen elég, ha a büszkeség, az önérték, a törődés és a figyelem látszatát fenntartják. Nem jelentéktelen annak a szerepe sem, amelyre szintén Kovách és szerzőtársai hívják fel a figyelmet, hogy bár az uniós és egyéb forrásoknak ugyan csak egy töredéke jut el kisebb településekre a helyi vállalkozások és a helyi fejlesztések támogatására, ez arányaiban mégis több, mint amennyi a 2010 előtti korszakban ide jutott. Úgy látszik ez a kis többlet is elég volt a tartós politikai kötődés megerősítéséhez.

VAN-E HARMADIK ÚT?

Mik azok a közös megállapítások, tanulságok, amelyeket az egymással is versengő rendszerleírásokból leszűrhetünk? Az Orbán-féle autokratikus rendszer olyan országban jött létre, ahol a társadalom és a politikai intézményrendszer ellenállóképessége csekély, demokratikus fundamentuma eleve sérülékeny volt, ahol a tőke- és tudáshiányos középrétegek maguk is kezdettől „rászorulónak” tekintették magukat, és ahol a transzformációs válság és a nyugati gazdasági rendbe történő beilleszkedés eredendő egyenlőtlenségei indokolatlanul súlyosan tépázták meg a társadalom szövetét. A rendszer ezt nem tudta ellensúlyozni, jelenleg pedig már nem is nagyon akarja.

Ugyanakkor a rendszerváltás állítólagos „neoliberális” ösbűnét kárhóztató illiberalizmus, mint Bottoni is utal rá az Orbán-rendszer sajátos globális beilleszkedéséről írott, korábban már idézett bekezdéseiben, valójában gigantikus szemfényvesztés: az Orbán-rendszer kíméletlen neoliberális politikát folytat a transznacionális tőke kegyeinek megnyeréséért, például a munkavállalói jogok és az érdekvédelem csorbításával (a sztrájkjog korlátozása, a „rabszolgatörvény” stb.) és a bérek viszonylag alacsonyan tartásával. Abban viszont nem „neoliberális” a rezsim, hogy jelentős újraállamosításba fogott. Voszka Éva és Dorit Geva meglátásait hasznosítva Bottoni olyan rendszerként azonosítja, amely egyszerre törekszik átmeneti államosításra – ezzel több mint duplájára növelve az állami tulajdon részesedését a

nemzetgazdaságban – és rendpárti nacionalizmusra. Orbán rendszerét egyszerre ihlette „Margaret Thatcher neoliberális konzervatív társadalmi víziója és Augusto Pinochet tábornok autoriter modernizációja” (195. old.).

Nézetem szerint a neoliberalizmus-kritika perverz voltának van egy másik fontos funkciója is az autoriter rendszer kiépítésének igazolásában. A „neoliberális” fogalmát a Fidesz-propaganda a talpáról a fejére tetejére állította. Nem gazdasági értelemben használja, hanem valójában a szabadságjogokat és a politikai jogokat veszi célba. A rendszerváltás „neoliberális” ösbűne Fidesz-nyelven azt jelenti, hogy a rendszerváltás (állítólag „sztálinista” gyökerű) alkotmánya túl sok korlátot szabott a végrehajtó hatalomnak – tehát a rendszer ideológusai szerint *antidemokratikus* volt –, miközben az alkotmányos garanciák túl sok szabadságot és jogot adtak a politikai ellenzéknek, a másképp gondolkodóknak, a másképp élőknek, a másképp szeretőknak, a másképp kinézőknek.

A globalizáció és a szabad tőkeáramlás kiváltotta feszültségekkel, az egyenlőtlen jövedelemeloszlás okozta társadalmi elégedetlenség veszélyeivel, amelyek már a legfejlettebb centrumországok demokratikus intézményeit is kikezdték, ma mindenki tisztában van. A rendszer képmutatása abban is tetten érhető, hogy a neoliberalizmus ellen álságosan fenekedő orbáni politika eddig mindig fellépett minden olyan, mégoly erőtlén és tétova próbálkozás ellen, amely a szabad tőkeáramlást szabályozta volna, vagy megpróbálta volna valamilyen globális adópolitikával fékezni a munkavállalók hazai pozícióit aláásó nemzetközi versengést a tőkebefektetésekért.

Bottoni látéletében, miközben elsősorban az orbáni politikai rendszer kiépítésének és megszilárdulásának politikai folyamatára koncentrált, nagyszerűen elemzve annak időszakos válságjelenségeit, buktatóit és az ellenzéki erők sorra elpuskázott lehetőségeit, mindvégig ott lebeg annak a társadalmi állapotnak a háttérképe, ahol mindez lehetséges. Így sokkal jobban érthető, hogyan volt képes az Orbán-rendszer és az orbáni propaganda még az olyan súlyos csapásokat is a maga javára fordítani, mint a világjárvány vagy Oroszország támadása Ukrajna ellen. A járvány alkalmat teremtett a rendeleti kormányzás bevezetésére és ismétlődő meghosszabbítására, a háború pedig – azt hiszem, mindenki megrökönyödésére –, ahelyett, hogy aláasta volna az orbáni keleti nyitást hitelét, alkalmat teremtett arra, hogy a magyar jobboldali közönséget a rendszer propagandagépezete oroszpartivá változtassa.

Bottoni több helyen és alkalommal foglalkozik az Orbán-rendszer és a putyini Oroszország viszonyával. Szerencsére óvakodik attól, hogy ezen egyre inkább függő viszony magyarázatát holmi titkos KGB iratokban lelje fel, amelyekről – tegyük hozzá

– valószínűleg amúgy sem fogunk soha semmit megtudni. Sokkal valószínűbb magyarázat, hogy Orbán rendszere (egyelőre) idegen test a nyugati demokráciák és a nyugati szövetségi rendszer világában, és az ebből következő elkerülhetetlen elszigetelődést reméli valamiképpen kompenzálni a keleti üzleti és politikai kapcsolatokkal. Másfelől, mint Bottoni megállapítja, Orbánt vonzza a putyini antiliberalis (nézetem szerint neofasizstának is nevezhető) ideológiai és politikai modell példája, többek között az a szisztéma, ahol nem az oligarcháknak van őket kiszolgáló politikai és állami személyzete, hanem a politikai hatalom birtokosait szolgálják ki az általuk kreált és tőlük függő oligarchák. (176. old.)

Ukrajna megtámadása után két évvel különösen tanulságosak és érdekesek a könyv azon részei, ahol a szerző az orosz birodalmi restaurációs törekvések kontextusában elemzi az Orbán-rendszer nemzetépítési törekvéseit, amelyek fő célja a szerző szerint nem a területi revízió, hanem a helyi magyar szupremácia visszaszerzése. Ez az ambíció azonban így is jól illeszkedik azokhoz az orosz szándékokhoz, amelyek a nemzeti-történelmi sérelmek és az etnikai konfliktusok bujtogatásával próbálják destabilizálni a térséget, hogy tér nyíljon számukra a nagy történelmi revansra. (Lásd az *Illiberális demokrácia és határon átívelő nemzetépítés* c. alfejezetet, 184–194. old.)

Az igazi kérdés az, hogy van-e harmadik út? A fenti modellek másik közös tanulsága az, hogy az eredendő hátrányt nincs mód egycsapásra behozni. A társadalom többsége csalódott a rendszerváltásban és a nyugati integrációban, kismizmizettnek, páriának érezte magát.¹⁹ Meglehet, a Nyugat is hibázott, midőn túlságosan kivárt a régió politikai és gazdasági integrációjával, amikor a feszültségek és frusztrációk már jócskán felhalmozódtak, és a csatlakozás lendületét megtörték a bekövetkező világválságok, amint Bottoni Greskovits Béla kutatásaira hivatkozva írja. (274. old.)²⁰ Am elemzése nem hagy kétséget afelől, hogy a másik út, az autochton modernizáció – vagy ahogy tizenvalahány éve bátorkodtam fogalmazni: egy Orbán-rezervátum építése – zsákutca. A jelek szerint csak autokratikus eszközökkel, mind nyíltabb politikai elnyomással tartható fenn, nem orvosolja az egyenlőtlenségből fakadó igazságtalan elosztást, mi több, a társadalom további szétesésének folyamatát erősíti – lásd erről szintén Kovách és társai elemzését – fokozza a kiszolgáltatottságot, miközben aránytalanul sokat juttat a kiválasztott, rendszerhű keveseknek. A privilegizált nemzeti tőkés (és oligarcha) osztály sikere nem a versenyben és az innovációban gyökerezik, ezért nincs is igazi modernizációs

hozádéka, a rendiségbe visszasüppedő társadalom leszakadó pályára kerül. A múlt század modernizáló autokráciái még nem ebben a globális közegben fejlődtek, és idővel, a műveltség és iskolázottság gyarapodásával, a jövedelmek növekedésével, a társadalom megerősödésével fokozatosan nőtt bennük a demokratikus potenciál, mint azt Chile, Tajvan és Dél-Korea esete mutatja. Ma ellenkező pályát figyelhetünk meg: a modernizációs feszültségeket kezelni képtelen, sérülékeny demokráciák alakulnak vissza autokratikus rendszerekké. A kérdés tehát az, van-e olyan harmadik út, amely a demokratikus intézményrendszer fenntartásával képes méltányos, a társadalom többsége számára elfogadható elosztási feltételek mellett integrálódni a nyugati világba? Vagy a frusztrált, nemzeti sértettségbe burkolódzó félperiféria menthetetlenül a demagóg autokraták prédája?

Bottoni könyve erre nem ad választ. Történeti összegzést írt, történeti eszközökkel és nézőpontból. Hálásak lehetünk neki, hogy elvégezte ezt a nagy munkát, melynek segítségével többet tudunk az Orbán-rendszerről, és tisztábban tudunk róla gondolkodni. □

19 ■ Bottoni ezzel kapcsolatban Böröcz József posztkoloniális kritikai rendszerelméletét hozza fel példának (275. old.), vö.: Böröcz József – Mahua Sharkar: Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle*, 2005. 3–4. szám, 171. old.

20 ■ Béla Greskovits: The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe. *Global Politics*, June, 2015. 28–37. old.

TISZTELETKÖR

SÓLYOM LÁSZLÓ ÖRÖKSÉGE

JAKAB ANDRÁS

„Kizökkent az idő; – ó, kárhozat!
Hogy én születtem helyre tolni azt.”
Shakespeare: *Hamlet* 1. felvonás, 5. szín
(Arany János fordítása)

Sólyom László a rendszerváltást követő időszak egyik legnagyobb hatású, nemzetközileg is ismert és elismert magyar jogtudósa volt.¹ Akik a magyar politikai koordinátarendszerben szeretnék megmagyarázni alkotmányjogi örökségét, valójában nem értik (túlnyomórészt nem is akarják megérteni) ezt az örökséget. Ugyanis sosem az aktuálpolitikai helyezkedések mentén formálódott, hanem elvontabb megfontolások alapján, amelyek a jogrendszer természetére és a jogi gondolkodás módszertanára vonatkoztak. Ennek jegyében születtek az 1990-es évek közismertté is vált nagy alkotmánybíróági döntései, mint a halálbüntetés eltörlése, a múltfel dolgozás sajátos keretek közé terelése vagy a köztársasági elnöki hatáskörök konkretizálása. A polarizált magyar közéletben a jobboldal megmondóemberei szerint Sólyom a baloldaliakhoz húzott, míg az utóbbiak a jelenlegi rezsim szálláscsinálójának láttatták. A magyar törzsi valóságban igazából egyik oldal sem vallotta a magáénak őt, nem bíztak benne, és nem is igazán kedvelték. Egy elbutuló és gyűlölködő közéletben nem szeretik az autonóm személyiségeket, akik saját mércével dolgoznak. És Sólyom László valóban *autonóm* személyiség, alapvetően és elsődlegesen alkotmányjogi gondolkodó volt, aki ezért maga is mércéként szolgálhatott. Az álláspontjával lehetett nem egyetérteni, mert volt álláspontja. És lehetett vele vitatkozni, mert intellektuálisan érdekes volt rá. Hatása mind a mai napig érződik: egy

1 ■ Már életében számos jogtudományi munka szólt jogfelfogásáról és alkotmánybíróági tevékenységéről. Legutóbbi jelentős munkaként lásd Györfi Tamás – Kazai Viktor Zoltán – Orbán Endre (szerk.): *Kontextus által világosan: a Sólyom-bíró-ság antiformalista elemzése*. L'Harmattan, Bp., 2022.), számos további magyar és idegen nyelvű szakirodalmi hivatkozással az egyes fejezetek jegyzeteiben.

2 ■ A jelen írás egyes szakaszai az alábbi korábban publikált írásaimat (illetve a társszerzővel jegyzett írásból az általam írt részeket) is felhasználják: Jakab András: A magyar alkotmány-jog-tudomány története és jelenlegi helyzete. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. HVG Orac, Bp., 2015. 159–192. old.; Jakab András – Kazai Viktor Zoltán: A Sólyom-bíró-ság hatása a magyar alkotmányjogi gondolkodásra. In: Györfi – Kazai – Orbán, 115–137. old. A jelen kéziratához fűzött kritikai megjegyzéseimért köszönettel tartozom Detre Lász-

alkotmányjogi kérdésnél a „Sólyom erre azt mondta volna, hogy...” tipikus fordulat szakmai beszélgetésekben.²

I. SÓLYOM LÁSZLÓ ALKOTMÁNYJOGI GONDOLKODÁSÁNAK PILLÉREI

Sólyom László és az általa intellektuálisan dominált első Alkotmánybíróság (1990–1998) alkotmányjogi gondolkodása négy elméleti és módszertani pillérré épült: 1. keleties etatista centralizmus helyett nyugatias, egyéni jogvédelmen és hatalommegosztáson alapuló liberális demokrácia, 2. pusztá normaszöveg helyett tudományos igényű fogalmi rendszer (dogmatika), 3. „külső, nem-jogi” helyett „belső, jogászias” nézőpont, végül 4. a német jogtudományi stílus. E négy pillér miatt tűnt megvalósíthatónak, hogy a magyar jogi kultúra (vissza-)csatlakozzon a nyugatias jogállamisági hagyományba.

1. *Nyugati alkotmányjogi sztenderdek*. Az alkotmánybíráskodás alapja 1989/90-ben egy tartalmilag lényegében új alkotmány lett, amely (néhány szocialista maradványtól eltekintve) megfelelt a nyugat-európai (azon belül is a német) alkotmányjogi *mainstream* sztenderdeknek. A Sólyom-bíró-ság azonban nem egyszerűen elfogadta ezeket a kereteket, hanem jogértelmezésével aktívan alakította és fejlesztette őket. A nyugatias (vagy legalábbis a Sólyom által preferált nyugatnémet) jogfelfogásba beletartozott a szocializmus instrumentalista jogfelfogásának tagadása is, amelyet ugyancsak kifejezetten hangsúlyozott a testület.³ A sólyomi program ebből a szempontból a *keleties etatista (például kamarákra épülő) centralizmus helyett a nyugatias (liberális, alapjogias és hatalommegosztásos, nem korporatív) demokrácia* volt.

lónak, Majtényi Lászlónak, Sonnevend Pálnak és Tölgyessy Péternek.

3 ■ „Alkotmányos jogállamban a büntetőjog nem pusztán eszköz, hanem értéket véd és maga is értékeket hordoz: az alkotmányos büntetőjogi elveket és garanciákat. A büntetőjog a büntetőhatalom gyakorlásának törvényes alapja és egyúttal az egyéni jogok védelmének szabadságlevelé is. A büntetőjog értékvédő ugyan, de szabadságleveléként az erkölcsi értékek védelme körében nem lehet az erkölcsi tisztogatás eszköze.” 11/1992. (III. 5.) AB hat., ABH 1992, 77, 86.

4 ■ Lásd Bihari Ottó: Az államjogtudomány egyetemi oktatásának és tudományos kutatásának időszerű kérdései a szocialista államokban. In: Kovács István (szerk.): *A szocialista alkotmányok fejlődése*. KJK, Bp., 1966. 149–170, különösen 156–157. old. A módszer a szovjet jogtudástól és a harmincas évek kirakatpereinek fő ideológusától, Andrej Januarjevics Vinszskijtől (1883–1954) származik, gyakorlatilag azonban meg-

2. *Pusztas normaszöveg helyett tudományos igényű rendszeres dogmatika.* A rendszerváltást megelőző szocialista alkotmányjogi gondolkodás részben jogszabálysövegek szó szerinti értelmezésén (törvénypozitívista, szocialista normativista megközelítésen),⁴ részben marxista társadalomelméleti megfontolásokon alapult.⁵ Súlyom ezzel tudatosan és szisztematikusan szakított: az *autonóm* jogászai fogalmi-elemző (dogmatikai) érvelés került az alkotmányjogi gondolkodás középpontjába. A súlyomi életmű arra az előfeltevésre alapult, hogy a jogrendszer erkölcsi célokat implicál (vagyis nem csupán a politika eszköze), és az egyes jogszabályokat e célok fényében kell értelmezni (a cél görögül „telosz”, innen az értelmezés jogtudományi elnevezése: teleologikus értelmezés).⁶ Ennek során a normaszövegek szó szerinti értelmét ki lehet egészíteni, ami nála a híres-hírhedt „láthatatlan alkotmány” fogalmához vezetett (és annak energikus építése az aktivizmus vádját vonta maga után). A kifejezés talán nem szerencsés, de olyasmiről volt szó, ami bizonyos fókig minden alkotmánybírósgon megtörténik: az esetjog végső soron többet fog mondani a jogról, mint az eredeti jogszabálysöveg.

Maga az Alkotmánybírósg létrejötté is befolyásolta az alkotmányjogról való jogi gondolkodást: a dogmatika (fogalmi építkezés) előtérbe került, hiszen az alkotmánybírósgai jogalkalmazásnak bevethető fogalmi megoldásokra lett szüksége az esetek megoldásához. Az alkotmányjog-tudomány legfontosabb funkciója előzetesen fogalmi javaslatok megfogal-

mazása a bíróság számára, utólag pedig az alkotmánybírósgai határozatok értékelése (kritikája) lett. Az addig szokásos, alkotmányjog-tudományi munkaként eladható (esetleg jogösszehasonlító) törvény-szöveg-ismertetések visszaszorultak. Az új típusú munkák az alkotmányjog-tudományt inkább dogmatikai elemzésként fogták föl (a hatályos jogi szabályozás ismerete pedig ennek csak előfeltétele). Az

alapvető kérdés a következő volt: „Mi az alkotmányjogi probléma?” – a válaszadás pedig rendszeres és jövőorientált módon történt, azaz egy részletesen kidolgozott dogmatikát (fogalmi hálót) javasolt a jövőbeli problémák megoldására. Ilyenformán tehát választ kaptak az „És mi van, ha...?” típusú kérdések – akkor is, ha a konkrét kérdéstről explicite semmit nem tartalmazott az alkotmány-szöveg (ennek képszerű megfogalmazása a fent már említett „láthatatlan alkotmány” kifejezés). Az érvelés kreatív jellegű volt (nem volt szigorúan a szöveghez kötve, gyakran teleologikus értelmezést alkalmazott), és általában a lehetséges ellenérveket is megválaszolta. A Súlyom-féle program

ebből a szempontból a *pusztas normaszöveg jogesetekre való alkalmankénti* ráolvasása helyett a jövőbeli esetek megoldásának elősegítésére *tudományos igényű, rendszeres fogalmi háló készítése* volt.⁷

3. „Külső, nem jogi” helyett „belső, jogászias” nézőpont. A rendszerváltást követően megszűnt a politikai kényszer a marxista (normatív ideológiai) társadalomelméleti tézisek emlegetésére az alkotmányjogban (tulajdonképpen teljesen el is tűntek). A

egyezik a XIX. századi törvénypozitívizmussal. Lásd Szilágyi Péter: A jogbölcselet oktatása a jogi karon” in Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene, jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések.* ELTE AJK, Bp., 2003., 68. old. Visinszkij fő jogelméleti művének [*Voproszi teorii goszudarsztva i prava.* Goszjurizdat, Moszkva, 1949] egyes részeit magyarra is lefordították [A szovjet állam és jogtudomány kérdései. Jogi Kiadó, Bp., 1950], melyek ezáltal a sztálinista Rákosi-diktatúra céljait szolgálták Magyarországon.

5 ■ Ez utóbbi felfogás követője volt pl. Schmidt Péter (Budapest), lásd Kukorelli István: A magyar közjog oktatása a jogi karon. In: Takács, A jogászképzés, 27. old. További példaként lásd pl. Pillér András – Zsuffa István: A Magyar Népköztársaság társadalmi rendje. In: Besnyő Károly (szerk.): *Az Alkotmány a gyakorlatban.* KJK, Bp., 1985. 31–35. old.

6 ■ A második világháborút megelőzően általában elismerték a teleológiai módszert, ha nem is kizárólagos jelleggel. Lásd

Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése.* KJK, Bp., 1960. 103–110. old., további utalásokkal. Más néven (pl. speciális logikai módszerként) azonban gyakorlatilag minden szerző elfogadta. A szocialista elutasításhoz (a bíró ellenőrizhetetlen kreativitására hivatkozva) lásd Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai.* Akadémiai, Bp., 1971. 184. old.

7 ■ Voltak ugyan hasonlóságok a második világháború előtti magyar alkotmányjogi gondolkodással, az ún. közjogi dogmatizmussal, de visszatérésről mégsem beszélhetünk: az eltérések ugyanis legalább ilyen fontosak voltak. Más volt a pozitív jog, mások voltak az alapelvek (szekularizált legitimitációjú, alapjogias, demokratikus, nemzetközi vs vallásos legitimitációjú, hagyományokra hivatkozó, a kor viszonyai között is csak korlátozottan demokratikus, szuverenista) és megkülönböztető az alkotmánybírósg léte is.

szocialista jogtudományban gyakorta hangsúlyozták a társadalomtudományi megalapozás szükségességét is (hiszen a marxista felfogás szerint a jog csupán a társadalmi és termelési viszonyok visszatükröződése lett volna). Akkoriban az elemzések persze nem írhatták le a valós társadalmi helyzetet, hanem a szocializmust kellett propagandisztikusan támogatniuk.

De nem csupán a marxista ideológiát, hanem a természetjogi érveket is elvetette Sólyom (és az általa vezetett testület). Ennek hivatkozási alapja leginkább az „Alkotmány értékrendje”, amelynek elsőbbséget biztosítottak a természetjogi-igazságossági érvekkel szemben (lásd például a Zétényi–Takács-féle határozatot, 11/1992. (III. 5.) AB hat., ABH 1992, 77, 84.). Az értékeket a normaszövegen keresztül közvetítve (illetve abból absztrahálva), csupán értelmezési és önmagában nem érvényességi kérdésként kezelték. Vagyis az értékek a törvények érvényességét csupán az alkotmányértelmezés révén befolyásolják. Ezeket az értékeket pedig nem kívülről vetítették rá a normaszövegre, hanem az Alkotmány szövegéből absztrahálták („Alkotmány értékrendje”). Ez a német magánjogi dogmatikában kifejlesztett *Inversionsmethode*: először magasabb rendű fogalmakat/értékeket absztrahálunk a normaszövegből (*Konstruktion*), majd ezeket felhasználva újraértelmezzük az eredetileg felhasznált normákat.⁸ A sólyomi program ebből a szempontból a „külső, nem-jogi” helyett „belső, jogászias” nézőpont volt.⁹

4. *A német stílus.* Sólyom László addigi tudományos pályafutása és elsősorban németes magánjogi képzettsége is erős hatást gyakorolt első körben a magyar alkotmánybíráskodásra, majd pedig ennek következményeként a magyar alkotmányjogi gondolkodásra. A modern német magánjogi gondolkodás alapja a német magánjogi kódex (*Bürgerliches Gesetzbuch*, 1896), amely a XIX. századi fogalmi jogtudomány kimagasló alkotása. Ez szempontunk-

ból részben az absztrakt rendszeralkotást, részben pedig a fent említett célelvű (teleologikus) értelmezés kiemelt szerepét jelentette. Bizonyos mértékben a német alkotmányjogi gondolkodásra is hatott (amely ugyancsak inspirálta a magyart), de Sólyom László esetében ennél közvetlenebb volt a hatás: a német magánjog-tudomány gondolkodási stílusa mutatkozott meg abban, ahogyan a magyar Alkotmánybíróság érvelt. Mik voltak ennek a gondolkodásmódnak a jellemzői? A legfontosabbak az alkotmányértelmezéssel kapcsolatosak. A Sólyom-bíróság az alkotmányt mint egységes, összefüggő egészet értelmezte, tehát az egyes rendelkezéseket egymással és különösen az általános alkotmányjogi alapelvekkel összefüggésben.¹⁰ Ez azt is jelentette, hogy általános fogalmakból (például emberi méltóság) és megfontolásokból konkrét jogi következtetéseket vont le. Ennek során kifejezetten nyitott volt a külföldi, azon belül is a német fogalmi megoldásokra.¹¹ Emblematikus témája az alapjogok, különösen az emberi méltóság volt, ami részben megfelelt a német alkotmányra, a *Grundgesetz*-re alapuló német alkotmányjogi gondolkodásnak,¹² és részben Sólyom László korábbi (németes) magánjogi személyiségi jogi munkáinak továbbfejlesztését is jelentette.¹³ A hatás betetőzésének *Az Alkotmány kommentárja* című, csaknem ötven szerző részvételével elkészült kétkötetes mű 2009-es megjelenése tekinthető.¹⁴ Ezt a projektet eredetileg Sólyom László indította útjára, majd köztársasági elnökké választása után jelen sorok szerzője vette át. A munka egységes módszertani elvek alapján készült, összhangban a Sólyom-féle németes dogmatikafelfogással (elsősorban a rendszeres fogalmi építkezésében és a *Mi lenne, ha...*? típusú jogi problémafelvetéseiben). Az egységes módszertan kialakítását az tette lehetővé, hogy az Alkotmánybíróság ítélkezési gyakorlata addigra (sőt már korábban) rögzítette azokat a pilléreket, amelyekre egy tudományos

8 ■ Eugen Bucher: Was ist „Begriffsjurisprudenz”? In: Werner Krawietz (Hg.): *Theorie und Technik der Begriffsjurisprudenz*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1976. 358–389. külf. 361–363. old.

9 ■ Önleírásként „Verfassungspositivismus”, lásd László Sólyom: *Aufbau und dogmatische Fundierung der ungarischen Verfassungsgerichtsbarkeit, Osteuroparecht* 2000. 230–241. külf. 235. old.

10 ■ Szimptomatikusan mutatta a régi szocialista módszertan és a sólyomi németes dogmatikai stílus közti különbséget a halálbüntetést eltörölő AB határozat. A kisebbségi álláspont (Schmidt Péter különvéleménye) széttárta a kezét, mert az Alkotmány szövegének egyes rendelkezései között ellentmondást látott, a többségi álláspont (amelyet Sólyom László írt) ellenben egymásra vonatkoztatva értelmezte az egyes rendelkezéseket (így feloldva a normakonfliktust). Lásd 23/1990. (X. 31.) AB hat., ABH 1990, 88.

11 ■ A német jogdogmatikai befolyásról lásd pl. Catherine Dupré: *Importing the Law in Post-Communist Transitions, The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Hart Publishing, London, 2003. 65–100. old.; László Sólyom, *Aufbau und dogmatische Fundierung*, 230–241. old. Az alkotmányjogászok előtt (csakúgy, mint általában a magyar jogtudomány előtt) a rendszerváltás után a nemzetközi ösztöndíj- és karrierlehetőségek is kinyíltak, amivel többen is éltek. Lásd különösen a nagyvonalú német ösztöndíj-politikát

a Deutscher Akademischer Austauschdienst, az Alexander von Humboldt-Stiftung és a heidelbergi Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht részéről.

12 ■ Sólyom László: *Pártok és érdekszervezetek az alkotmányban*. Rejtjel, Bp., 2004.

13 ■ Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. KJK, 1983.) Német nyelven: *Die Persönlichkeitsrechte: eine vergleichend-historische Studie über ihre Grundlagen*. Akadémiai, Bp., 1984.

14 ■ Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja I–II*. Századvég, Bp., 2009. A projektet eredetileg Sólyom László indította el, aki köztársasági elnöki pozícióba lépése után lemondott a projektvezetésről.

15 ■ Arról az általános jelenségről, hogy az alkotmánybíráskodás határt szab az alkotmányjog-tudománybeli kreativitásnak lásd Bernhard Schlink: *Die Entthronung der Staatsrechtswissenschaft durch die Verfassungsgerichtsbarkeit. Der Staat* 1989/1. 161–172. old.

16 ■ Az ezt övező szakmai vitákhoz lásd Drinóczi Tímea – Jakab András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011. I–II*. Pázmány Press, Bp. – Pécs, 2013. (előzetesen nagyrészt a már publikálva a *plwp.jak.ppe.hu* honlapon az alkotmányozási folyamat során); Jakab András – Körösi András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. Új Mandátum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Bp., 2012.

igényű kommentár építkezhetett.¹⁵ Az alkotmánybíróági határozatokban megtalálható dogmatikai konstrukciók, kvázi hatályos jogként, a tudomány számára is megkerülhetetlenné váltak.

II. A HATÁS ÉRVÉNYESÜLÉSÉNEK MEGNEHEZEDÉSE, RÉSZLEGES ELLEHETETLENÜLÉSE

2010-et követően az addigi alkotmányos környezet korábban elképzelhetetlen mértékben és irányban megváltozott, ami kihatott az alkotmányjogi gondolkodásra is. A fent felsorolt mind a négy pontot érintően megnehezült, esetenként ellehetetlenült a sólyomi örökség érvényesülése.

1. Megkérdőjeleződött a nyugatias liberális demokrácia követése, a jogot a jelenlegi kormányzat (a szocializmus idejére emlékeztető módon) pusztán a politikai akarat eszközének tekinti. Ez az eszközszerűség (instrumentalizmus) nem fér össze a nyugatias jogállam ethoszával.

2011 tavaszán a szakma végig élénk figyelemmel kísérte az új Alaptörvény elfogadását.¹⁶ Az alkotmányozás eredménye erősen megosztotta a szakmabelieket, de alapvetően a negatív vélemények domináltak (sőt idővel azok egyre negatívabbakká váltak), mert az Alaptörvény, annak elfogadási eljárása és később a hozzá kapcsolódó jogalkotási és jogalkalmazási gyakorlat eltávolította az alkotmányos kultúrát a hagyományosan viszonyítási pontnak számító nyugat-európai *mainstream*-től, amint azt a Velencei Bizottság számos (részben a sarkalatos törvényekről szóló) véleménye is jelezte.¹⁷ Sólyom László azt remélte, hogy a jogállam leépítésének a kilencvenes években szárbá szökkent alkotmányos kultúra gátat tud szabni:¹⁸ sajnos nem lett igaza.

2. Az Alkotmánybíróság hatáskörének megcsonkítása, valamint összetételének tendenciózus alakítása a kormányzat részéről is releváns ok.¹⁹ 2010 őszén az

Alkotmánybíróság és az alkotmányozó többséggel rendelkező kormányzat közötti első konfliktus nyomán lényegében kikapcsolták a magyar jogrendből az alkotmányos tulajdonvédelmet. A helyzet azóta sem változott – a magyar alapjogi tulajdonvédelmi ügyek azóta rendre Luxemburgban és Strassburgban dőlnek el.²⁰ Ezenfelül az Alaptörvény negyedik módosítása szerint „az Alaptörvény hatálybalépése előtt meghozott alkotmánybíróági határozatok hatályukat veszítik”. A rendelkezés egyik célja kifejezetten, célzatosan és nyilvánvalóan Sólyom László szellemi örökségének pusztítása volt,²¹ amely a korábbi alkotmánybíróági esetjogban nyilvánult meg. Az Alkotmánybíróság függetlensége ma erősen megkérdőjelezhető,²² és (a politikailag teljesen lényegtelen eseteket leszámítva) a jogesetek nem dogmatikai alapon dőlnek el.²³ Az alkotmányjogi dogmatika gyakorlati jelentőségéből mára kevés maradt, leginkább tudományos műfajként él tovább.

A célulvű értelmezés alapelve először ugyan bekeült az Alaptörvénybe (28. cikk), de aztán a rezsím logikája mégiscsak visszatálalt a szocialista szövegpozitivizmushoz, és az Alaptörvény hetedik módosítása rögzítette is a jogalkotó akaratának primátusát.²⁴ A retorikai mázban a második világháború előtti időszak elemei köszönnek vissza, de módszertanában a jelenlegi rezsím alkotmányjogi megközelítése (demokratikus centralizmus, ebből következően az alapjogok, valamint a hatalommegosztás csökkentése, különösen a bírói szerep körében a jogértelmezési módszertan újradefiniálásával, továbbá a nemzetközi jog szerepének csökkentése a szuverenitásra hivatkozással, jogi instrumentalizmus) mégis inkább a szocializmusra emlékeztet.²⁵

3. A marxista retorikai tézisekhez hasonló (ti. a politikai hűséget igazoló)²⁶ funkcióval megjelent a történeti alkotmányra hivatkozás mind az Alkotmánybíróság gyakorlatában, mind a jogtudomány-

17 ■ Lásd pl. Drinóczi Tímea (szerk.): *Magyarország új alkotmányossága*. PTE ÁJK, Pécs, 2011.

18 ■ Sólyom László: Előszó. Az alkotmányos kultúra szerepe. In: Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. HVG Órac, 2011. 11–15. old.

19 ■ Lásd pl. Attila Vincze: Wrestling with Constitutionalism: the Supermajority and the Hungarian Constitutional Court. *Vienna Journal on International Constitutional Law* 2014. 86–97. old.

20 ■ „Az Alkotmánybíróság többé nem az alkotmányvédelem legfőbb szerve. Sólyom Lászlóval Kovács Kriszta beszélget” *Fundamentum* 2013/1. 19–30. old.

21 ■ De ez csak részben sikerült, lásd részletesen és empirikus adatokkal Zódi Zsolt: Az Alkotmánybíróági ítéletek hálózatának elemzése. *MTA Law Working Papers* 2020/22.

22 ■ Lásd pl. Eszter Bodnár: Disarming the guardians – the transformation of the Hungarian Constitutional Court after 2010. In: Martin Krygier – Adam Czarnota – Wojciech Sadurski (eds.): *Anti-constitutional populism*. Cambridge University Press, Cambridge, 2022. 254–296. old.; Zoltán Sente: From guarding the constitution to serving politics – the decline of the Hungarian Constitutional Court. In: Mirosław Granat (ed.): *Constitutionality of Law without a Constitutional Court. A View from Europe*. Routledge, London, 2023. 99–120. old.

23 ■ András Jakab: Bringing a Hammer to the Chess Board: Why Doctrinal-Conceptual Legal Thinking is Futile in Dealing

with Autocratizing Regimes. *Verfassungsblog* 2020/6/25 (<https://verfassungsblog.de/bringing-a-hammer-to-the-chess-board>)

24 ■ „A bíróságok a jogalkalmazás során a jogszabályok szövegét elsősorban azok céljával és az Alaptörvénnyel összhangban értelmezik. A jogszabályok céljának megállapítása során elsősorban a jogszabály preambulát, illetve a jogszabály megalkotására vagy módosítására irányuló javaslat indoklását kell figyelembe venni. Az Alaptörvény és a jogszabályok értelmezésekor azt kell feltételezni, hogy a józan észnek és a közjóknak megfelelő, erkölcsös és gazdaságos célt szolgálnak.” A kurzivált szövegrészt az Alaptörvény hetedik módosítása illesztette be a normaszövegbe.

25 ■ Ezt részletesebben lásd András Jakab: Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules. The Failure of Constitutional Institution-Building in Hungary. *American Journal of Comparative Law* 2020/4. 760–800. old.

26 ■ Elrettentő példaként említhető Beér János: Sztálin tanításai alapján az államelmélet néhány kérdéséről. In: Szabó Imre (szerk.): *Hazai társadalmi és történettudományunk időszéri kérdései*. MTA, Bp., 1951. 97–105. old. A rendszerváltozás előtti utolsó pillanatból lásd Fűrész Klára: *A bírói függetlenség*. KJK, Bp., 1989. 19. old., 1. l.j.

ban.²⁷ Az érvek elvileg az értelmezést segítő jellegűek lennének, de érdemben a jogösszehasonlító érvekhez hasonlóan érvelésdíszítésre és plauzibilitáserősítésre szolgálnak. Ezenfelül manapság leginkább az a gyakorlati funkciója az ilyen történeti alkotmányos hivatkozásoknak (például Werbőczy-idézeteknek), hogy a szerző (adott esetben az Alkotmánybíróság)²⁸ újra és újra nyilvánosan megvallja a rezsim iránti hűségét.

4. Mindezekén túl – a magyar viszonyoktól függetlenül – a német jogdogmatika nemzetközi mérce szerepe is megkérdőjeleződött egész Európában az elmúlt három évtizedben (ezt a szerepet mára a strassburgi Emberi Jogok Európai Bírósága vette át).²⁹

A Strassburga vonatkozó nemzetközi tudományos diskurzus esetfókuszáltabb, esszéisztikusabb, pragmatikusabb, nyitottabb az analógiák és a metaforák használatára – ellenben kevésbé fogalomközpontú, elvont és szisztematikus. De nem csupán a kapcsolódó jogtudományi diskurzusok térnek el, hanem a kérdéses bíróságok (Karlsruhe és Strasbourg) érvelési jellegzetességei is. A strassburgi bíróság érvelési stílusa (korlátozottabb absztraktsága, jogeset-hivatkozási gyakorlata, dogmatikai tételek kontextusának explicitebb feltárása, érthetőségre törekvése, relatíve rövidebb mondatok preferálása) sok szempontból közelebb áll a *common law* jogrendekhez, mint a hagyományos német stílushoz. Valószínű, hogy ez a fajta stílus továbbra is fokozatosan egyre befolyásosabb lesz Európában, mind az EU, mind a nemzeti alkotmányjogok szintjén. Vagyis az európai alkotmányjogi érvelési stílus *commonlaw*-izálódása (konkrét *common law* jogrendszerre való hivatkozás nélkül) a Brexit ellenére is megállíthatatlanul folytatódni fog.³⁰

Ez az eredeti Sólyom-féle alkotmányjogi gondolkodási stílus egyik előfeltételét vonta el. A másik három a jelenlegi rezsim végével feléledhet (illetve

egy napon remélhetőleg fel fog éledni), de a németes dominancia visszatérése nem tűnik lehetségesnek.

III. MI MARAD SÓLYOM LÁSZLÓ ÖRÖKSÉGÉBŐL?

A Sólyom-bíróság fő programja az európai jogi kultúra *mainstream*jéhez, azon belül is leginkább a németes jogi kultúrához való visszatérés volt, ahová a magyar jogrend mindig is tartozott. Ha úgy tetszik, a szocializmus idején *kizökkent idő* helyretolása lett a program. Központi eleme volt a jogász-dogmatikai gondolkodás visszahozása az alkotmányjogba, ami a szocializmus ideje alatt lényegében kihalt (illetve alacsony színvonalú, csökevényes formában maradt fenn csupán). A közjogi bíráskodás hiánya a szocializmus idején a jogi fogalmi elemzés (dogmatika) leépüléséhez vezetett. A rendszerváltással megjelenő alkotmánybíráskodás értelmet és gyakorlati jelentőséget adott az alkotmányjogi dogmatikai fejtegetéseknek, és azok a tudományban is virágzásnak indultak. Ezt jelentősen segítette a Sólyom-bíróság energikus dogmatikai építkezése, amely igen jelentős részben kifejezetten Sólyom László személyes műve volt. A dogmatikai gondolkodási stílus a szocializmus idején leginkább a magánjogi gondolkodásban tudott túlélni, és Sólyom magánjogászként (ráadásul hosszabb időt német nyelvterületen töltve) járatos volt benne.

Ahogy eredetileg a magyar közjogi gondolkodás dogmatikai iránya a XIX. század végén a közigazgatási bíráskodással alakult ki, úgy a rendszerváltás utáni magyar alkotmányjogi dogmatika is az alkotmánybíráskodásból nőtt ki. És ahogy a modern közjogi dogmatika megalapítói is civilisták voltak a XIX. század második felében (német nyelvterületen Karl von Gerber és Paul Laband, ez utóbbi magyar tanítványa volt Nagy Ernő),³¹ úgy a rendszerváltás utáni magyar alkotmányjogi dogmatika legnagyobb alakja is a magánjog területéről érkezett. Az első

27 ■ Számos példával, kritikusan lásd pl. Sente Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle* 2019/1. 1–8. old.

28 ■ 43/2012. (XII. 20.) AB hat., Indokolás [49]; 29/2015. (X. 2.) AB hat., Indokolás [36]; 3244/2017. (X. 10.) AB hat., Indokolás [33]; 3179/2018. (VI. 8.) AB hat., Indokolás [55]; 7/2019. (III. 22.) AB hat., Indokolás [41]; 32/2021. (XII. 20.) AB hat., Indokolás [102].

29 ■ András Jakab: Warum verliert die deutsche Verfassungsrechtswissenschaft an internationalem Einfluss und was kann dagegen getan werden? *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2022/3. 701–724. old.

30 ■ Ha van kötelező jelleggel figyelembe veendő nemzetközi joganyagunk, akkor az opcionális figyelembe vehető külföldi nemzeti jogi érvekre kevesebb időnk és energiánk marad. Ahogy gyarapszik a nemzetközi joganyag (minden egyes strassburgi ítélettel), úgy zsugorodik a jogösszehasonlítás szerepe a nemzeti alkotmánybírásgok joggyakorlatában. Ehhez lásd pl. Michal Bobek: *Comparative Reasoning in European Supreme Courts*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 195 old.: „This does not mean that a non-mandatory inspiration may no longer be useful. It only means that the exponential growth of the European and international *must* sources takes away much of the free space and energy for the *may* ones. This

fact offers a pragmatic explanation of why the use of non-mandatory sources may appear to be in decline in some systems, when contrasted with the situation in the same systems in the past.”

31 ■ Nagy Ernő: *Magyarország közigazgatási (államjogi)*. Eggenberger, Bp., 1887.; Nagy Ernő: A közjogi tudományos műveléséről. *Jogtudományi Közöny* 1902/21. 181–182. old. A tanítványi kapcsolathoz Laband és Nagy között lásd részletesen Katalin Gönczi: „Juristisches Wissenstransfer von Deutschland nach Ungarn im 19. Jahrhundert. In: Birgit Feldner et al. (Hrsg.): *Ad Fontes. Europäisches Forum Junger Rechtshistorikerinnen und Rechtshistoriker*. Peter Lang, Wien, 2001. 158–160. old. Áttekintésként lásd még Csekey István: Nagy Ernő és a magyar közjogírás új iránya. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 1926. 137–236. old.

32 ■ Ehhez lásd részletesebben Jakab András: 11/1992. (III. 5.) AB határozat – A Zétényi–Takács-féle elvűlési törvény. In: Gárdos-Orosz Fruzsina – Zakariás Kinga (szerk.): *Az alkotmánybíráskodás gyakorlata. Az Alkotmánybíróság 100. évjelenője*. TK JT – HVG Orac, Bp., 2021) I. kötet 187–202. old.

33 ■ András Jakab: Moral Dilemmas of Teaching Constitutional Law in an Autocratizing Country. *Verfassungsblog* 2020/7/15, <https://verfassungsblog.de/moral-dilemmas-of-teaching-constitutional-law-in-an-autocratizing-country/>

Alkotmánybíróság elnöki pozíciójából eredő kivételes intézményi lehetőség és a német magánjogon edződött kiemelkedő dogmatikai tehetség és képzettség egyszerre volt meg Sólyom László személyében – mindkét tényező jelentősen segítette hazai hatását és nemzetközi elismertségét.

Természetesen vannak olyan elemei ennek a dogmatikai építkezésnek, amelyek kritizálhatók a kontextus mellőzése, vagyis az objektív-teleologikus módszertan nem megfelelő használata miatt (pl. a Zétényi–Takács-féle döntés).³² A Sólyom-bíróság öröksége ugyanakkor a tudományban továbbra is képviselhető, illetve az alkotmánybíráskodásban

továbbra is képviselhető lenne. Ennek az örökségnek a magyar jogállamiság időközben bekövetkezett hanyatlása miatt jelenleg joggyakorlati jelentősége csekély. A mai magyar valóságban három formában mégiscsak továbbél Sólyom László alkotmányjogi öröksége: (1) integritási (elsősorban erkölcsi-függetlenségi) mérceként, (2) az elvont dogmatikai gondolkodás intellektuális viszonyítási pontjaként,³³ és (3) a jövőre vonatkozó feladatként. Ez a feladat sajnos ismételtelen ugyanaz a feladat, ami már volt egyszer, a kilencvenes években: helyretolni a kikökönt időt, és visszacsatlakoztatni a magyar alkotmányjogot a nyugatias jogállamisági hagyományba. □

A JOGÁLLAMI INTÉZMÉNYÉPÍTÉS ÉS AZ AUTOKRATA INTÉZMÉNYPUSZTÍTÁS, A REKONSTRUKCIÓ ESÉLYEI

MAJTÉNYI LÁSZLÓ

*„Kedvelt dolgokkal közelítenek a fejedelemhez, kik
kegyét meg akarják nyerni, vagy olyasmivel, amiben,
úgy vélik, kedvét leli.”*

(Niccolò Machiavelli Lorenzo de Medicihez)

*„Elbűvöl engem is
az eszközöknek ez a tolongása,
kihűlt célok ekkora gyászmenete”*
(Petri György: Elégia)

Az alkotmányos állam kiépülése és önvédelmi mechanizmusainak működtetése jól leírható a jogállami intézményépítés történeteként. Tudjuk, hibátlan jogállam nem létezik, benső természetéből eredően mindegyik tökéletlen, ezért működése a belső lényegét őrző szüntelen változásra, folyamatos intézményi újrachangolásra szorul. Nemcsak úgy, ahogy J. S. Mill nyomán mondhatjuk, hogy *a hatalom mindenkor birtokosainak baljóslatú érdekei* folyamatosan fenyegetik szabadságunkat, hanem úgy is, hogy a társadalmi és technológiai változásokra, de a nyilvánosság közlőnyeit, a kommunikáció tereit és a szokásainkat is érintő változásokra az intézményi szerkezetnek folyamatosan reagálnia kell. A jogállam válságtünete, ha megbénul a jogok rendszeres megtámasztása, illetve a demokratikus intézményi korrek-

ció. A probléma veleje, hogy intézményes védelem nélkül minden szabadságjog szófiabeszéd, és kikényszerített jogvédelmi funkciók nélkül az állam, Bersenyivel szólva, nem több, mint *rút sybarita ház*.

Bibónak igaza van, folyamatosan fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen modern tartalommal tölthetjük meg és a modern államélet miféle problémáinak a megoldásához használhatjuk fel az államhatalmak elválasztásának elvét. Hogy erre felelhessünk, azt kell megkérdeznünk, hogy a modern államéletben hol vannak a fenyegető hatalomkoncentráció új jelenségei, új gócai. Minthogy az autokrácia minden válfaja személyi uralom, ha már nem történelmileg adott állapot, akkor a kiépülése a jogállami intézmények látszatlétezésre kárhoztatásaként, sorvadásaként, tudatos rombolásként írható le

Miközben szeretem hallani, olvasni azt a már Arisztotelész által is hangoztatott mondatot, miszerint „Jobb törvények, mint emberek uralma alatt élni”,¹ nem véletlenül gondolom, hogy „Jobb intézmények, mint emberek uralma alatt élni”. És valóban, pár betűnyi a különbség, de hasonló a tartalom, a felettünk uralgó emberek – *mert benn a hasikát csikarja* – szeszélyesek, míg a törvények, az intézmények kiszámíthatóbbak. Locke ezt a törvényhozást és a végrehajtást egymással szembeállítva, az emberi méltóság követelménye alapján erősítette meg.² A hatalmi ágak elkülönült intézményi függetlensége nélkül joguralomról Montesquieu óta nem lehet beszélni, és – amint ezt Bibó István akadémiai

1 ■ A tanulmány megfogalmazásában néhány korábbi munkámra is támaszkodtam.

2 ■ Lásd: Arisztotelész: *Politika* IV. könyv 14. fejezet.

székfoglalójában tömören – a katedra-alkotmánytudománytól elhatárolódva és az általa „hivatalnokikarnak” nevezett közigazgatási lobbifélreértelmezéseitől megtisztítva – ábrázolja.³ Ezek a kiegyensúlyozó intézmények immár mint követelmények tartoznak a demokrácia uralkodó eszméi közé. „A probléma tehát nem az, hogy az állam funkcióit kategorizáljuk, azután kimondjuk, hogy ezeket egymástól tűzön-vízen keresztül el kell választani, hanem az, hogy a hatalomkoncentráció bármely szervei jelenségével szemben kell a hatásköröket megosztani, tőle hatásköröket elvonni, vele szemben konkuráló hatalmakat megszervezni.”⁴ A székfoglaló zárógondolata szerint „nem az az absztrakt kérdés érdekel bennünket, hogy hogyan kategorizálhatók az államhatalom működésének a megnyilvánulásai, hanem az, hogy miként nyer új meg új problémákon örök aktualitást az államhatalmak elválasztásának elve, mely az államélettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítésében, az államhatalomnak szolgálatá, erkölcsi feladatává való átnemesítésében gyökerezik.”⁵

Súlyom is ennek jegyében követeli a szabadságra új fenyegetést jelentő információs hatalom megosztását, intézményi tekintetben az adatvédelem és információs szabadság ombudsmanját, mert „Az áttekinthetetlenül hagyott információs helyzettel olyan észrevétlenül fogy el a szabadság, ahogy a tiszta víz és a levegő elfogyott”.⁶ Szerinte az „információs hatalommegosztást” az elengedhetetlen társadalmi részvétel mellett intézményi védnöknek is felügyelnie kell, hogy az információs szabadság érvényesítése mellett megakadályozza az adatok koncentrációját, ugyanis „információs szempontból az államigazgatás nem tekinthető egyetlen egységnek”.⁷ A „rendes közjogi” ombudsmanon kívül két ombudsman-intézmény, az adatvédelmi biztos és a jövő nemzedéké⁸ is kifejezetten a Súlyom László által javasolt célra és feladatkörre jött létre.

A hazai közjogi szerkezetben a jogállam legfőbb intézményi garanciája az Alkotmánybíróság volt, amelynek függetlenségét nyilvános, jól látható, nyers szabályozási önkény és az intézményi ellenállás hiánya törte meg.⁹ A jogállami és az autok-

ratikus intézményi politika ellentéte és ezen belül az autokrácia benső logikája tárul fel az ombudsmanszerű intézmények jogállami létrehozásának és a zsarnokság eszközévé válásának történeteiben. Az ombudsmanszerű intézmények sorsát nyomon követve az alkotmánybíráskodás megszüntetéséhez képest részletgazdagabb a kapott kép a zsarnokság családságairól. A jogállami intézményépítés és az autokrata intézménypusztítás élesen szembeállítható algoritmusait szeretném tehát bemutatni. A kontraszt érdekében először tekintsük át röviden a jogállami ombudsmanok rövid történetét, a társadalmi kihívásokat és – legalább jelzésszerűen – a magyar jogállam ezzel kapcsolatos fontos újításait, mint amilyen a versenyre szorított kompetencia és autonómia azonos, egymás mellé helyezett jogállása, valamint a nemzetközi szinten is vonzó precedensnek számító újítás, amely ugyanarra a védnökre bízta a magánélet védelmét és az információs szabadságot.

SZÍNRE LÉP A MODERN OMBUDSMAN

Az ombudsman a XX. századi hatalmi koncentrációval szemben az egyik kifejezetten sikeres innováció. A közvetlen előtörténet: XII. Károly svéd király 1709-ben a Nagy Péterrel szembeni poltavai csatavesztés után a győztes oroszok elől Törökországba menekült és fogságba esett. A következmény egyrészt Svédország európai nagyhatalmi állásának megszűnése volt, másrészt viszont az ombudsman sikertörténetének kezdete. XII. Károlyra ugyanis a szultán udvarában nagy hatással volt a Fényes Porta és a közemberek között vitafórumként működő, az iszlám jogot alkalmazó jogvitarendező intézmény.¹⁰ Így távol hazájától, 1713-ban magas státuszú hivatalnokot, *Iustitiekanslert* (igazságügyi kancellárt) nevezett ki, akit arra jogosított fel, hogy távollétében kivizsgálja a hivatalok, a közigazgatás elleni alattvalói panaszokat.¹¹ Ez volt az intézményi előzménye az 1809-es demokratikus alkotmány alapján 1810-ben megválasztott első svéd parlamenti ombudsmannak. Az ombudsman a formális nyugati jog és a keleti kádibíráskodás frigye, a régmúlt és a kései modernitás

3 ■ Lásd erről Bibó István összegyűjtött írásai 1. köt. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Kalligram, Bp., 2016. 171. old.

4 ■ Bibó István: Az államhatalmi ágak elválasztása egykor és most. In: *Bibó István összegyűjtött írásai* 1. 164–185. old.

5 ■ Uo. 173. old.

6 ■ Uo. 185. old.

7 ■ Súlyom László: Egy új szabadságjog az információs szabadság. *Valóság*, 1988. 9. szám, 14–34. old.

8 ■ Súlyom László: Adatvédelem és személyiségi jog. *Világosság*, 1988. 1. szám, 53–60. old. Az Európai Unió Alapjogi Chartájának rendelkezése ugyanerről: „...mindenkinek joga van a rá vonatkozó személyes adatok védelméhez. [...] az ilyen adatokat csak tisztességesen és jóhiszeműen, meghatározott célokra, az érintett személy hozzájárulása alapján vagy valamilyen más, a törvényben rögzített jogos okból lehet kezelni. Mindenkinek joga van ahhoz, hogy a róla gyűjtött adatokat megismerje, és joga van azokat kijavíttatni. [...] e szabályok tiszteletben tartását független hatóságnak kell ellenőriznie.” (2016/C 202/02)”

9 ■ <https://www.ekint.org/alkotmanyossag/2005-11-27/a-jo-vo-nemzedek-orszaggyulesi-biztosarol>

10 ■ Még e folyamat beteljesülése előtt, az alkotmánybíráskodás önfeladásának közvetlen veszélyére Súlyom figyelmeztetett. „Az AB megállapíthatja a gazdasági tárgyú törvények alkotmányellenességét – de nem semmisítheti meg azokat [...] Ezen a lejtőn nehéz lesz megállni. Ez az az út, amelyen járva az AB megszűnik alkotmánybíróság lenni.” (*Ezen a lejtőn nem lehet megállni*. Előadás a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, 2010. november 10. In: Súlyom László: *Documenta. Alkotmányjog*. HVG-ORAC, Bp., 2019, 964. old. Majd három év múltán: „Az Alkotmánybíróság többé nem az alkotmányvédelem legfőbb szerve”. Súlyom László volt köztársasági elnökkel beszélget Kovács Kriszta: *Fundamentum*, 2013. 1. szám, 19–30. old.

11 ■ Al-Wahab: The Swedish Institution of Ombudsman 24–25. old., Idézi Niall MacDermot: The Institution of Ombudsman. In: Gerald E. Caiden: *International Handbook of the Ombudsman*. Greenwood Press, London, 1983. 9. old.

12 ■ Igazságügyi kancellár, kormányzati ombudsmanként

találkozása az *igazságosság* jegyében. E találkozás ára – valójában, mint kiderült, ez is az intézmény előnyére vált –, hogy az ombudsmanoknak, legalábbis a tiszta intézményi formában, nincs ügydöntő jogkörük, mert az megbontaná a nyugati jog szövetét. Ellenben a végrehajtó hatalommal szembeni vitájukat a társadalmi nyilvánosság támogatásával a titkolózásra hajlamos és burjánzó bürokráciát¹² a számára kényelmetlen napfényre, a szabad vita terepére vonja. Az ombudsman tehát, ez működésének alapja, a társadalmi nyilvánosság intézménye. Működése egyúttal a hatalmi központok egyikeként fellépő alkotmánybíráskodás funkcióinak kiegészítése, a morális jogértelmezés és a tág értelemben vett közigazgatási jogalkalmazás alapjogi háttérű, könnyedebb, bizonytalanabb kontúrú, puha eszközökkel megvívott küzdelme. Az ombudsmanokkal és más parlamenti ellenőrzési funkciók (például a számvevőszék) megerősítésével a népképviselő visszavesz valamit a kormányzat irdatlan információs fölényre és a hivatalnokseregre támaszkodó, nyomasztó hatalmi túlsúlyából.

Az ombudsman mindig a jó közigazgatás követelményét szem előtt tartva lép fel az állami bürokrácia jogsértéseivel, hibáival szemben (*maladministration*), és azt – akár célszerűségi vagy emberiességi alapon is – bírálhatja. Sokféleképpen leírták már az ombudsmanok funkcióit. Pár jellemző: ellenőrzi a bürokráciát, fenntartják felelősségét, társadalmi elszámoltathatóságát, kivizsgálják helytelen működését – ideértve a jogellenességet, a méltányosság megsértését, a hatáskör túllépését –, figyelemmel kíséri a közigazgatási, fellebbviteli szerveket, könnyen elérhetők, vizsgálataik során aktivista magatartást tanúsítanak, szabadon jutnak információhoz, magas közjogi státusuk van és függetlenek.¹³

A második világháború embertelenségének traumájára válaszul – ezt a dán intézmény kialakulása mutatja élesen –, a múlt század hatvanas éveire Skandináviában kialakult az általános hatáskörű parlamenti (és szakosított feladatokra az ugyancsak független, kormányzati) ombudsmanok egész hálózata.

Új-Zélandon már 1962 óta van általános hatáskörű ombudsman. A Skandinávián kívüli világban

ezt követte 1966-ban Guayana és Tanzánia. Méréldkönek tekinthetjük, hogy 1967-ben a közjogi reformokért ritkán lelkesülő Nagy-Britanniában is létrejött az ombudsmani hivatal.¹⁴ Ez volt az áttörés éve. Ha ettől az évtől csupán az általános hatáskörű állami (regionális, tagállami) ombudsmani hivatalokat számoljuk, az 1980-as évtizedfordulóra már így is impozáns országnévsort kapunk.¹⁵

A MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓ

A szerkezet hazai kialakításában Sólyom László érdemei is múlthatatlanok. Az alapvetően az ombudsmanok, de elsősorban az adatvédelmi biztos szerepét elemző tanulmányát így kezdi: „Ha már ombudsman, akkor rendes közjogi ombudsman legyen» – mondta Tölgyessy Péter az Ellenzéki Kerekasztal 1989. szeptember 18-ai drámai ülésén.¹⁶ Közben a kerekasztal és az MSZMP már elvben megállapodott az általános hatáskörű országgyűlési biztos és a tőle is független szakosított (adatvédelmi, környezetvédelmi, kisebbségi) ombudsmani intézményekről. Az 1989. október 31-én elfogadott alkotmánymódosítás (32/B§) tartalmazta is az intézményt, azzal kiegészítve, hogy az Országgyűlés egyes alkotmányos jogok védelmére külön biztosokat is választhat. (Az MSZMP eközben azzal kampányolt, hogy a szocialista legfőbb ügyész általános törvényességi felügyelete [!] milyen jól helyettesíthetné az ombudsmankodást.) Az adatvédelmi biztosról rendelkező 1992-es adatvédelmi törvényt,¹⁷ majd 1993-ban az ombudsmantörvényt is elfogadták.¹⁸ Az ellenzék számára egyértelmű volt, hogy minden létrehozandó ombudsmani hivatal legyen az Országgyűlés szerve, amely a megbízójától teljesen függetlenül működik. Az adatvédelmi biztos hatásköre a magánszférára is kiterjedt, és az állam titkosítási gyakorlatának ellenőrzése körében kivételesen hatósági jogkört is gyakorolt.¹⁹ Ugyanakkor „az Alkotmány, majd az általános törvény még a hatásköri alapkategória, az »alkotmányos visszasság« tartalmi kitöltését is az ombudsman gyakorlatára hagyta, ez az illeszkedés spontán kialakult, s más eredményre vezetett az adatvédelmi biztosnál,²⁰ mint

korlátozott hatáskörökkel ma is működik Svédországban. Vö. Walter Haller: *Der Schwedische Justitie-Ombudsman*, 16–27. old. (1964), idézi Walter Gellhorn: *Ombudsmen and Others: Citizen's Protectors in Nine Countries*. Harvard University Press, Cambridge, 1966. <https://www.jk.se/other-languages/english/13> ■ Ezt a tudást is monopolizáló hatalmi központot Bibó hol bürokráciának, hol hivatalnokseregnek nevezi.

14 ■ Larry B. Hill: *Bureaucracy, the Bureaucratic Auditor and the Ombudsman: An Ideal-Type Analysis* (Seventeenth Bicentennial Conference of the International Bar Association). Sydney, September 1978.

15 ■ Parliamentary Commissioner Act, 1967.

16 ■ 1967: Alberta, New Brunswick; 1969: Hawaii, Észak-Írország, Québec; 1970: Mauritius; 1971: Izrael, Nebraska, Új-Skócia; 1972: Fidzsi, Iowa, Maharastra, Dél-Ausztrália, Nyugat-Ausztrália; 1973: Franciaország Zambia, Bihar, Saskatchewan, Victoria; 1974: New Jersey, Queensland, Rajna-Pfalz; 1975: Alaszka, Ontario, Új-Dél-Wales, Új-Fundland, Pápua Új-Guinea; 1976: Portugália, Ausztrália (szövetségi), Ausztria,

Trinidad, Uttar Prades; 1978: Jamaika, Tasmánia; 1979: Brit-Kolumbia, Fülöp-szigetek; 1980: Florida, Ghana; 1981: Írország, Hollandia, Spanyolország.

A legteljesebb forrás: Gerald E. Caiden – Niall MacDermot: *The Institution of Ombudsman*. In: Gerald E. Caiden: *International Handbook of the Ombudsman*. I. köt. *Evolution and Present Function*. Greenwood, 1983. 10. old. E felsorolásból – a könnyebb áttekinthetőség céljából – nem csupán a városi és más helyi ombudsmanok, valamint a kormányzati megbízás alapján működő biztosok maradtak ki, hanem a parlamentek által megválasztott, szakosított parlamenti biztosok is.

17 ■ Első megjelenés: Sólyom László: Az ombudsman „alapkérdelméze” és „normakontrollja”. In: *Az odaát nyíló ajtó – The door onto the other side*. Adatvédelmi Biztos Irodája, Bp., 2001. 77. old.

18 ■ 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról, a továbbiakban: Avtv.

19 ■ 1993. évi LIX. törvény

az általános ombudsmannál”.²¹ A ombudsmanok nem az Alkotmánybíróság közvetítésével értelmezik az Alkotmányt – az AB-hez fordulás a végső eszközük –, hanem közvetlenül fordulnak a jogalkotóhoz is, azaz önállóan értelmezik az Alkotmányt.²² Az elvégzett munkát az ombudsmanok kötetekben megjelent éves jelentései ellenőrizhetően tartalmazzák. A magyar megoldás fontos pozitív különlegessége, hogy a rendszer például politikai okból nem volt egyetlen pontból támadható, ellenkezőleg, az azonos jogállású, önálló, egymásnak sem alárendelt parlamenti biztosok inkább autonómiaversenyben álltak egymással, lehetőségük volt független esetjogot alkotni.²³ Az Alkotmánybíróság nemzetközi kisugárzása kifejezetten jelentős volt, és arra sem volt korábban példa, hogy egy nyugat-európai alkotmányos reform mintája magyarországi legyen. Az adatvédelmi biztossal ez is megesett.²⁴

Az alábbiakban az intézménypusztítás receptjeit tekintem át. Kitűnik, hogy a történeteket az egyeduralom politikai célja mozgatta, de részletes mesterterv biztosan nem volt, az ötleteknek csak a kitűzött cél adott értelmet.

A DUNA MENTI FEJEDELEM, AVAGY A KIHÚLT CÉLOK GYÁSZMENETE

A hentesbárddal visszafaragott jogvédelem

Egypárti zsarnokságok, melyek nem rendelkeznek szovjet mintájú általános törvényességi felügyeletet ellátó ügyészségekkel, gyakran érdeklődnek pseudo-ombudsmanintézmény meghonosítása iránt. Ezek az intézmények a diktatúra karjaként működtek, megszire távolodtak az intézmény polgárvédő ethosától. Például a Fülöp-szigeteken ilyen Marcos elnök parlamentje (1978),²⁵ Nigériában (1975) pedig a katonai diktatúra dekrétummal hozta létre az intézményt.²⁶

1. Illiberális javaslat: A szabadság ügyét politikailag kényes ügyekben képviselő adatvédelmi ombudsman intézményét, ha az uniós jog szerint nem szüntethető meg, szervezd át, kapcsold le a parlamentről, és rendeld a hatalom szempontjai iránt fogékony embered alá! Az

20 ■ Avtv, 26.§ (5) „Ha az adatvédelmi biztos az eljárása során a nemzeti minősített adat minősítését indokolatlannak tartja, a minősítőt annak megváltoztatására vagy a minősítés megszüntetésére szólítja fel.” A minősítő a felszólítást bíróság előtt támadhatja meg, azaz a felszólítás maga közigazgatási jogerővel rendelkezett.

21 ■ Mivel, mint Sólyom rámutat, az adatvédelmi biztos világos normatív alkotmányos szabályokat alkalmaz. Lásd erre Bán-Forgács Nóra: *A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon. Az adatvédelmi biztos alapjog-értelmezése.* L'Harmattan, Bp., 2022. 178. old.

22 ■ Sólyom: Az ombudsman „alapjog-értelmezése”, 78. old.

23 ■ Uo. 82. old.

24 ■ Uo. A tanulmány zárógondolata felidézi, hogy Roman Herzog, a német alkotmánybíróság elnöke magyar kollégája látogatásakor rámutatott a német alkotmánybíróság kötetelire: „Ime a német anyagi alkotmányjog.” Ezt folytatva Sólyom szerint „a magyar alkotmányjog könyvespolcán ott a helye az

Európai Bíróság ezt jogellenesnek mondó ítéletét ne hajtsd végre!

A magánélet védelme, a közhatalom átláthatósága a teljhatalom fontos akadályozói.²⁷ A NER 2012. január 1-jén, megsértve az európai uniós jogot, az Alaptörvény hatályba lépése napján megszüntette az adatvédelmi biztos intézményét, ezzel a független Adatvédelmi Biztos Hivatalából papíron „független” kormányügynökséget csinált.²⁸ Az Eötvös Károly Intézet nyilvánosan figyelmeztette a kormányt, hogy ennek kötelezettségszegési eljárás és elmarasztalás lesz a következménye,²⁹ ahogy meg is történt. Az Európai Bíróság Magyarországot elmarasztaló ítélete³⁰ után a kormány ahelyett, hogy visszahelyezte volna hivatalába, a kirúgott független ombudsman-tól elnézést kért, majd kifizette, pedig a jogsértést a jogvédelem nélkül maradó polgárok szenvedték el. Az EKINT, a Helsinki Bizottság és a TASZ a miniszternek írt levelükben így fogalmaztak: „Felhívjuk a figyelmét, hogy a független adatvédelmi biztos intézményhez nem dr. Jóri Andrásnak, hanem Magyarország polgárainak volt joga. Az adatvédelmi biztos függetlensége nem a tisztséget betöltő személy előjoga, így a függetlenség megsértése sem az ő személyes sérelme. Az adatvédelmi biztos függetlenségének megsértésével a magyar polgároknak azt a jogát sértette meg a magyar állam, hogy információs jogaik védelme felett független védnök őrökjön [...] A jogsértést a sajnálkozás kifejezése egyébként sem orvosolja, ehhez a függetlenségében megsértett intézmény helyreállítása lenne szükséges.”³¹

2. Illiberális javaslat: A maradék szakosított ombudsmanok önállóságát szüntesd meg, akkor nem lesz több baj velük!

Az Alaptörvény,³² illetve az alapvető jogok biztosáról szóló 2011. évi CXI. törvény a jövő nemzedékekért, illetve nemzetiségi jogokért felelős helyettesessé lefokozva szüntette meg a két megmaradt független, szakosított ombudsman. „Az alapvető jogok biztosának helyettese felett – a megbízatás létrejöttének és megszüntetésének kivételével – a munkáltatói jogokat az

adatvédelmi biztos ajánlásainak és állásfoglalásainak is” (uo. 96. old.).

25 ■ Alexander Dix: The Influence of Hungarian Freedom of Information Legislation Abroad – The Brandenburg Example and Experience. In: *Az odaát nyíló ajtó*, 231–239. old.

26 ■ A Briefer on the Office of the Ombudsman. <https://www.officialgazette.gov.ph/briefer-the-office-of-the-ombudsman/>.

27 ■ „In 1975, with Decree No. 31, the Federal Military Government of Nigeria established the Public Complaints Commission as the country's ombudsman institution.” Solomon I. Ifejiaka: Protecting Citizens against Bureaucratic Abuse and Maladministration: Why is Nigeria's Ombudsman Institution not Working Well? *The Age of Human Rights Journal*, 20 (June 2023), e7287.

28 ■ Erről: Bán-Forgács Nóra: *Az Adatvédelmi ombudsman intézménye Magyarországon. A kezdet és a vég 1995–2011.* L'Harmattan, Bp., 2022, 152. old.

29 ■ Bűnben fogant az adatvédelmi hatóság. <https://www.ekint.org>, 2014. április 7.

alapvető jogok biztosja gyakorolja.”³³ Természetesen Sólyom is határozottan kifogásolta a szakombudsmanok függetlenségének megszüntetését.³⁴

3. Illiberális javaslat: A kifejezett nemzeti együttműködés idejében számold fel az Egyenlő Bánásmód Hatóságot! Ha ombudsmant jelölész, nem baj, ha alkalmatlan, fityüöl az ENSZ nem kikényszeríthető szabályaira, ne pályáztass, ne is konzultálj! A „főombudsman” legyen olyan ember, akit nem érdekel az alapjogok védelme, éljen kedvteléseinek, ne bírálja a kormányzatot vagy gyűlöletkampányait, kerülje a nehéz ügyeket³⁵ és általában a nyilvánosság fórumait. Nem baj, ha nevetségessé teszi magát! Sőt.

Ha valaki ellátogat Kozma Ákos ombudsman oldalára, ott az el nem végzett jogvédő munka helyett rengeteg protokolleseményről kap hírt. A fényképeken az ombudsman különböző asztalokra helyezett aprósütemény mellett, elegáns ruházatban ül, azután lépked, egyenruhások, felsorakozott gyerekek mellett álldogál, és kezét fog.³⁶

2021. január 1-jével az Országgyűlés megszüntette az Egyenlő Bánásmód Hatóságot (karakterét olyan jogvédők is formálták, mint Furmann Imre), amely azok számára nyújtott hatósági védelmet, akiket valamilyen védett tulajdonságuk, például etnikai hovatartozásuk, bőrszínük, vallási vagy világnézeti meggyőződésük, politikai vagy más véleményük, nemi identitásuk miatt diszkrimináltak; hatásköreit és feladatait az Alapvető Jogok Biztosára ruházta. Ekkor már a magyar intézménnyel szemben folyt az ENSZ Nemzeti Emberi Jogi Intézmények Világszövetségének eljárása. Még Székely László alapvető biztosi tevékenysége idején, 2019-ben elhalasztották annak eldöntését, hogy megfoszsják-e a magyar ombudsmant a teljes jogú tagságtól. A vizsgálat figyelembe vette az érintett civilek elemzését.³⁷ Arra vártak, hogy a hivatalba lépő új ombudsman, Kozma Ákos bizonyítsa, képes foglalkozni Magyarország emberi jogi problémáival.³⁸ A vizsgálatra kijelölt albizottság azonban 2022-ben úgy találta, hogy „Kozma Ákos és hivatala nem foglalkozott megfelelően minden elé kerülő emberi jogi problémával, és nem szólt fel ezek kapcsán, beleértve a sérülékeny etnikai

kisebbségeket, az LMBTI-embereket, a menekülteket és a migránsokat érintő jogsértéseket, valamint a médiapluralizmussal, a civil szervezetek helyzetével és a bíróságok függetlenségével kapcsolatos problémákat. Kritizálja az Albizottság azt is, hogy az ombudsman nem fordult az Alkotmánybírósághoz a politikailag érzékeny, illetve a jogvédelem intézményeit érintő ügyekben. Az Albizottság szerint továbbra is probléma, hogy a biztos kiválasztásának folyamata nem kellőképpen széles körű és átlátható.”³⁹ Az ENSZ Nemzeti Emberi Jogi Intézmények Világszövetsége (GANHRI) a magyar ombudsman „A” kategóriájú tagságát 2022 májusában megszüntette.⁴⁰ A magyar ombudsmannak ekkortól nincs szavazati joga, tisztséget sem viselhet a világszövetségben, és az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának munkájában sem vehet részt.

II. MÁSODIK KATEGÓRIÁJÚ NER-OMBUDSMANPÓTLÉKOK A PARLAMENTI BIZTOSOK VILÁGÁN TÚL

II. 1. A médiaombudsman általánosan az államérdeket szolgálóvá silányult. A rövid életű magyar változat

4. Illiberális javaslat: Ha vannak a világban a sajtószabadságot védelmező ombudsmanszerű intézmények, fordítsunk ezen, védje inkább az állam hatalmát a szabad sajtóval szemben a kezes hatósági ombudsman!

A világ sok országában működnek egymástól nagyon különböző újság-, sajtó- és médiaombudsmanok.⁴¹ A legfőbb típus az újságombudsman – az elsőnek a japán *Asahi Shimbun*ot tartják (1922), de az intézmény az USA-ban is bevett (*Public Editor*). Ezeket az újság (vagy akár a műsorszolgáltató) saját fogyasztói javára, a szerkesztőség munkájának ellenőrzésére hívja életre abban a formában, hogy az ombudsman saját felületet kap, amelyet maga szerkeszt, és azon bírálja az adott médium tevékenységét. Ő a „belső ellenség”, aki a fogyasztók érdekében szóvá teszi a szerkesztői, újságírói hibákat.⁴²

*A másik típus a média önszabályozó intézménye, amely nem egyetlen médium ellenőrzését látja el. Svédországban például 1969 óta van ilyen szerv.*⁴³ Van

30 ■ Magyarország legyőzi önmagát? <https://ekint.org>, 2011. május 9.

31 ■ <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=150641&doclang=HU>

32 ■ Az állam átláthatósága, információszabadság. <https://www.ekint.org/>, 2014. július 9.

33 ■ Alaptörvény, 30. cikk.

34 ■ 1993. évi LIX. törvény 4. § (2).

35 ■ „Tudtam, hogy nem lesz helyem a Nemzeti Együttműködés Rendszerében”. Sólyom: *Documenta*, 397. old.

36 ■ Válaszolt-e Kozma Ákos? <https://www.valaszoltekozma-akos.hu/ugyek>

37 ■ <https://www.ajbh.hu/>

38 ■ https://helsinki.hu/wp-content/uploads/2021/07/MHB_NHRI_arnyekjelentes_18022021.pdf

39 ■ Civil szervezetek, volt ombudsmanok, köztük e szöveg szerzője, levélben fordultak Áder János köztársasági elnökhöz, hogy az esedékes ombudsmanjelölésnél nyílt pályázaton

és a civil szervezetekkel is konzultálva nevezze meg a jelöltjét az alapvető jogok biztosának posztjára. Az ENSZ „Párizsi Alapelvek” című határozata szerint ugyanis „a kijelölésnél és megválasztásnál követelmény, hogy a pozíciót nyilvánosan és egyértelmű, objektív feltételekkel hirdessék meg, valamint széles körű konzultáció legyen az ombudsman személyéről – hívta fel az elnök figyelmét kötelességére a Magyar Helsinki Bizottság is. Német Tamás: 35 civil szervezet és volt ombudsmanok kéri Ádert, hogy konzultációval döljön el, ki lesz az új ombudsman. *Index*, 2019. május 23.

40 ■ Az ombudsman leminősítését javasolják külföldi kollégái. helsinki.hu, 2021. augusztus 4.

41 ■ <https://ganhri.org/membership/> <https://www.facebook.com/helsinkibizottsag/posts/5314137218607486>

42 ■ Lásd: <http://newsombudsmen.org>

43 ■ A lezajlott magyar kísérlet dokumentuma: Majtényi László – Miklósi Zoltán: *Az olvasó védelmében. Élet és Irodalom Könyvek*, Bp., 2006. 149. old.

példa arra is, hogy a sajtó önkormányzati szerve és az államhatalom együttműködik valamely kormány szerv révén a sajtóombudsman intézményének működtetésében megosztott hatáskörökben. Minden médiaombudsman, akár egy sajtótermék élén áll, akár szakmai szervezet alkalmazottja, *független*, tekintélyes (perszonalizált) vizsgáló szerv, szemben azzal, amit ez a törvény létrehozott, nem a nagyhatalmú hatóság információs csápjá. Ezt a média-ombudsman szerűséget már a Médiahatóság részeként hozták létre, akit annak elnöke nevezhetett ki vagy menthetett fel. Orbáni változatában – a körkörös ellenőrzés jegyében nemcsak őt magát, de összes beosztottját is a hatósági elnök nevezte ki és mentette fel. A biztos nemcsak jogsérelem, hanem meghatározatlan tartalmú *érdeksérelem* esetén is eljárhatott, még olyan esetekben is, amelyekben a Médiahatóságnak, amelynek az ombudsman beosztott hivatalnok, nincs vizsgálati hatásköre. Hatásköre minden szolgáltatóra, sajtótermékre, elektronikus hírközlési szolgáltatásra kiterjed. A hatóság azokat a hozzá érkező panaszokat, amelyekre nincs hatásköre, átadhatja alantasának, a biztosnak, hogy az vizsgálja ki. A vizsgált média a biztos vizsgálatához minden adatot, információt köteles kiszolgáltatni, ha ezt elmulasztotta, akkor a biztos a hatósághoz fordulhatott, amelynek maga is szervezeti egysége. A biztos működéséről, intézkedéseiről egyenesen a Médiatanács elnökének készítette „ombudsmani” jelentéseit.⁴⁴ Ahelyett tehát, hogy a médiabiztos intézményével a jogalkotó lazította volna a média állami felügyeletét, egy olyan intézményt hozott létre, amely éppen az állami ellenőrzést terjesztette ki.

A média és hírközlési biztos szabályozását – miután az elnök beosztottjaként bármely információt megismerhet, tekintve, hogy korlátlanul kiterjeszti a hivatalnak és elnökének információs hatalmát – a már a függetlenségének feladása útjára lépett Alkotmánybíróság, a sors fintoraként egyik utolsó jogállami gesztusaként – éppen abban a határozatában semmisítette meg, amely utat nyitott a NER hegemón médiahatalmának.^{45,46}

II. 2. Az Integritás Hatóság

5. Illiberális tanács: Ha külső kényszer alapján kényszerül sz cselekedni, leplezd valódi céljaidat! Mert „Mindenkinek azt látja, milyennek mutatod magad, s csak kevesen értik, milyen vagy valójában”. (Machiavelli)

Lopásügyi – újbeszélül – Integritás Hatóság

2021 októberében adta hírül a *Magyar Nemzet* címmel megjelenő kormányközlöny, hogy az uniós költségvetés védelmét fenyegető korrupció miatt Magyarországgal szemben folyó eljárásra válaszolva az Európai Bizottsággal való megegyezés érdekében a parlament úgy döntött, hogy *autonóm államigazgatási szervként* létrehozza az Integritás Hatóságot,

amelynek feladata az *európai uniós források* felhasználásával kapcsolatos csalás, összeférhetetlenség, korrupció vagy más jogsértés kivizsgálása.⁴⁷ Az EU által megkívánt cél az, hogy a magyarországi korrupció ne dézsmálja Európa közpénzeit, a német, holland, svéd, francia stb. adófizetők kárára. A magyaroktól ellopott pénzt viszont érdekes módon egyáltalán nem kutathatja! Ezt a törvény bevezetője ki is mondja, hogy „az európai uniós költségvetési források felhasználásának még hatékonyabb ellenőrzését ellátó intézményrendszert” hoznak létre.⁴⁸ Ehhez képest egészen bizonyos, az Integritás Hatóság semmilyen hatósági jogkörrel nem rendelkezik, semmivel sem dönthet. *Százhusz alkalmazottal* és kemény munkával *integritáskockázat-értékelési gyakorlatot* (?) folytat és évente – jelentsen ez bármit – *elemző integritásjelentéseket készít*, továbbá főtevékenységként, nem csupán évente, de akár „eseti jelleggel”, kvázi ombudsmanként, ajánlásokat ad ki. Viszont működésének elve éppen ellentétes az ombudsman működésével. Amíg az ombudsmani hivatalok a társadalmi nyilvánosság intézményei, addig az Integritás Hatóság tevékenységét belengi a titkosság: „A Hatóság vizsgálata során beszerzett iratok és tárgyi bizonyítási eszközök nem nyilvánosak” – mondja a törvény. „A Hatóság [...] az általa kezelt adatot hala-

44 ■ Majtényi László: *Ombudsman. Állampolgári jogok biztosa*. KJK, Bp., 1992. 38. old.

45 ■ Majtényi László – Szabó Máté Dániel: *Információs és médiajog II*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2014. 135–136. old.

46 ■ Majtényi László – Polyák Gábor: A szabadság hazai hagyományának megtagadása – új médiatörvények Magyarországon. *Közjogi Szemle*, 2011. 1. szám, 1–13. old.) <https://szakcikkladatbazis.hu/doc/8274305>

47 ■ Ügyszám: 1746/B/2010, kelt: 2011.12.19.

48 ■ https://eutaf.kormany.hu/download/6/ff/f2000/INTEGRIT%C3%81S%20HAT%C3%93S%C3%81G_Alap%C3%AD%C3%B3%20okirat.pdf

49 ■ 2022. évi XXVII. tv. az európai uniós költségvetési források felhasználásának ellenőrzéséről. 18.§ (11)–(12) pont.

50 ■ *Uo.*

51 ■ Iványi Blanka: Az EU kérte, de mit kap? – Az átlát-hatóságért küzdő új hatóság, amelynél nem minden átlátható. *HVG 360*, 2022. november 9.

52 ■ Zoltán Simon: Hungary's New Graft Fighter Says Orban's System Isn't Corrupt. *Bloomberg*, 2023. január 16.

53 ■ Koroknai Gergely: Megkezdte a közös munka előkészítését a Legfőbb Ügyészség és az Integritás Hatóság, *Telex*, 2023. január 23.

54 ■ Iványi Blanka: Az Integritás Hatóság nem töri magát, hogy igazán húzós korrupciós ügyekről rántsa le a leplet. *HVG360*, 2024. március 3.

55 ■ 2023. évi LXXXVIII. törvény a nemzeti szuverenitás védelméről, 3. § b), c) pontok.

56 ■ Nemzeti szuverenitás védelméről, törvényjavaslat, 3. § a) ab), ac) alpontok.

57 ■ *Uo.* 6.§ 7. pont.

58 ■ A nemzeti szuverenitás védelméről, törvényjavaslat, 8. § 1/a) pont.

59 ■ *Uo.* 3.§ b), c) pontok.

60 ■ https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=C3%81S%20HAT%C3%93S%C3%81G_Alap%C3%AD%C3%B3%20okirat.pdf, lásd erről a Magyar Helsinki Bizottság elemzését: <https://helsinki.hu/az-onkenyvedelmi-torveny-hatalyon-kivul-kell-helyezni/>

61 ■ Mészáros Juli: Kötelezettségzegési eljárás indult a magyar szuverenitásvédelmi törvény miatt. *444.hu*, 2024. február 7.

déktalanul törli, ha az adatkezelés célja a Hatóságnál már nem áll fenn.”⁴⁹ Ilyen nincs. Egyetlen közhivatal sem működhet papíralapú, de különösen digitális irattár nélkül. A hivatalokban soha nem tudható, hogy az éppen nem használt, archivált iratra mikor van újból szükség. Ráadásul itt nem egyszerűen az iratok, hanem az *adatok* törléséről szól a törvény, ami a digitalizált állományoknál kemény dió, akár az adathordozók, például a winchesterek fizikai megsemmisítését is igényli.

Bíró Ferenc, az Integritás Hatóság kebelbeli elnöke érteni sem akarja a rendszerszintű korrupció fogalmát, már 2015-ben is arról beszélt, hogy „lehet ujjal mutogatni a kormányra, de ha mi nem vagyunk hajlandóak ebben részt venni, akkor nem lesz korrupció”.⁵⁰ Új hivatalában a *Bloomberg*nek meg azt mondta, hogy Orbán rendszere egyáltalában nem is korrupció. „Nem a rendszer korrupció, az egyének azok”,⁵¹ sőt odáig merészkedett, hogy kijelentse, miszerint a korrupció nem nagyobb probléma Magyarországon, mint bárhol máshol.⁵²

Az Európai Számvevőszéknek már feltűnt és furcsállja is, hogy az Integritás Hatóság kerüli a politikailag támogatott, komolyabb korrupciós ügyeket.⁵³

6. Egy immár kritikus machiavellista megjegyzés: A Szuverenitásvédelmi Hatóság léte és működésének minden szabálya a hatalom morális ürességéről szól. Ez hiba. Teljhatalom hiányában a nyílt elnyomás nem hatékony. A fejedelem ne terítse ki a kártyáit!

És itt a legújabb autonóm (!?) államigazgatási szerv, a titkosszolgálati és propagandamunkát a jogtörténetben példátlanul szervezetileg összekötő Szuverenitásvédelmi Hatóság. Itt már szó sem esik az antikorrupciós maszlagra. Ez a korábbiakkal szemben már nyíltan botrányos *ellenombudsman*. A már megismert kamuombudsmanok után létrejött a deklaráltan a szabályozás eredeti filozófiáját ellentétébe váltó ombudsman, a fenyegetettnek vélt tekintélyuralmat kendőzetlenül védelmezzé a szabadságszerető polgároktól, szervezeteiktől.

A hivatal „feltérképezi” és vizsgálja azon szervezeteket, amelyek külföldről származó támogatás felhasználásával „a választói akarat befolyásolására irányuló tevékenységet folytatnak, vagy ilyen tevékenységet támogatnak”.⁵⁴

A törvény a Szuverenitásvédelmi Hivatal feladatai között olyan tárgyakat határoz meg, amelyek egyébként titkosszolgálatiak, azaz: feltárja „az információk manipulálására irányuló és dezinformációs tevékenységeket, [...] a demokratikus vita, valamint az állami és társadalmi döntéshozatali folyamatok befolyásolására irányuló tevékenységeket, ideértve az állam közhatalmi feladatait gyakorló személyek döntéshozatali eljárását befolyásoló tevékenységet”.⁵⁵ A hivatal egyúttal az állami propaganda eszköze, az általa lefolytatott eseti vizsgálatok eredményét közzéteszi honlapján, így muníciónal látja el propaganda-médiáit, miközben azt hazudik, amit akar, mert a „nyilvánosságra hozott jelentésével szemben jogor-

voslatnak nincs helye (!)”.⁵⁶ A „hatóság” a spicliske-dés keretében „a vizsgált szervezet [...] kezelésében levő, a vizsgált üggyel összefüggésbe hozható összes adatot megismerheti, arról másolatot készíthet, és az összes ilyen iratba – ideértve az elektronikus adathordozón tárolt iratokat is – betekinthez, illetve azokról másolatot kérhet”,⁵⁷ és más állami szervekkel, sőt nem állami szervekkel is megállapodást köthet a feladatai ellátásához szükséges tájékoztatás nyújtása érdekében.

Majd még továbbmegy: „feltérképezi és vizsgálja azon szervezeteket, amelyek külföldről származó támogatás felhasználásával [az összeget nem határozza meg, lehet akár egyetlen euro/dollár/lej/peso stb. – M. L.] megvalósuló tevékenysége befolyást gyakorolhat a választások kimenetelére; vizsgálja azon szervezeteket, amelyek külföldről származó támogatás felhasználásával a választói akarat befolyásolására irányuló tevékenységet folytatnak, vagy ilyen tevékenységet támogatnak.”⁵⁸ Miközben a magyar kormányzat az elmúlt években kiterjedt eszközrendszerrel, nemegyszer nyíltan, rendszeresen beavatkozott a környező és távoli országok választási küzdelmeibe.

Szögezzük le, nincs olyan társadalmi vita, közéleti sajtó- vagy médiamegjelenés, közösségi cselekvés, amely ne gyakorolhatna befolyást a választói magatartásra.

A Velencei Bizottság márciusi állásfoglalásában javasolja a szuverenitásvédelmi törvény hatályon kívül helyezését.⁵⁹ Az Európai Bizottság pedig a törvény miatt kötelezettségszegési eljárást indított Magyarország ellen.⁶⁰ Az Európai Parlamentnek e kézirat lezárásának idején előterjesztett ötpárti határozati javaslata szerint pedig a Szuverenitásvédelmi Hivatal felállítása sérti a szabad és tisztességes választások elvét.⁶¹

A helyreállítás

A hazai jogállami ombudsmani intézményrendszer a jogállami forradalom utolsó megvalósuló elemeként jött létre, mint láttuk, igen jelentős részben Sólyom László intenciói szerint.

E szöveg jelentős részét a nemcsak morálisan, de intellektuálisan is nyomasztó intézménypusztítás áttekintése tölti ki, amit talán olvasni nem is olyan unalmas, mint amennyire megírni elkeserítő. Viszont nem haszontalan, mert a jelenkori magyar valóságot mutatja. Ábrázolása, remélem, azt is megmutatja, hogy a jogállami rekonstrukció nemcsak szükséges, de lehetséges, és nem a heroikus feladatok egyike. Az alapok, amelyekre az épületeket újra fel lehet húzni, adottak.

Sólyom László a jogászai és közéleti életművét már évekkel a súlyos *Documenta* kötetek megjelentetése előtt – a magyar esztétorténetben ritka gesztusként – lezártnak tekintette. Már nem érdekelte a jog. Élete aktív utolsó évtizedében megtanult olaszul, teológiát

olvasott, Ferenc pápa művét elemző tanulmánykötetet fordított, megtanult repülőgépet vezetni, hogy magasból lássa a folyókat, nemzeti parkokat, és hogy felülről nézze, hol lakott itt Vörösmarty és Babits Mihály. Utolsó idejében hajnalban kelt, az autót és a sofőrt aludni hagyta, lebuszozott a hegyről, kenyeret szelt, vaját kent, paprikát vágott, utolsó, titkos gesztusként, mondhatnám, talán a jövőnek így is üzenve (az ombudsman, ahol szegénység van, a szegények ombudsmanja), sok napon át hajléktalanok, szegények reggelijét készítette.

Az biztos, hogy a helyreállítása nem a most uralgó rendszer reformjaként, hanem majd, a reményeim szerint előtűnik álló újabb alkotmányos forradalom útján történhet meg. Ehhez – ideértve a feladatot és annak tágabb környezetét – az 1989–90-es jogállami forradalom alapvető tanulságokkal szolgál, amelyek egyrészt alkotmányos-technikai jellegűek, másrészt viszont – a két szempont elhatárolása viszonylagos – tartalmiak. Noha nem ennek az írásnak a tárgya, de érdemes jelezni, bár erről a rendszer részeként működő ellenzék sem beszél, új alkotmányra lesz szükségünk. Orbán bukásakor nemcsak a szabad Magyarország hívei akarnak majd alkotmányt, hanem, gondolom, a mai rendszer maradéka is belátja, hogy a szükségképpen bársonyos alkotmányos forradalom mennyivel jobb számukra a nyersnél. Addig is, az alkotmányhoz, nevezzék bár Alaptörvénynek, a formai alkotmányozás szabályait figyelmen kívül hagyva, nem illik hozzányúlni.

Miközben Orbán nem merte Alaptörvényét népszavazásra bocsátani, a Magyar Köztársaság végleges alkotmányát, a jövőre nézve is precedenst teremtve, népszavazással kell majd megerősíteni. Ha a *népi alkotmányozás* ábrándját elutasítjuk is, az alkotmányozás teljes társadalmi nyilvánosságát és az ezzel járó szabad vitát természetesen vállalni és elősegíteni kell.

Áttérve a majdani alkotmány tartósságára, e sorok szerzője még a jogállami Alkotmány idején is javasolta, hogy az érdemi alkotmánymódosítás csak két Országgyűlés jóváhagyásával történhessen. A magyar közjogi rendszerben a Sólyom-bíróshoz hasonló nagy hatalmú Alkotmánybíróság nélkül nincs jogállam. A későbbi autokratikus áttörések elé pedig olyan erős alkotmányos technikai akadályok állíthatók, mint amilyenek az alkotmánymódosítások szigorúbb érvényességi kellei, valamint – ezek jelentőségét ne túlozzuk el – akár az alkotmányba iktatott „megváltoztathatatlan” klauzulák is.

Tartalmi tekintetben építhetünk nemcsak az alkotmányjog nemzetközi teljesítményeire és – mivel a haza nem utolsó sorban a könyvtárakban él – a XIX. század liberális hagyományát képviselő jogász generáció, és a jogállami forradalom hagyományára is, amelynek egyik legjelentősebb képviselője az

alkotmányos forradalmár Sólyom László. Nélküle nem lesz alkotmány.

Nyílt pályázaton, a jogvédőket is bevonó konzultációkon, a párizsi alapelvek⁶² és az EU Alapjogi Ügynöksége elveinek megfelelően az 1993. évi LIX. törvénynek a mai követelményeknek is megfelelő nyomvonalán haladva – természetesen ideértve az információs szabadságok (adatvédelem és információszabadság) és a jövő nemzedékek biztosait – újfent független országgyűlési biztosokra kell bízni az alapjogok védelmét. Mai tudásunk fényében indokolt a gyerekjogok ombudsmanjának hivatalát is megszervezni. A kisebbségi biztos és a helyreállított Egyenlő Bánásmód Hatóság szükséges, de nem elégséges feltétele a roma magyarok helyzete iránt a politikai közösséget kötelező alkotmányos követelményeink teljesítésének. A romák kulturális és gazdasági autonómiáját is elősegítő demokratikus, autonóm közjogi képviselő⁶³ nélkül aligha lehet a szabad, demokratikus és szolidáris Magyarországot elképzelni.

Körülbelül így állunk. Az alkotmányos újjáépítés feladata minden, csak nem ördöngösség. Csak némi tudásra, társadalmi felhatalmazásra és belátásra lesz szükség. □

62 ■ Halmi Katalin: Itt az EP határozattervezete: A szuverenitásvédelmi törvény és a Szuverenitásvédelmi Hivatal felállítása sérti a szabad és tisztességes választások elvét. *Népszava*, 2024. április 18.

63 ■ Principles relating to the Status of National Institutions (The Paris Principles), www.ohchr.org, 1993. december 20.; https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-strong-effective-nhris-summary_hu.pdf

64 ■ Majtényi László: A roma magyarok socialiter emancipációjáról. *Élet és Irodalom*, LXVII. évf., 51–52. szám, 2023. december 21.

A SZEMÉLYISÉG VÉDELME SÓLYOM LÁSZLÓ ÉLETMŰVÉBEN

VÉKÁS LAJOS

„Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény,
Lidérces, messze fény.”
(Ady)

I.

1. Sólyom László 1984-ben tette közzé *Polgárjog és polgári jog* című tanulmányát.¹ Ebben az írásában a polgári jog vagyoni jogon túli szerepét kereste a magántulajdon nélküli magánjog korában, és nem kisebb kérdést kívánt elemezni, mint „a polgári jog lehetőségeit a demokrácia megvalósításában”. A dolgozat a személyiségi jogot jelöli meg a polgári jog olyan területének, „ahol a polgár és a polgári jog új szerepének kibontakozása már megindult”. Sólyom célkitűzése – nem tagadható jó szándékú naivitása mellett – szemléletesen mutatja a késő Kádár-kor jogrendszerének két alapvető paradoxonát: egyrészt a magánjog kiüresedését a termelőeszközök szinte totális állami tulajdonba vétele miatt, másrészt az alkotmányjog (ahogy – jellemző módon – akkor nevezték: az államjog) teljes alkalmatlanságát az autonóm polgári cselekvés garantálására. Mindkét ellentmondás – természetesen – az akkori politikai berendezkedés lényegbeli jegyeinek tükröződése volt.

Sólyom nem vette fel összegyűjtött művei közé az itt hivatkozott tanulmányt.² Feltehetően azért nem, mert a személyiségi jogokról már egy évvel korábban monografikus mélységgel értekezett a témát tárgyaló történelmi és elméleti vizsgálódásait összefoglaló, a *személyiségi jogok elméletéről* írt könyvében.³ Ebben a művében már valóban megjelentek legfontosabb előremutató, máig ható megállapításai, mindenekelőtt az *emberi méltósághoz való jog* centrális szerepéről. Úgy látjuk ugyanakkor, hogy az idézett tanulmány is számos következtetésre ad lehetőséget; ezért a monográfia néhány fontos gondolatának összegezése után még visszatérünk rá.

2. Sólyom a könyvében két területen kereste a személyiségi jogvédelem történeti gyökereit, olyan előzményeket, amelyek a jelennek is elméleti tanulságokat kínálnak. Egyrészt a XVII–XVIII. századi *angol társadalomfilozófiában* és annak jogi lecsapódásaiban, másrészt a XVIII. századi *német természetjogban* és a természetjogi háttérű korai polgári kódexekben talált erre alkalmat. Amint megállapítja: „Mindkettő más-más típusú fejlődésre példa. A német a keskenyebb és jogiasabb, sőt magánjogias út, amely kifejezetten a személyiségi jogok történetét követi; az angol és az abból kiágazó amerikai (valamint a francia) fejlődés ezzel szemben eleve szélesebb filozófiai indíttatású, inkább közjogi természetű, és bár a személyiségi jogok intézményével való kapcsolata közvetett, annak alapkérdéseit közvetlenebbül engedi magyarázni, mint a német.”⁴ Hobbes, Locke és Rousseau *társadalomképében és az általuk tételezett ember szabadságjogaiban* az egyén és az állam viszonya a döntő, az egyes emberek közötti személyiségvédelem csak járulékos kérdésként szerepel. Locke emberképe a társadalmiság és az autonómia egyensúlyára épül, és azokhoz az instrumentumokhoz kapcsolódik, amelyek a polgári kibontakozás alapjai lettek, nevezetesen a tulajdonhoz és a nyilvánosságához.⁵ A német természetjogi elméletben, főként Christian Wolffnál és Thomasiusnál, a személyiségi jogok ősei már e néven szerepelnek. Monografikus feldolgozásaikból megállapítható, hogy a német természetjog sajátosan magánjogi felfogást jelent a személyiségi jogok értelmezésében.

Sólyom helytállóan mutat rá arra, hogy a mai személyiségi jogok gyökereinek keresése szempontjából döntőek a természetjogi polgári törvénykönyvek: a porosz *Landrecht* (1794) és az osztrák *ABGB* (1811). Az előbbiről annak ellenére állapítható meg ez, hogy részletszabályai még a rendi magánjog egyenlőtlenségeit foglalják törvénybe. Pregnáns megfogalmazását adta viszont a döntő társadalmi változásnak az osztrák polgári törvénykönyv (*ABGB*) 16. §-a, amelyben egyértelműen az emberi méltóságról szóló természetjogi tan jelenik meg, és amely szerint: „Minden ember rendelkezik veleszületett, már magából az észből kivilágló jogokkal, és ezért személynek tekintendő.” Ehhez kapcsolódik a mindenként megillető, általános jogképeség elismerése a kódex 18. §-ában. Nem vitás ugyanakkor, hogy ezekben a törvénykönyvekben a személyiség közvetetten jelenik meg a polgári jogban, és csak mint a polgári

1 ■ Sólyom László: *Polgárjog és polgári jog. Jogtudományi Közlöny*, 1984. 12. szám, 663–669. old.

2 ■ Sólyom László: *Dokumenta I–III. köt. hvg orac*, Bp., 2019.

3 ■ Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. KJK, Bp., 1983.

4 ■ Uo. II. fejezet, I. pont.

5 ■ Uo. V. pont.

jog alanya, nevezetesen mint tulajdonos igényelhet elismerést vagy védelmet.⁶ Az osztrák törvénykönyv keletkezéstörténetéből az is megállapítható, hogy az ABGB végső formájának kialakítására a franciaországi forradalmi események által keltett félelmek fékező hatást gyakoroltak.

A személyiségvédelem forrásvidékeinek vizsgálatát Sólyom azzal a tanulsággal zárja, hogy a természetjogban a személyiségi jogok történetét egyrészt az *egyéni autonómia* „társadalmisága”, másrészt a megvalósítás *eszközeinek* *korhoz kötöttsége* jellemzi. Az autonómia társadalmisága azt jelenti, hogy a személyiségi jogok lényegükben az adott állami és társadalmi berendezkedés függvényei. A személyiségi jogok története a jogvédelem eszközeinek változását is szemlélteti: a szabadság és az autonómia tartalma állandóan alakul, csakúgy, mint jogi megvalósításuk. Ennek megfelelően a személyiség jogi védelme hol közvetlenül, hol más intézményekbe épülve jelenik meg. Ha a társadalmi viszonyokat főleg a tulajdon közvetíti, az eldologiasodást a személyiség védelme is követi. A tulajdon ilyen szerepe a XIX. században még nyilvánvaló, azután halványul, majd paradox módon megjelenik a XX. század végén is az ún. direkt személyiségi jogokban. A történeti tanulságok közül Sólyom végül azt emeli ki, hogy a személyiség jogi védelme az egyén kibontakozásának nem az egyetlen garanciája, ahhoz egyéb biztosítékokra, mindenekelőtt a nyilvánosságra is szükség van.⁷

3. A monográfiában lefektetett történeti és elméleti alapokra építve Sólyom a bevezetőben hivatkozott tanulmányban konkretizálta, mintegy a *jogalkotás számára feltárta* a polgári jogi személyiségvédelem kiterjesztésének lehetőségeit és útjait. Helyesen állapította meg, hogy a hagyományos személyiségi jogvédelem, azaz a becsület és jó hírnév védelme, csakúgy, mint a többi magánjogi deliktum, a büntetőjog és a magánjog határán áll, és a csak a kártérítés szankciója kapcsolja őket a magánjoghoz. Annál fontosabbá válik viszont a magánjog szerepe a *személy önrendelkezésének* védelmében. Ez a terület, amely már a természetjogi elméletben megjelent, a polgári jogrend kialakulási folyamatában egyrészt a klasszikus alkotmányos szabadságjogokban öltött testet, másrészt beleolvadt a mindenkit megillető, általános jogalanyiságba.⁸

A személyiségi jog a XIX. század végén kezdte felváltani a tulajdont az emberi autonómia garantálójának szerepében. Ekkor jelent meg a régi injúriák mellett az általános személyiségi jog, egyelőre még a vagyoni autonómia klasszikus fogalomkörén belül maradván. Sólyom végkövetkeztetése az, hogy az általános személyiségi jog lépésről lépésre vette át a tulajdon autonómiát biztosító funkciójának egy részét, állami feladattá téve az autonómia garantálását. Ezzel az önvédelmet az állami jogvédelem váltotta fel. A második világháború után pedig a személyiségi jogok védelme már az „autonómiát”, az „önmegvalósítást”, a „személyiség szabad kibon-

takozását” ígéri. Ez az ígélet azonban túlmegy a jog lehetőségein, mivel a tulajdon kiesésével éppen a hagyományos polgári jog legsajátosabb jegye hiányzik a személyiségi jogból.

Sólyom megállapítja, hogy ezzel kérdésessé válik, vajon a személyiségi jogvédelem egyáltalán polgári jogi intézmény-e. A jogvédelem véleménye szerint inkább az alkotmányos szabadságokhoz kapcsolódik, de a szocialista rendszer feltételei között mégis a *polgári jogi szabályozásban jelenti a reálisabb lehetőséget*.⁹ Visszatekintve helyesnek látjuk ezt a megítélést, amit az akkori jogalkotás igazolt is. 1972-ben egy deklaratív norma bekerült ugyan az 1949-es Alkotmányba, amely szerint „a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat”,¹⁰ a személyiségi jogok tényleges jogi védelme mégis az 1959-es Polgári Törvénykönyvben maradt. Ráadásul, e törvény 1977-es jelentős módosításával megteremtődtek a korszerű magánjogi személyiségi jogvédelem feltételei, és a nem vagyoni kártérítés újbóli lehetővé tételével a jogsértések hatékony szankcionálása is jogi eszközt kapott.¹¹

Ebből a kiindulópontból veszi végig Sólyom tanulmánya a személyiségi jogvédelem kiterjesztésének lehetőségeit a kor polgári jogában. Elsőként a *magánszféra védelmét* emeli ki mint a leginkább előtérben álló feladatot. Előremutató módon érzékeli azt, amivel ma mi küzdünk igazán, nevezetesen, hogy a magánszférákba való behatolást megkönnyítő technikák szinte beláthatatlan módon fejlődnek. Ugyancsak korát megelőző az a megállapítása, hogy az adatok üzleti és hivatalos felhasználása óriási gazdasági és politikai nyomást gyakorol a személyiségi jogokra, elmosva a különbséget az állammal és a magánhatalommal szembeni védelem között. Ma látjuk csak valóban, hogy az egyénnel szembeállított technikai, szervezeti, kommunikációs stb. túlerő milyen veszélyes lehet a *személyes adatok*, a magánszféra védelme területén. Sólyom e cikkében is sürgeti az adatvédelem kiépítését, mert a Polgári Törvénykönyv (akkor pedig már új) szabályát e tekintetben bizonytalannak tekinti. Itt veti fel azt a kérdést is, hogy mennyiben használhatók fel hivatalos (pl. büntető) eljárásban a magánszféra megsértésével szerzett bizonyítékok.¹²

6 ■ Uo. I. pont.

7 ■ Uo. V. pont.

8 ■ Sólyom: Polgárjog és polgári jog, 667. old.

9 ■ Uo.

10 ■ 54. § (1) bek.

11 ■ Az 1977. évi IV. törvényben megállapított 75–85. §-ok, illetve 354. §.

12 ■ Sólyom: Polgárjog és polgári jog, 667. old.

13 ■ Uo., 668. sk. o.

14 ■ 1989. évi XXXI. törvény.

15 ■ Lásd Sólyom László: *Környezetvédelem és polgári jog*. Akadémiai Bp., 1980; Sólyom László: *Adatvédelem és személyiségi jog*. *Világosság* 1988/1. sz. 53–60. old.

16 ■ Részlet a 8/1990 (IV. 23.) AB határozat Indokolásából.

17 ■ 9/1990 (IV. 25.) AB határozat, Indokolás IV. pont.

18 ■ Részlet a 23/1990 (X. 31.) AB határozat Indokolásából.

A személyiségi jogvédelem másik kialakulóban lévő fontos területeként Sólyom tanulmánya az életet és halált érintő döntések differenciáltabb jogi kezelését jelöli meg. Ezen a rendkívül szenzitív területen sokféle társadalmi és szakmai nézet keresztezi egymást, de a jogi szabályozás elengedhetetlen. Még hozzá nem igazgatási szabályokra van szükség, „a szabad/nem szabad határának tisztázása eleve a jogi szférában és nyilvános eljárásban, vagyis a személyiségi jogok felhasználásával” kell, hogy történjék. Az új személyiségi jogok harmadik csoportjaként említi Sólyom írása az „egyéni életstílushoz való jogokat”. Meglepőnek tekintti, hogy a megelőző néhány évtizedben kifejezetten informálissá váló társadalmakban a személyiségi jogok megállapításával kell biztosítani a nem konvencionális életvezetés szabadságát. Nálunk ez a jelenség első sorban jobbra megalapozatlan tilalmakban jelenik meg, és ezt Sólyom – joggal – a társadalmi fejletlenség jeleként értékeli.¹³

4. Kerek negyven év távlatából megállapíthatjuk, hogy Sólyom az itt vázlatosan bemutatott monográfiájában és tanulmányában készen *tálalta az elméleti alapokat* az emberi szabad önrendelkezési jog és az emberi méltósághoz való jog törvényi szabályozásához.

II.

1. A *rendszerváltozás* folyamatában Sólyom László lehetőséget kapott arra, hogy a tudományos munkáiban kidolgozott elveket a gyakorlatba vigye át. Az 1989-es alkotmánymódosítás tételes jogi háttérrel is adott ehhez. Az alapjaiban megváltoztatott Alkotmány 54. §-ába ekkor került – 1989. október 23-i hatállyal – az *emberi méltósághoz való alapjog*: „A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.”¹⁴ Nyugodtan mondhatjuk: Sólyom László szívbéli vágya, egyik legfontosabb tudományos törekvése vált ezzel a magyar jogrendszer részévé, sarkalatos elvévé. (Talán még a *környezetvédelem* és a *személyes adatok védelme* játszott hasonlóan jelentős szerepet Sólyom munkásságában.¹⁵)

2. Az *Alkotmánybíróság elnökeként* Sólyomnak ismételtén módja volt arra, hogy elősegítse azt, hogy az

emberi méltóság és önrendelkezés a személyiségi jogvédelem anyajogaként szilárduljon meg. Már 1990-ben az egyik AB határozat a következőket állapította meg: „Az Alkotmánybíróság döntése az emberi méltósághoz való jog értelmezésén alapul. Ezt a jogot az Alkotmány 54. § (1) bekezdése az alapvető jogok és kötelességek című Fejezet élén, minden ember veleszületett jogaként deklarálja. Az Alkotmánybíróság az

emberi méltósághoz való jogot az ún. »általános személyiségi jog« egyik megfogalmazásának tekinti. A modern alkotmányok, illetve alkotmánybírósági gyakorlatok az általános személyiségi jogot különféle aspektusaival nevezik meg: pl. a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogként, az önrendelkezés szabadságához való jogként, általános cselekvési szabadságként, avagy a magánszférához való jogként. Az általános személyiségi jog »anyajog«, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére,

ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.”¹⁶ Egy másik korai határozatában ugyanígy szögezte le az Alkotmánybíróság: a megkülönböztetés tilalma arra vonatkozik, hogy a jognak mindenkit egyenlőként (egyenlő méltóságú személyként) kell kezelnie.¹⁷

3. A *halálbüntetés alkotmányellenességéről* szóló alkotmánybírósági határozat indokolása témánk tekintetében a következő fontos megállapítást teszi: „Az emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot, és minden mást megelőző legnagyobb érték; [...] olyan oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog, amely számos egyéb alapjognak forrása és feltétele; [...] mint abszolút értékhez való jog korlátot jelent az állam büntetőhatalmával szemben.”¹⁸

Sólyom az e határozathoz fűzött nagy horderejű *párhuzamos véleményében*, amelyben egyébként a „lát-hatatlan alkotmányra” vonatkozó, sok vitát kiváltó megjegyzése is szerepel, ehhez szükségesnek tartotta a következőket hozzáfűzni: „Az élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog a legalapvetőbb emberi jogok. Az Alkotmánybíróság értelmezése szerint az emberi méltósághoz való jog »anyajog«, azaz a még nem nevesített szabadságjogok forrása. Ezért e jog értelmezése hatással lehet az egyéni autonómia határainak megvonására más emberi jogok esetében, csakúgy, ahogy az élethez való jog értelmezése

befolyásolhatja az élet feletti rendelkezés más vitás eseteinek (pl. abortusz, eutanázia) eldöntését.”¹⁹ Az emberi méltósághoz és az élethez való jog eminens szerepével kapcsolatban Sólyom ugyanitt még szükségesnek látta kiemelni a következőket is: „Az emberi méltósághoz való jog nem pusztán erkölcsi értékdeklaráció. Az, hogy az emberi méltóság a jog előtt és felett létező érték, amely a maga teljességében a jog számára hozzáférhetetlen, nem zárja ki azt, hogy ezt az értéket jogok forrásának tekintsük” (amint a természetjogot követve számos nemzetközi egyezmény és alkotmány teszi), hogy a jog a méltóság tiszteletben tartását és védelmét előírja, vagy hogy egyes aspektusait valóságos joggá formálja.²⁰

Sólyom álláspontja szerint az *emberi méltósághoz való jognak két funkciója* van. Egyrészt azt fejezi ki, hogy van egy abszolút határ, amelyen sem az állam, sem egy másik ember kényszerítő hatalma nem terjedhet túl. Más megfogalmazásban: az autonómiának, az egyéni önrendelkezésnek egy mindenki más rendelkezése alól kivont magjáról van itt szó, amelynél fogva az ember alany maradhat, és nem válik eszközzé vagy tárggyá. A méltósághoz való jog másik funkciója az egyenlőség biztosítása. A „minden ember egyenlő méltósága” történelmi vívmány, amely az egyenlő jogképességet, azaz a formálisan egyenlő esélyt is jelenteti. „Jelen határozatunkhoz az egyenlőségnek azt a tulajdonságát kell kiemelnünk, hogy erre a jogra épülhetnek további jogok (pl. az egyenlő méltóság – jogképességgként instrumentálizálva – további jogok szerzésének alapja lehet); de elvenni belőle nem szabad.” Ez egyben azt jelenti, hogy a méltóság oszthatatlan és redukálhatatlan, amely az emberi státus minimális feltételét jeleníti meg, és egyetlen embertől sem vehető el.²¹

4. Az emberi méltósághoz és az élethez való jogok viszonyát illetően Sólyom egy *monista emberképet* képvisel. Nézete szerint az Alkotmánybíróságnak e jogokat egységben kell szemlélnie, egységes és oszthatatlan ember-felfogásból kell kiindulnia, az ember életét és méltóságát egységben kell tekintenie.²² Végkövetkeztetése az, hogy az Alkotmánybíróság az élethez és az emberi méltósághoz való jogot egymásra vonatkoztatva, az ember jogi státusának kifejezéseként fogja fel, és ebben az egységben az alapjogi hierarchia csúcsára helyezi.

Egyik ez időben írt tanulmányában állapítja meg végül Sólyom: Az emberi méltósághoz való jog a magyar alkotmánybírósági gyakorlatban (az amerikaihoz és a némethez hasonlóan) kifejezetten „anyajog”. Ez a jog a forrása minden olyan szabadságjognak, amelyet az Alkotmány nem nevesített, amelyet tehát az Alkotmánybíróság vagy a rendes bíróságok vezetnek le ebből a „szubszidiárius alapjogból”. Sólyom szerint az első abortuszhatározatban vált az Alkotmánybíróság álláspontja teljessé,²³ annak megállapításával, hogy „az emberi élethez és az emberi méltósághoz való jog, valamint a jogképesség együttesen fejezik ki az ember jogi státusát”.²⁴

5. Az Alkotmánybíróság a fentiek szerint az emberi méltósághoz való jogot azonosította a polgári jogban kidolgozott általános személyiségi joggal. Evidens volt, hogy az új *Polgári Törvénykönyv* (2013) is ebből induljon ki, a személyiség magánjogi védelméről rendelkező szabályok élére ezt a jogot helyezze, és a személyiség magánjogi védelmét e jogból eredeztesse: „Az emberi méltóságot és az abból fakadó személyiségi jogokat mindenki köteles tiszteletben tartani. A személyiségi jogok e törvény védelme alatt állnak.”²⁵

III.

Méltató reflexióink összefoglalásaként megállapítjuk: Sólyom László elméleti műveivel megalapozta, alkotmánybírósági elnöki tevékenységével pedig a gyakorlatban szilárdította meg az élethez és az emberi méltósághoz való jog, az információs önrendelkezési jog garanciáit és a személyes adatok jogi védelmét. Kivételes, kiemelkedő teljesítmény ez társadalmi transzformációs folyamataink előmozdítása érdekében. Kíváncsok volnánk, hogy a mai jogi gyakorlat tisztelné e szellemi teljesítményt és hű maradna hozzá! □

19 ■ Uo.

20 ■ Uo.

21 ■ Uo.

22 ■ A halálbüntetés eltörléséről hozott alkotmánybírósági határozathoz írt párhuzamos véleményükben Lábaday Tamás és Tersztyánszky Ödön az emberi életnek és méltóságnak a jogot megelőző, a priori értéket tulajdonítanak.

23 ■ 64/1991. (XII.17.) AB határozat

24 ■ Lásd Sólyom László: *Polgári jogi kérdések az Alkotmánybíróság gyakorlatában*. Jogtudományi Közlöny 1994/3. sz. 99-107. o., III/1. pont.

25 ■ 2013. évi V. törvény 2:42. § (2) bek.

Zsoldos Attila: Az Aranybulla királya

Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár, 2022. 534 old., á. n.

A Hősök terén sétálgatva II. András (Endre) szobra azt a hamis látzatot kelti, mintha a XIII. század elején uralkodó királyunkkal minden rendben lenne, pedig korántsem ez a helyzet. A király kezében az Aranybulla jelképező oklevél csak részben öregbítette hírnevét, mivel a modern kritikai történetírás szálnalmas uralkodónak tekinti, s ebben a polgári és a kommunista időszak történészei meglepően egyetértettek. Mi más is érdemelne az az uralkodó, aki lerontotta a korai Árpádok „központosított monarchiáját”, s a legyengített országot odavetette a néhány évvel később betörő tatároknak? Éppen ezért vállalkozott egy vaskos monográfiában II. András király (1205–1235) portréjának újrarajzolására Zsoldos Attila, a hazai medievisztika meghatározó képviselője, az MTA rendes tagja. Tette ezt nem minden előzmény nélkül, miután már évtizedek óta tanulmányok és könyvek sorával írja át Pauler Gyulának a maga korában zseniális és megérdemelten klasszikussá váló Árpád-kori magyar történetét (Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Athenaeum, Bp., 1899.). Pauler elsőként maga is a hazai oklevéltér-més alapján írta meg művét. Az azóta online használható magyar levéltári adatbázis és a hazai medievisztika fiatalabb nemzedékeinek látványos fellépése a szerzőt ebben a szándékban csak megerősíthette. Valóban, a forrásadottságok a magyar történelemben elsőként az 1200-as évektől kínálnak lehetőséget arra, hogy társadalmi folyamatokat hosszabb távon lehessen nyomon követni. Az egyes oklevelek kínálta korábbi „állóképek” mostantól állnak össze „mozgóképpé”, s ennek rekonstrukciójában Zsoldos elsőrangú „rendezőnek” bizonyult. Remek időpontot választott: a média II. András nevétől volt

hangos, hol egresi (ma Igrış, Románia) sírjának régészeti feltárása, hol az Aranybulla kiadásának politikai felhangokkal terhes megünneplése és nemzeti emléknappá emelése miatt, amit sajátosan színezett egy kétes értékű játékfilm bemutatása (*Az elvesztett király* című mozifilm, valamint a televíziós sorozat *Aranybulla* címmel, 2022 decemberében). Zsoldos munkabírást mutatja, hogy a jubileumi 2022-es évben a konferencia-előadások sora mellett számos tanulmánykötetet is szerkesztett (*Aranybulla 800*. Országház Könyvkiadó, Bp.; Pelyach Istvánnal közösen: *A 800 éves Aranybulla*. Országház Könyvkiadó, Bp.). További monográfiákkal gondolt a nemzetközi tudományosságra (*The Golden Bull of Hungary*. Research Centre for the Humanities, Bp.) és a határon kívüli magyar olvasókra (*Az Aranybulla. A törvény és története*. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad.). Legfontosabb kutatási eredményeit számos folytatásban a Történettudományi Intézet honlapján is olvasni lehetett.

András hercegi évei sok tekintetben egész uralkodását meghatározták. Arról nem tehetett, hogy apjának, III. Bélának két fia született, s közülük érthetően nem ő, hanem az idősebb, Imre lett a trónörökös, akit – hogy Andrásnak esélyt se hagyjanak – még apja életében meg is koronáztak. Arról sem tehetett, hogy apja keresztes fogadalmat tett halála (1196) előtt pár évvel, amelynek teljesítését a szükséges anyagiakkal együtt rá testálta, és ez aztán még évtizedekig a szentszéki-magyar tárgyalások visszatérő, heves indulatokat generáló témája maradt. A hatalom élvezetében már gyermekfejjel belekóstolt, amikor a halicsi tartomány (ma Ukrajnában) élére került, ám ottani kudarca egyáltalán nem vette el a kedvét a későbbi testvérháborútól. Apja halála után ugyanis a hadjárat céljára kapott, vélhetően szlavóniai birtokokra támaszkodva az ország kormányzásában is helyet követelt magának, amit az 1198-ra elnyert dalmát és horvátországi hercegi címe mutat. A két rivális megjelenése a magyar főurakat, egyházi és világi méltóságviselőket is megosztotta, s körülöttük olyan frakciók kris-

tályosodtak ki, amelyek még az Imre halála utáni évtizedeket is túléltek, megkeserítve András király életét.

Élete újabb váratlan fordulatot vett, amikor Imre király a maga kisgyermek korú fiát koronáztatta királlyá (mint III. Lászlót), s kénytelen volt az ekkor éppen fogságában tartott Andrást szabadon engedni és megtenni kormányzóvá fia kiskorúságának idejére. Innentől gyorsan peregték az események, néhány hónappal a gyermek László koronázása után elhunyt Imre (1204), özvegye pedig a gyermekkel Ausztriába menekült. Ott rövidesen a gyermek is elhunyt, s már csak egy akadály volt András trónra lépésének: az özvegy magával vitte a koronát. Sikeres visszaszerzésének körülményei alapján azonosítható az írott forrásokban a magyar korona mint kizárólagos királlyá avató tárgy, amelynek rajza III. Ince pápa regisztrumába is bekerült. A források azonban ezekre a korai évekre rendkívül hiányosak, s szinte minden esetben a szerző gondos mérlegelésére, kombinatív logikájára is szükség volt ahhoz, hogy az olvasónak egy hihető verziót tudjon javasolni, s egyúttal a korábbi szakirodalom ötletei között is rendet tegyen.

A király reformjainak bemutatása a kötet legalaposabban és legnagyobb terjedelemben kidolgozott része. Laiusoknak ez a rész talán nehezebben követhető, ám az Aranybulla rendelkezéseinek a megértéséhez elengedhetetlen. Akár azt is mondhatnánk, hogy az Aranybullát és ezzel együtt a politikai Andrást azért tudtuk könnyen félreérteni, mert nem olvashattuk korábban e fejezeteket. Már az általános iskolában megtanultuk, hogy II. András romba döntötte a királyi hatalmat mértéktelen birtokadományaival, ami feltételezi, hogy az erős királyság feltétele egy hatalmas uralkodói birtokkomplexum. Egyébként ez sem igaz: bár sok adományáról beszélhetünk, de sem arányaiban, sem számszerűleg nem adományozott el annyi birtokot a király, hogy az megrendítette volna a kincstárat. A korabeli források (például Rogerius mester „Síralmas éneke” a tatárjárásról) egyébként valóban tartalmazzák a „tékozlás” szót, sőt előfordul a

király saját oklevelében is, ám mindez egy átfogó, politikai indíttatású gazdasági és pénzügyi reform keretei között értelmezhető, nevezzük akár „új berendezkedésnek”, akár „új intézkedéseknek”. Zsoldos alaptétele, amelyet könyvében visszatérően megvizsgál és hatalmas forrásanyagot mozgósítva igazol, hogy a király fő célja az ellentábor, a korábbi Imre-párt híveinek a háttérbeszorítása és a politikai folyamatok királyi ellenőrzésének a biztosítása volt. Ennek lényegi része a megyéispánok hatalmának csökkentése, fegyverforgatóik királyi zászló alá helyezése, a királyi szolgátlónépek és birtokaik eladományozása volt, és Zsoldos ennek a tételnek a fényében tárgyalja a király gazdasági és pénzügyi reformjait is. Továbbá az udvari méltóságok számának innovatív növelésével biztosította erőfölényét a bárók körében a hozzá feltétlen hűséggel kötődő, újonnan kreált „kormánypárti” tagok segítségével. Régóta sejtettük, de most a meggyőzően rendszerezett bizonyítékokra támaszkodva állítja Zsoldos, hogy várispánságokat – egy kivételével – II. András nem adományozott el, de még az első várföldet eladományozó királynak sem ő tekinthető. Horvátországi zsupánságokat persze igen, azt sem sokat, ám azok csak nevükben voltak azonosak a magyarországi ispánságokkal, de ezt a gyakorlatot is még III. Béla kezdte meg. Megszívlelendő Zsoldos észrevétele az 1217. esztendő fontosságáról, amikor II. András szinte elvágta a méltóságviselőknek való adományozásnak, illetve a birtokok kiváltságokkal együtt való eladományozásának sorát. E kompromisszum az esztergomi érsekkel való kiegyezés jegyében a politikai nyugalom megteremtését szolgálta, ami összekapcsolódott uralkodási éveinek újraszámolásával, s a kereszties hadjárat megindításával.

Az 1210-es évektől megjelenő szerviensek egy nagyszabású társadalmi reformba illeszkedtek. Ennek keretében a korábbi birtokos közsabadokból és a királyi szolga népességből kialakított új, önmagát a jövőben fokozatosan „nemesként” meghatározó réteg hadakozási és bíraskodási kiváltságainak köszönhetően ismét csak a király hatalmát erősítette, az

ispánokét pedig csökkentette. Zsoldos cáfolja, hogy az ország elvesztette volna védelmi képességét, mivel a szerviensek a reform eredményeként már megválaszthatták, hol hadakoznak: a megyei csapatban, vagy a király zászlaja alatt az udvari ifjak csapataiban, vagy pedig egy főúr familiárisai alkotta kíséretében. S korrigálja azt a legjobb magyar történészek által is sokáig képviselt nézetet, hogy a „nemes” szó ekkoriban egyet jelentett volna a nehézfegyverzetével. Következtetése szerint a királyi hatalom századvégi összeomlása, az oligarchák megerősödése nem e reformok következménye. Épp ellenkezőleg, az Anjou királyok ugyanezen alapelvek szerint szervezték újjá hadi szervezetüket, hogy aztán sikert sikerre halmozzanak.

Hasonlóképpen nagy jelentőségűek voltak a vendégtelepeseknek (hospesek) adott adózási és bíraskodási kiváltságok, valamint a jogok és kötelezettségek írásba foglalása. II. András újításának lényege az volt, hogy a vendégtelepesek jogait városi kiváltságokká fejlesztette. A magyar királyok közül elsőként városi jogokat adott egyes településeknek, amelyeket a teljes bíraskodási kiváltság megadásával kivont a már sokat emlegetett megyéispánok (vagy éppen más méltóságviselők) joghatósága alól. Zsoldos ezt a folyamatot is az „új berendezkedés” keretében tárgyalja s a királyi hatalom számára biztosított előnyökkel magyarázza, miért karolta ezt fel a király. Kutatásai eredményeként a kisebb települések mellett olyan fontos városok – egyébként vitatott és homályba vesző – kezdetével is megismerkedhetünk, mint Esztergom, Pest és Óbuda.

Zsoldos újragondolja a királyi bevételek átalakításának rendszerét is, ha úgy tetszik, a király adópolitikáját és annak mozgató rugóit. A „szabadok pénzére” értelmezése körüli történészi vita az átlagolvasót talán nem hozza lázba, ám annál fontosabb is az a megállapítás, hogy a birtokok eladományozása nem jelentette automatikusan az ott befolyó királyi jövedelmek elmaradását. Végeredményében a király lemondott a megörökölt, „elavult” adófajtákról és új, lukratívabb adófajtákkal pótolta őket.

Így a hagyományos kötelező pénzváltásból (a kamara haszna) származó bevételét kiegészítette a pénzváltás elmaradása esetén kivetett új adóval. A pénzügyi igazgatás találékonyságát dicséri a „rendkívüli adó” alkalmasszerűen kivethető típusának a bevezetése, ami aztán András utódainál is nagy népszerűségnek örvendett. Az új vámok rendszere is ebbe az irányba mutatott. A pénzváltásból származó jövedelmeknek kiszámítható és ütemes beérkezését a kincstárba a – muzulmán és zsidó kamaraispánok személye miatt a kortársak által is sokat támadott – kamarabérleti rendszer biztosította. Az új rendszer ismét csak az ispánoknak a hagyományos jövedelmekből való részesedését csökkentette, miközben növelte a király befolyását.

A reformokat tárgyaló fejezetek minden megállapítása oklevelek sorának aprólékos elemzésére támaszkodik. Ennek ellenére még mindig maradnak bizonytalanságok, amit Zsoldos olyan árnyalt kifejezésekkel érzékeltet, mint „megnyugtató válasz nélkül maradunk”, „bár kizárni nem lehet a lehetőséget” és így tovább. Be kell látnunk, nem maradt fenn korabeli kormányprogram, a történészek oklevélforgácsokból, sokszor a hamisakat és interpoláltakat is felhasználva kell többszáz év távlatából a rekonstrukciót elvégeznie. Annak ellenére maradnak a kutatásban fehér foltok, hogy Zsoldos a korabeli családtörténet, birtoktörténet és archontológia páratlan mélységű ismeretében igyekszik választ adni a birtokállomány mozgására, az oklevelekben feltűnő szereplők politikai szerepvállalására, karrierjére és a szembenálló táborok közötti mozgására a politikai harcok miatt fordulókat évtizedekben.

A kötet húzószava az Aranybulla, amelynek – 1231. évi megújításával együtt – Zsoldos mintegy százoldalnnyi terjedelmet szentel. Nem meglepő, hogy az 1222 tavaszán kiadott oklevelet a hatalmi harcok által életre hívott „új berendezkedés” keretében értelmezi. 1222 nyilvánvalóan komoly fordulópontnak tekinthető az Imre-párttól örökölt ellenzék és a király harcában, éppen akkor, amikor egy pillanatra megrogyanni látszott

a király pozíciója. Ekkorra már az 1214-ben megkoronázott Béla herceg (a későbbi IV. Béla) körül gyülekező ellentábor az udvar reformlépéseivel elégedetleneket mozgósítva valóban megszorongatta a királyt, akinek majd csak az év második felében sikerült visszajuttatni embereit a kormányzati kulcspozíciókba. A legényesebb újdonság – cáfolva egy évszázados, máig kísértő történetírói vélekedést – az Aranybulla kibocsátásának az értelmezéséhez kapcsolódik: Zsoldos szerint nem a szerviensek tömegei kényszerítették ki a jogait írásba foglaló oklevelet, hanem éppen ellenkezőleg, a királyi hatalom támaszkodott rájuk és használta fel őket a maga pozícióinak a megszilárdítására, s az ő érdekükben került sor a dokumentum kibocsátására. Ez az értelmezés látványos cáfolata lenne a gyenge király hagyományos képének, amire a szerző más helyen is kitér, így a királynak a Gertrúd királyné gyilkosaival (1213) szembeni fellépése kapcsán, s ott sem véli azt gyengesége jelének. Meggyőző érvelése szerint az Aranybulla alapvetően és bizonyíthatóan a király érdekeit juttatta érvényre, miközben csak látszólagos, minimális engedményeket tett az ellenzéknek. Igaz ez a ma is sokat emlegetett – de a középkorban sosem említett – „ellenállási záradékra” is, amelyben az Aranybulla megerősítésekor (1351) az igazán erős Anjou király, Nagy Lajos sem látott semmilyen, a hatalmát fenyegető veszélyt.

Egy évtized múltán, 1231-ben a király ismét arra kényszerül, hogy törvénnel csillapítsa le az ellene szervezkedőket. Az újabb politikai válságok jórészt az egyre erősebbé váló Béla herceghez és az ügyét felkaroló pápai intervenciókhoz kapcsolódtak. Az egyház beavatkozására a király számos alkalmat kínált, attól kezdve, hogy Bézát sikertelenül próbálta elválasztani feleségétől, a nikaiai császár leányától. Ennél elhúzódóbb válságot okozott a német lovagrend. A király viszonya az 1211-ben letelepített lovagrenddel alapvetően a rend európai kiváltságai és barcasági helyzete közötti ellentmondások miatt romlott meg. A rend által a királytól kierőszakolt 1222. évi kiváltságlevél után a király már csak a leszámolás-

ra várt, amit éppen az Aranybulla körüli zavarok hátráltattak. Végül is a Szentszék védelme alatt álló lovagok kiűzése (1225) hosszú időn át visszatérő vád maradt a pápai levelekben. Könnyű támadási felületet nyújtott a király azzal, hogy a pénzügyigazgatásban keletieket alkalmazott, akiknek visszaszorítását erőteljesen követelte a zsidókkal és a muzulmánokkal egyre türelmetlenebb pápaság.

A pápa a magyar egyház panaszaira reagálva beavatkozott a birtokadományok felülvizsgálatába is, amit a pápa 1225. évi dekretálásában Béla herceg feladatává tett meg. A király a hallatlan kihívás előtt nem térhetett ki, igaz, ezt a vizsgáldást mindvégig igyekezett ellenőrzése alatt tartani. Zsoldos szerint a tapasztalt uralkodó előre látta, hogy Béla a „felesleges és haszontalan adományok” felülvizsgálatával nagyobb zavart fog kelteni, mint amennyi politikai hasznot tudna tudna húzni belőle. b. Az 1228 és 1231 közt tartó általános földvizsgálatot a királynak volt ereje leállítani, s az elvett földek egy részét visszaadni korábbi tulajdonosaiknak. Végül egy újabb fenyegető pápai bulla után 1231-ben nem maradt más választása, mint átírni és megerősíteni az 1222-es dokumentumot. Ebben egyfelől valóban figyelembe vette az egyházi érdekeket, másfelől pedig sikerült megerősítenie, sőt növelnie a maga politikai mozgásterét.

Konfliktusa a magyarországi egyházi vezetéssel, a szentség hírében álló Róbert esztergomi érsekkel és a pápai udvarral azonban mit sem veszített súlyosságából. 1232 elején az érsek úgy ítélte meg, hogy a király nem tartja be a törvényt, és az egyházi fenyegető eszközök használatával élt. A helyzetet súlyosbította egy pápai legátus érkezése, aki ismét a német lovagrend ügyével hozakodott elő. A sarokba szorított király a Beregi egyezmény (1233) megkötésével tört ki megalázó helyzetéből, amely Zsoldos értelmezése szerint korántsem volt annyira hátrányos rá nézve, mint azt a korábbi történetírás feltételezte. Ezt Zsoldos elsősorban a sóforgalmazás rendjének részletekbe menő elemzésével támasztja alá. Egy éven belül a pápa is belátta, hogy András-

tól nincs mód további engedmények kicsikarására, s a politikai győzelem ismét a királyé lett. Zsoldos ebben az esetben egyenesen a „király pártját ritkító diplomáciai képességeiről ír (367. old.).

Bár többen szeretnek II. András „archiregnumáról” beszélni, a király külpolitikai törekvései igen visszafogottak voltak, s inkább mindig a pillanatnyi helyzetre adott válaszlépésnek voltak tekinthetők, noha rokonsága az európai dinasztiákkal e téren sokkal nagyobb mozgásteret engedett volna neki. Talán egy kivétel van. Zsoldos sem érti, András miért ragaszkodott oly makacsul a magyar befolyás kikényszerítéséhez Halicsban, amikor az folyamatos kudarcokkal járt. Nem talál jobb magyarázatot annál, mint hogy talán gyermekkori emlékei ösztönözték újabb és újabb próbálkozásait, amire a magyar haderő korabeli ütőképessége is könnyen csábíthatta.

Nagyobb elismerés illetheti a király korlátozott balkáni terveit, miután ezeknek a Bizánci Birodalom szétesése 1204 után bő teret kínált. A Szörényi bánság szervezése, a macsói jelenlét mind arra utal, hogy a király felismerte a déli határvidék megerősítésének szükségességét és egy déli ütközőzóna kialakításának fontosságát. A Béla herceggel megvalósított sikeres kun térítés és egyházszervezés sem kisebb jelentőségű, még ha ekkor talán senki sem látta még, hogy ezzel magukra vonják a tatár nagykánok haragját, amit majd katonai lépések követhetnek.

A középkori és a mai emberek leginkább keresztes vezérként emlékeznek Andrára, az előbbiek még tisztelettel („Jeruzsálemi”), utóbbiak már inkább gunyorosan. Pedig Andrásnak nem volt más választása, mint egyszer valóban útra kelni, különösen mivel a Szentszékkel – amely a szerző érvelése szerint akár belpolitikai tényezőnek is tekinthető – nem akarta élezni a feszültséget, ami aztán az 1230-as években mégis bekövetkezett. A könyvben az újabb hadtörténeti értelmezéseknek megfelelően a vállalkozás mértéktartó elemzését olvashatjuk. A korabeliek ugyan kritizálták a magyar sereg korai visszatérését, ám a király rendkívül ügyesen

minimalizálta a veszteségeket és sikerrel vezette haza a magyar sereget egy 1700 km-es szárazföldi úton, átszelve a muzulmán-szeldzsuk területeket. Joggal merülhet fel az olvasóban, hogy a hadjárat időzítése és az 1217-es kulcsfontosságú esztendő összefügghetett. Az 1217-es indulást király már jó előre tudhatta, mivel ennek tervét már az 1215-ös lateráni zsinaton meghirdették, s akár ehhez is igazíthatta a maga konszolidációs lépéseit. Nem utolsósorban azért, hogy távolléte idejére az országban viszonylagos nyugalom legyen. Talán abban is reménykedett, hogy mint sikeres keresztes vezérnek további politikai lehetőségek nyílnak meg majd előtte. Ebben ugyan csalódnia kellett, ám a hadjárat semmiképpen sem tekinthető kudarcnak, s mint a szerző is megállapítja, általában nem lehet „külpolitikai kalandorságáról” beszélni.

Az olvasóban jogosan merül fel a kérdés, valóban ilyen okos ember volt-e II. András, vagy csak az évszázadokkal később alkotó történész fantáziájából lép most eléünk ez a koncepciózus uralkodó. Persze nincs erre megnyugtató válasz, de valóban feltehető – miként azt Zsoldos is többször érzékelteti –, hogy a kor egyik nagy formátumú politikusával találkozunk e könyv lapjain, aki szinte vert helyzetből egy aprólékosan felépített és következetesen megvalósított társadalmi és gazdasági reformdömpinggel fordította a helyzetet a maga javára, s kínált intézkedéseivel utódai számára is sikerrel kecsegtető jövőképet. Tanácsadóit nyilván az udvarban kell keresnünk, a méltóságviselők és a keleti (szaracén, zsidó) pénzügyi szakemberek között, ám a megvalósítás és levezénylés érdeme kétségkívül a királyé. András már herceg korában megtanulhatta, hogy a hatalom illékony, de ez komolyan sosem akadályozta meg abban, hogy kezében tartsa, vagy ha elveszítette, visszaszerezze az irányítást.

Zsoldos Attila számos korábbi tanulmánya és monográfiája után összegezte és szintetizálta eredményeit a XIII. századi magyar történelem azon időszakáról, amelynek meghatározó alakja II. András volt, aki átfogóan és koncepciózusan –

s nem is sikertelenül – formálta át országa ekkora elavult patrimoniális berendezkedését. A kötet nem könyvnyű olvasmány, még ha a jegyzetelése visszafogott és fogalomhasználata mindvégig kristálytiszt is. Méltán fogja egy új középkori magyar történelmi összefoglaló (egy új „Pauler”) egyik kötetét alkotni. A kép persze nem teljes. Hiányzik a korszak művelődés- és művészettörténete, miként összefoglalóan az oklevelezés fejlődéséről, a történetírásról és a krónika-kutatásról sem értesülünk. Érthető módon mindezek szétfeszítették volna a kötet kereteit (lásd Takács Imre többszáz oldalas könyvét *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában* címmel. Balassi, Bp., 2018). A hiányért Zsoldos legalábbis Anonymus vonatkozásában utólag kárpótolta az olvasót egy fontos írással (Anonymus *Gesta Hungarorum* mint történeti forrás. *Magyar Nyelv* 119 [2023], 271–284. old.).

Tekinthető egyfajta kézikönyvnek is, amelyet egy tárgymutató tehetett volna még jobban használhatóvá. Hogy a közoktatásra, vagy még inkább a közgondolkodásra milyen gyorsan fog hatást gyakorolni, azt senki sem tudja megmondani.

Tréfás, hogy a századforduló jeles történésze, Marczali Henrik operettkirálynak aposztrofálta II. Andrást. Szemmel láthatóan nem tudott róla, hogy Alekszandr Glazunov orosz zeneszerző *Rajmonda* című balettjében örök, talán még a valóságosnál is szebb emléket állított a keresztes vezér Andrásnak. Ösbemutatója 1898-ban volt Szentpétervárott, s azóta bejárta a világot, de meglepő, hogy Magyarországon utoljára 1985-ben játszották a Bolsoj Színház turnéján. A 2022-es bőkezűen dotált hazai emlékévi programjába talán még ez is belefért volna.

Mongol invázió Európa ellen (1236–1424) Szerk. B. Szabó András, Uhrin Dorottya

Corvina Kiadó, Bp., 2022. 440 old., 5490 Ft

Az utóbbi években érezhetően egyre nagyobb figyelem fordul (ismét) a Kelet felé a világban, és ezzel párhuzamosan természetesen Magyarországon is. Ennek okairól, a különböző indítékokról lehet vitatkozni, de a jelenség egyrészt adott, másrészt a magyar történelem és kultúrtörténet ismeretében nem meglepő. Van, akit a korai magyar történelem iránti érdeklődés hajt, másokat éppen az egyre jelentősebb gazdasági, politikai befolyásra szert tevő kelet-ázsiai országok fokozódó nemzetközi „jelenléte”, az egyes államokhoz köthető *soft power* erősödése, illetve hatása, és ennek keretében a globális populáris kultúrában megjelenő „termékek” fordítanak a keleti kultúrák felé. Ez a növekvő érdeklődés természetesen nem csak a laikus közvéleményt mozgatja, de a tudományos közéletben is újabb és újabb kutatások jelennek meg e térségről, hiszen napjainkban a legkülönbözőbb területeken – történeti, gazdasági, geopolitikai, geostratégiai, biztonságpolitikai kérdésekben – kerül egyre gyakrabban előtérbe Eurázsia fogalma. Sok tekintetben érthetünk egyet azzal, hogy ezt a térséget adott történelmi korszakokban érdemes egységként kezelni, hiszen ez gyakran vihet közelebb bennünket bizonyos jelenségek, történeti események, korszakok jobb megértéséhez.

Az újonnan felerősödő érdeklődés ugyanakkor ráirányítja a figyelmet a történelem olyan pillanataira is, amikor Európa, vagy épp hazánk került kapcsolatba egyes keleti népekkel. Ilyen időszak volt a XIII–XIV. századi mongol kor, a Nagy Mongol Biroda-

lom kialakulása és ennek meghatározó epizódjaként a mongolok nagy nyugati hadjárata, amely a Magyarországon tatárjárasnak nevezett eseménnyel jutott el végpontjához.

A *Tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései* című kutatási program az NKFIH támogatásával indult 2018-ban. A résztvevők azt vállalták, hogy az eddig rendelkezésre álló ismeretekre, illetve új kutatási eredményekre támaszkodva megpróbálják újraértelmezni a tatárjárást mint eseménysort és mint történelmi korszakot. Az itt tárgyalt kötetben szereplő tanulmányok már a négy éve zajló program keretében végzett új történeti, régészeti kutatások eredményeiből is fellillantanak néhányat.

A mongolok Dzsingisz hatalomra kerülése után a világtörténelem legsikeresebb hódítását hajtották végre. Az 1206-os államalapítástól a század végéig meghódították Közép- és Belső-Ázsiát, Kínát, Koreát, eljutottak a Közel-Keletre és elérték Európa keleti területeit is. A világ legnagyobb birodalmát hozták létre, de a mongolok nemcsak a Nagy Mongol Birodalom miatt töltenek be különleges szerepet Ázsia – ha úgy tetszik, Eurázsia – vagy a világ történelmében. Minden korábban birodalmat alapító nomád néptől megkülönbözteti őket, hogy hatalmas birodalmuk széttagolódása, a központi hatalom meggyengülése után, sőt még az alávetettség korszakaiban is képesek voltak megőrizni identitásukat, az államiság hagyományát, és ennek köszönhető, hogy ma is létezik önálló mongol állam. Ez nem mondható el egyetlen más, premongol nomád birodalomról sem.

Épp az önálló állam mai létezése az egyik tényező, amely állandóan napirenden tartja a mongol hódítás kérdéseit, hiszen az nem csak a mongolok és az egykori alávetett népek, Eurázsia középső és keleti területei történetében meghatározó, hanem a mai mongol identitásban is. Számtalan mongol történeti munka foglalkozott és foglalkozik ma is e korszak aprólékos vizsgálatával. Így tudománytörténeti szempontból is érdekes – és egyáltalán nem mellékes –, hogy mikor, hogyan, milyen

konceptiók és prekonceptiók alapján nyúltak e témához.

A korszak vizsgálata tehát – (szinthe) mindig – aktuális, és nem csak a központi szállásterületen létező mai Mongólia, Közép-Ázsia vagy épp a birodalom keleti területeinek tekintetében, hanem itt Európában, Magyarországon is. Hiszen a tatárjárás a középkori magyar királyság történetének meghatározó eseménye volt, amely egy világbirodalomhoz köti a magyar történelmet még akkor is, ha e birodalomnak csak a periferiáján zajlott, és gyakorlatilag a birodalmat teremtő hadjáratok lezárásának tekinthető. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy az 1241–1242-es magyarországi események másképp jelennek meg a Magyar Királyság, illetve a Nagy Mongol Birodalom történetének összefüggésében.

A Nagy Mongol Birodalom a történelem legnagyobb összefüggő szárazföldi állama volt. A mongol hatalom konszolidálódásának – és az állam egységének rövid – korszakában létrejött Pax Mongolica elhozta a relatív stabilitás időszakát a mongolok által uralt területekre, amivel hozzájárult az eurázsiai régiók közötti politikai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok átalakulásához is. A birodalom széttöredezése után a legnyugatibb utódállam, az Arany Horda hosszú időre domináns hatalommá vált a régióban, és a vele szomszédos közép- és kelet-európai országoknak egy kiterjedt, jelentős katonai potenciállal rendelkező, központosított állammal kellett szembenéznie. Volt, amelyik alávetette magát a mongoloknak, s volt, amelyik igyekezett megvédeni függetlenségét, de egyik sem mentesült ennek a hatalmas államnak a befolyásától. A Nagy Mongol Birodalom eurázsiai hódításai, illetve utódállamai végül évszázadokra meghatározták a térség történetét, aminek hatása a közép- és kelet-ázsiai régió országaiban bizonyos tekintetben máig érezhető az államszemléletben, a nemzeti identitásban is feltűnnek/feltűnhetnek olyan elemek, amelyek még a mongol korban gyökereznek.

A mongol kor iránti történeti érdeklődés ma már a belső- és kelet-ázsiai régió, vagy éppen Eurázsia kultúrtörténetét szélesebb

kontextusban vizsgáló kutatókat is jellemzi. A több irányból összeérő és felerősödő figyelmet jól példázza, hogy a 2010-es évek legvégén nagyjából egy időben, egymástól látszólag függetlenül több fontos kutatási terv is megfogalmazódott, amelyek a mongol kornak, illetve szűkebben a mongolok nagy nyugati hadjáratainak történetével foglalkoznak. Ezek egyik eredménye a nemrég tőlünk nyugatra megjelent kézikönyv (Alexander V. Maiorov – Roman Hautala [eds.]: *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe. Political, Economic, and Cultural Relations*. Routledge, London–New York, 2021.), egy másik a mai mongol történettudomány terve a Nagy Mongol Birodalommal, illetve utódállamaival foglalkozó történészek bevonásával létrehozott, öt tematikus kötetbe rendezett nagyívű összefoglalás. E sorba illeszthető a magyarországi mongol hadjárat interdiszciplináris feldolgozását célul kitűző magyar kutatási program, amelynek első eredményeit közli az itt tárgyalt kiadvány.

Nincs könnyű helyzetben az, aki arra vállalkozik, hogy a mongol hódítások korábban is sokat tanulmányozott témáját tegye ismét a kutatás tárgyává. A sokszor és a legkülönbözőbb szempontok szerint vizsgált téma tárgyalásának egyetlen tanulmánykötetre szűkítése is nehéz feladat, mégis ezt választotta a már említett Routledge kézikönyv. Az itt tárgyalt magyar kötethez nagyjából hasonló célokat tűzött maga elé, bár kissé eltérő történeti keretben és részben más fókusszal, hiszen nem a Magyar Királyság területén történt eseményeket helyezi a középpontba. Megpróbál átfogó áttekintést nyújtani a mongolok katonai, politikai, társadalmi-gazdasági és kulturális kapcsolatairól a kelet-közép-európai nemzetekkel a XIII–XV. században. A két kiadvány között nemcsak a témaválasztás hasonlósága jelent kapcsolatot, hanem a szerzői kör is, hiszen több kutató (Vásáry István és Stephen Pow) mindkét kötetben szerepel írásával. Így természetesen bizonyos új felvetések (például a mongoloknak a Magyar Királyság területéről való kivonulása okairól) mindkét publikációban megjelennek.

A Mongóliában megjelent kötetekről egyelőre annyit érdemes megemlíteni, hogy a Mongol Állami Egyetem Történeti Intézetének, illetve a Mongol Tudományos Akadémia Történeti és Régészeti (2019 óta Történeti és Néprajzi) Intézetének programjai egymástól függetlenül zajlottak, és a Nagy Mongol Birodalom, illetve utódállamai történetének megírását célozták. A programok 2019-ben zárultak, és a tanulmánykötetek – amelyek tartalmában kevés eltérés figyelhető meg – szinte azonos pillanatban jelentek meg.

A mongol hódítások vizsgálata gyakran pezsgő vitákat generál, így a jelen magyar projekt indulásában talán szerepet játszhatott egy 2016-ban megjelent írás (Ulf Büntgen – Nicola Di Cosmo: Climatic and environmental aspects of the Mongol withdrawal from Hungary in 1242 CE. *Scientific Reports* 6 [2016]), illetve a körülötte kialakult tudományos diskurzus arról, milyen okok vezethettek Batu 1242 tavaszi döntéséhez, és a mongolok hirtelen kivonulásához a Magyar Királyság területéről. Itt most nem kívánom minősíteni a kérdést felvető cikket – megtette azt egy nagyon alapos válaszcikk (Zsolt Pinke – László Ferenczi – Beatrix F. Romhányi – József Laszlovszky – Stephen Pow: Climate of doubt: A re-evaluation of Büntgen and Di Cosmo's environmental hypothesis for the Mongol withdrawal from Hungary, 1242 CE. *Scientific Reports* Vol. 7 [2017]), amelynek szerzői között a jelen kutatás több résztvevője is szerepelt –, ugyanakkor ez épp az egyik olyan téma, amely a jelen kötet és a fentebb hivatkozott angol nyelvű kézikönyv tanulmányai között egyaránt megjelenik.

Az itt hivatkozott kötet tehát e kutatási program első átfogó kiadványa, amely a szerkesztők (B. Szabó János és Uhrin Dorottya) rövid bevezetője szerint elsősorban a témában jártas, szakértő hazai szerzőgárda segítségével kívánja bemutatni a mongol hódítás, illetve a magyarországi tatárjárás előzményeit, főbb eseményeit, következményeit. Azonosítja a tágabb kontextust és igyekszik átfogó képet adni nemcsak a Mongol Birodalomról, de a XIII.

századi Európáról is, az Ibériai-félsziget, Anglia és a Német-római Császárság viszonyairól, katonai erejéről és még a nagy nyugati hadjárat tekintetében kevésbé hangsúlyos Balkánról is. A fókuszban természetesen a hadjárat által elért területek – a Magyar Királyság, Lengyelország, illetve a mongolok által évszázadokig uralt kelet-európai, orosz területek – állnak. A szerzők számos tudományos intézmény, köztük a jelentősebb magyar tudományegyetemek, a CEU, továbbá az utóbbi néhány évben több névváltoztatáson átesett Magyar Kutatási Hálózat (immár HUN-REN) és egyéb más hazai és külföldi tudományos műhelyek munkatársai. Egy olyan korszak esetében, amelynek ilyen szerteágazó kutatástörténete van, felmerülhet a kérdés, egy összefoglalás képes-e még új dolgokat bemutatni? E tekintetben az olvasást nagyban segítő névmutatóval együtt 440 oldalas kötet – és nyilvánvalóan a tanulmányok némelyikének alapjául szolgáló kutatási program – jól teljesít. A tizenhat szerző által jegyzett harminchét tanulmány átfogó képet ad az eddigi ismeretekről, bizonyos, már ismert tényeket új szempontokból vizsgál és igyekszik bemutatni az új értelmezéseket és kutatási eredményeket.

A kötetben az első tanulmány a kutatástörténet kiváló összefoglalása Nagy Balázstól, aki nem csak a jelen kutatások egyik vezetője, hanem az immár két évtizede az Osiris kiadó *Nemzet és emlékezet* sorozatában megjelent *Tatárjárás* című kötet (Nagy Balázs [szerk.]: *Tatárjárás*. Osiris Kiadó, Bp., 2003.). egykori szerkesztője, kiváló összefoglalást ad a témával kapcsolatban megjelent fontosabb tudományos munkákról. Írását, illetve az egész kötetet olvasva kirajzolódik egy fontos tapasztalat: a feldolgozás döntően – fogalmazzunk így – az Eurázsia nyugati területein megjelenő korábbi kiadványokra támaszkodik, és hiányzik belőle a kortárs mongol munkákra való reflexió. A korabeli orosz, kínai és mongol források nyugati feldolgozásai, fordításai beépültek a kutatásba, viszont hivatkozásokat a modern mongol történeti és régészeti munkák eredményeire hiába keresünk a kötetben.

Nyilvánvalóvá válik a hazai mongolisztikai kutatás mulasztása is, amely az elmúlt évtizedekben nem foglalkozott érdemben a magyarországi tatárjárás hazánkban megkerülhetetlen témájával. Érdemes lenne a mongolisztika irányából érkező hazai kutatók tapasztalatait, kapcsolati hálóját kihasználva összeköttetést teremteni a korszak magyar és mongol kutatói között, illetve a mongolistákkal és a mai mongol kollégákkal együtt gondolkodni a mongol hadszervezetről és államfelfogásról, a hódításoknak a nomád birodalmakban játszott, meghatározó szerepéről, az alávettettekkel való kapcsolatokról, a nyugati hadjáratról és általában a Nagy Mongol Birodalomról.

A kötet négy nagy fejezetre tagolódik. Az elsőben Vásáry István és Csiky Gergely tanulmányai a mongol birodalom formálódásának kezdeteit, a később világhódító haderő főbb jellemzőit és a nyugati hadjárat előtörténetét mutatják be. A téma egyes részletei tekintetében meg kell elégednünk a már korábban szerzett ismeretekkel, nem várhatjuk el minden kérdés újraértelmezését, esetleg cáfolatát. Az alapok tekintetében napjaink történetírása egyelőre sok új ismerettel szolgál, de az állam magját jelentő mongol törzsszövetség, a nagykáni pozíció létrejöttének körülményei, az első hódítások történetét felelevenítő rövid áttekintés nem hiányozhat egy ilyen összefoglaló munkából.

A következő rész dolgozatai elmélyült alapossgal ismertetik a kortárs Európa politikai, katonai viszonyait a hasonló összefoglalásokhoz képest jóval tágabb kontextus bemutatásával. A szerzők Európa legnyugatibb peremétől kelet felé indulva, az Ibériai-félszigettől (Igaz Levente) Anglián (Bárany Attila), Franciaországon (Györkös Attila) és a Német-római Birodalmon (Veszprémy László) át vezetnek el az olvasót a Magyar Királyságig (B. Szabó János és Laszlovszky József). Megismerhetjük a korabeli Csehország és Lengyelország viszonyait (Adam Lubocki) és a központi témával kapcsolatban korábban talán méltánytalanul hanyagolt Balkán (Rózsa Márton) és Kis-Ázsia (Tóser Márton) helyzetét is. Font Márta a

Kijevi Rusz aktuális viszonyait vázolja, Kumánia és általában a steppe-történet vonatkozó időszakát pedig Kovács Szilvia. Kirajzolódik Eurázsia nyugati részének helyzete a XIII. század első felében, hogy az akkori Európa egyes országai milyen belső politikai, gazdasági konfliktusokkal küzdöttek, erejüket hogyan osztották meg, kötötték le ezek a konfliktusok, akár a belső hatalmi harcokra, akár a Német-római Birodalom és a pápaság között zajló összecsapásokra gondolunk. Ezt a fejezetet egy-egy fontosabb összecsapás bemutatása teszi teljessé, képet adva a korabeli Európában uralkodó erőviszonyokról a mongol hódítás előestéjén. Közülük a téma szempontjából talán legfontosabb a mongolok első nyugati hadjáratát lezáró Kalka menti ütközet, ahol kiderült, hogy a mongol hódításnak ellenálló országoknak milyen erővel kell szembenézniük. A fejezetben felvázolt körülmények magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy az 1240-es évek elején Európába érkező mongol seregekkel szemben miért volt kénytelen szinte egyedül felvenni a harcot a Magyar Királyság, amelynek átfogó történeti, régészeti bemutatása a fejezet egyik hangsúlyos eleme.

A harmadik nagyobb egység már a nyugati hadjárat és a tatárjárás közvetlen előzményeire, körülményeire, főbb eseményeire koncentrál. A tanulmányok a hadjárat irányát és időrendiségét követve beszélik el az eseményeket, nevezik meg a fontosabb mérföldköveket, kirajzolva azt a mintázatot, amely a mongol hódításokat jellemezte, a támadások egymást követő hullámain és a hadászati fejlődést az erősítésekkel, a városokkal szembeni sikertelen mongol katonai próbálkozásoktól az Európa keleti területein tapasztalható hatékonyságig vezetett. Itt olvashatunk a kipcsakok és az orosz fejedelemségek harcairól, a magyarországi támadást közvetlenül megelőző lengyelországi eseményekről, és alapos tanulmány mutatja be a magyarországi támadás különböző mozzanatait, a védekezéssel kapcsolatban tett lépéseket, valamint a muhi csatát. Ez a fejezet bővelkedik leginkább a tatárjárás kutatásában új gondolatokban, például a muhi csata körülményeinek,

lefolyásának értelmezésében, amely szakít a korábban talán általánosnak tekinthető narratívával arról, hogy a magyar ellenállás nem volt jelentős. A csata eredménye valószínűleg korántsem volt annyira egyértelmű, és a magyar haderő sem annyira a támadóknak kiszolgáltatott, mint ahogyan korábban tárgyalták. Az újabb régészeti kutatások árnyalják a hadjárat körülményeivel kapcsolatos tudásunkat, és megismertetnek a lakosság védekezésének különböző, régészeti módszerekkel ma feltárható példáival is. Ez a határozott és elszánt védekezés szolgáltatott okot arra a rendkívüli megtorlásra, aminek nyomai a kortárs forrásokban, de a régészeti feltárásokban is fellelhetők. Ez egybecseng a mongol hódítás korábbi szakaszaival kapcsolatos ismereteinkkel, ugyanakkor rávilágít a mongolok sajátos hatalom-értelmezésére is. Úgy tűnik, hogy a Horezm elleni hadjárat, illetve más mongol hódítások idején is azok a területek, városok, népek, amelyek önként elfogadták maguk felett a mongol fennhatóságot, nem tapasztalták meg azt a kegyetlenséget, ami akár a magyarországi tatárjárás idején jellemezte a mongolokat. A kegyetlenség tehát a katonai stratégia részét képezte, amelynek egyetlen funkciója az ellenszeggűlő megtorlása lehetett. Ugyanakkor ez a mongol stratégia nem törte meg teljesen a magyarokat, az ellenállás a keleti területek pusztulása után is folytatódott, amelyről olvashatunk a hadjárat második fázisáról, a mongolokkal szemben az ország nyugati területein kialakuló ellenállásról szóló tanulmányban.

A kötetet záró negyedik fejezet az Európa keleti területein berendezkedő mongol fennhatóságot mutatja be. A magyarországi tatárjárással a mongolok eljutottak nyugati terjeszkedésük határáig, a területszerző hadjárat tulajdonképpen lezárult. A hazánk területén lejártszódott események azonban minden tekintetben más mintázatot mutattak, mint a keletebbre eső vidékek elfoglalása. A hadjárat ezen része nem mondható maradéktalanul sikeresnek. Az ország uralkodója megmenekült az őt üldözők elől, közvetlen behódolás nem történt, így a Magyar Király-

ság nem veszítette el vezetőjét. Míg a mongol betörés a Dunától keletre óriási pusztítást okozott, nyugaton már kevésbé volt egyértelmű a betolakodók sikere. Bár a konfliktus későbbi kiújulásának veszélye nem múlt el maradéktalanul az 1242-es meglepetésszerű kivonulás után sem, amit jól mutat az első hullámot bő négy évtizeddel követő második mongol betörés – amiről Szócs Tibor alapos tanulmánya szól a kötetben –, de a későbbi összecsapások hatása össze sem hasonlítható az 1241–1242-es események következményeivel.

A visszavonuló mongolok Batu vezetésével létrehozták a Nagy Mongol Birodalom egyik legfontosabb utódállamát, amely a következő évszázadokra meghatározta Eurázsia középső régiójának politikai, gazdasági viszonyait. Az Arany Horda megalakulása fontos állomása volt a birodalom felbomlásához vezető útnak, amely legnagyobb kiterjedésének elérésekor már eltéríthetetlenül rálépett erre az útra. A központi hatalom nem volt képes a perifériákon maradéktalanul érvényesíteni a befolyását, miközben elméletileg még létezett az egységes, a mongol nagykan által képviselt hatalom. A mongol hódítás egy rövid történeti pillanatra elhozta ugyan az egységes fennhatóságot az eurázsiai régió Koreától a Magyar Királyságig terjedő területén, de a XIII. század utolsó harmadában – a kínai területek elfoglalásával szinte egy időben – a világ legnagyobb kiterjedésű birodalma utódállamaira bomlott. Az egykori orosz fejedelemségek és Közép-Ázsia területeinek története szempontjából azonban a Batu által létrehozott Arany Horda továbbra is meghatározó jelentőséggel bírt.

A mongol hódítások vizsgálatában ma már nem csak a történeti, hadtörténeti megközelítés érvényesül. A globalizáció és a multikulturalizmus mai világában új felvetések, értelmezések is teret kapnak. Ezek egyike kiemeli, hogy a mongol hódítás Kelet-Ázsiától Európáig – ha rövid időre is – kialakított egy egységes államot, amelynek léte jelentős előnyöket – gazdaság, kulturális kapcsolatok, árucseré, tudástranszfer – generált. Jelentőségét a mai globális folyamatok isme-

retében sokkal könnyebb felismerni, mint korábban. További fontos kérdés, amely bizonyos értelemben szintén meghatározza e történelmi korszak mai értelmezési keretét: ez a mongolok, illetve az általuk korábban elfoglalt területeken mára létrejött nemzetállamok viszonya az itt tárgyalt eseményekhez.

Nem meglepő módon a mai mongol nemzeti identitás egyik alappillére az államalapítás és a hódítások korszaka. Dzsingisz (1206–1227) hatalomra kerülését a mongol állam megalapító pillanatának tekintik, a Nagy Mongol Birodalom – és létrejöttét nagyban meghatározó nyugati hadjárat – pedig a mongol történelem legdicsebb korszaka, a nemzeti identitás egyik legfontosabb igazodási pontja. Nem véletlen tehát, hogy Ögödej kán (1228–1241) – akit a korszak meghatározó mongol történelmi forrása, a *Mongolok titkos története* nem éppen a legjobb színben tüntet fel – ma mint a nyugati hadjárat és más meghatározó mongol hódítások elindítója, ha csak jelképesen is, de elfoglalhatja méltó helyét apja mellett. Szobra Dzsingisz, az első nagykáné mellett áll a Parlament előtt, a 2006-ban – az állam alapításának 800. évfordulójára – felújított főtérén.

Az utóbbi három évtized mongol történetírása a fenti okok miatt is kiemelt figyelmet fordított a XIII. század eseményeire. A politikai rendszerváltás után megkezdődött a korábbi történelmi korszakok új szempontú vizsgálata, és ebben az államalapítás időszakának forrásai, eseményei kiemelt figyelmet kaptak. Az 1990–2000-es évek fordulóján egyre másra jelentek meg a mongol hódítások korszakával és az utódállamok történetével foglalkozó kötetek és nagyobb összefoglaló munkák. Itt a számtalan kisebb tanulmány, konferencia mellett nem csak a 2005-ben megjelent *Mongolia története* öt kötetére kell gondolnunk (Ochir, A. et al. (szerk.): *Mongol ulsiin tüükh. 1-5.* Ulaanbaatar 2005.), de a Jüan-dinasztia, illetve a birodalom utódállamai történetét feldolgozó munkákra is, amelyeket itt tényleg csak felvilágotlanni tudunk. (Maidar, D.: *Chinggis khaan ba Mongolin ezent güren.* Ulaanbaatar 1990. [Dzsingisz kán és

a Nagy Mongol Birodalom.]; Tsolmon, Ts.: *Mongoliin Altan ordon Uls.* Ulaanbaatar 2006. [A mongol Arany Horda]; Tsolmon, Ts.: *Chinggis khaanii ezent gürem.* Ulaanbaatar 2012. [Dzsingisz kán birodalma]; Ganbold, J. – Mönktsetseg, T. – Naran, D. – Puntsag, A.: *Mongoliin Yuan Uls.* Ulaanbaatar 2006. [A Mongol Jüan Birodalom]; Enkhchimeg, Ts.: *Mongoliin Tsagadain Uls.* Ulaanbaatar 2006. [A mongol Csagataj állam.]; Ankhbayar, D.: *Mongoliin El Khaant Uls.* Ulaanbaatar. [A Mongol Ilkanida Birodalom.]; de említeni lehetne a Kubiláj kán (1215–1294) születésének 800. évfordulójára kiadott 9 részes sorozatot, és a sort még hosszasan folytatni lehetne).

A 2010-es évek végén ezek a kutatások új lendületet kaptak. Az elmúlt évtized vonatkozó kutatásaiban a legfontosabb mongol szakemberek (Ts. Tserendorj, S. Tsolmon, A. Puntsag, Ts. Enkhchimeg, L. Ganbat, A. Enkhbat és mások) vettek részt, akik csaknem tízéves kutatómunka után jelentették meg a Nagy Mongol Birodalom történetét bemutató könyvsorozat *Mongolin ezent ulsiin tüükh* (A Mongol Birodalom története) öt kötetét. Az első az *Ikh Mongol uls* (Nagy Mongol Birodalom), ez a xiongnukkal kezdve tekinti át a premongol nomád államiség hagyományát, s jut el az államalapítástól Dzsingisz, Ögödej és Gűjü (1246–1248) uralkodásán keresztül Möngke kánig (1251–1259). Itt olyan, ma aktuális történelmi szemlélet jelenik meg, amelynek alapján érdemes volna egy önálló tanulmányt kiadni a mongol történelmi hagyomány mai narratíváiról, az emlékezetpolitikáról és az örökségesítési törekvésekről. A második kötet a *Yüan uls* (A Jüan dinasztia története), a harmadik a *Mongoliin Altan ordiin uls* (A Mongol Arany Horda), a negyedik a *Mongoliin Tsagadain Uls* (A Csagataj állam), az ötödik a *Mongoliin Il khaant uls* (Az Ilkanida Birodalom). Mint látható, a sorozat gyakorlatilag a XIII. század utolsó harmadától széttöredező birodalom utódállamainak történetén keresztül jeleníti meg a Nagy Mongol Birodalom történetét.

A *Mongoliin ezent günnii büren tüükh* (A Mongol birodalom törté-

netének összefoglalása című sorozat kötetei:

1. Boldbaatar, J. – Tserendorj, Ts. – Tsolmon, Ts.: *Ikh mongol uls.* Ulaanbaatar 2019. [A Nagy Mongol Birodalom.];

2. Puntsag, A.: *Mongoliin Yuan ulsiin tüükh.* Ulaanbaatar 2019. [A mongol Jüan birodalom története.];

3. Tsolmon, Ts.: *Mongoliin Altan ordinii uls.* Ulaanbaatar 2019. [A mongol Arany Horda.];

4. Enkhchimeg, Ts.: *Mongoliin Tsagadain uls.* Ulaanbaatar 2019 [A mongol Csagataj állam.];

5. Ganbat, L. – Enkhbat, A.: *Mongoliin El khaant uls.* Ulaanbaatar 2019. [A mongol Ilkanida Birodalom.];

Noha a tatárjárás e hatalmas birodalom nyugati terjeszkedésének végpontja volt, és jelentősége a központi területek felől nézve kevésbé meghatározó, tapasztalataim szerint a mongol kollégák nagy kíváncsisággal fordulnak a legújabb magyar kutatások felé. A két kutatói közösség kapcsolata jelenleg nem mondható szorosnak, azonban a magyar projekt eredményei, kutatómódszertana, régészeti innovációi – közösségi régészet, csatatérrégészet, térinformatikai feldolgozás – iránt a mongol kollégák komoly érdeklődést mutatnak, annál is inkább, mert Mongóliában a korszak régészeti kutatása teljesen más vektorok szerint mozog. Érdemes volna talán a magyar kutatásba mongol partnereket bevonni, amivel párhuzamosan a magyar kollégák is ismerkedhetnének azokkal a kutatási kérdésekkel, amelyekkel a mongol kutatók fordulnak a vizsgált korszak felé.

Ugyanakkor a program nem csak a kutatási eredményekben hoz – más hasonló projektek esetében hazánkban még ritkán látható – újdonságokat, hanem a valóban interdiszciplináris megközelítés és megvalósítás, illetve a tudomány-kommunikáció koncepciójának tekintetében is.

A kutatómódszertanban előrelépés, hogy – még egy ilyen történelmi esemény vizsgálatakor is – be tudtak vonni a programba a tudomány közegén – részben – kívül álló, a téma iránt érdeklődő közösségeket, megteremtve így a részvételi kutatás

lehetőségét, ami mindenképp fontos lépés az eredmények széleskörű megismertetése, közzététele, a tudományos programok működésének bemutatása terén. A laikusok integrálása elsősorban a közösségi régészeti programban valósult meg, de hasonló innováció a roncsolásmentes technológiák, a térinformatikai adatfeldolgozás vagy épp a csataterregészeti módszereinek az alkalmazása is.

A sikeres tudománykommunikáció részét alkotják azok a „kampányok”, amelyeket a kutatócsoport az eredmények minél szélesebb körű megismertetése érdekében folytat. A tágabb hazai szakmai közönség bevonásával megszervezett tudományos előadássorozatot jól kiegészítik az ismeretterjesztő előadások, az egyik online napilappal együttműködve megvalósított, a nagyközönség számára is közérthető cikksorozat, valamint a *social media* felületein közzétett anyagok. Ezáltal remélhetőleg nem csak a kutatás szakmai elismerése mélyül el, hanem a történész, régész, keletkutató és hadtörténész munkát is jóval többen megismerik, amiért mindannyian hálásak lehetünk, ugyanis ennek a kommunikációs stratégiának minden mai tudományos programban és intézményben követőkre kellene találnia, mert ebben a tekintetben nem áll jól a magyar tudományosság.

SZILÁGYI ZSOLT

Shlomo Avineri: Karl Marx

FILOZÓFIA ÉS FORRADALOM

Ford.: Margitta Nóra. Múlt és Jövő, Bp., 2022., 176 old., 3400 Ft

A közelmúltban, 2023. decemberében elhunyt Shlomo Avineri a jeruzsálemi Héber Egyetem politikaprofesszora volt, de több alkalommal gyakorlati politikai szerepet is vállalt Izrael állam életében. Tudományos munkásságának két fő pillére Hegel és Marx társadalom- és politikafilozófiája, illetve a cionizmus története volt. Magyarul *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*

című műve látott először napvilágot (Századvég, Bp., 1994.), ezt követte két évtizedes szünet után a Herzl-monográfia (*Herzl. Theodor Herzl és a zsidó állam alapítása*. Corvina, Bp., 2015) végül utolsó munkája, a most tárgyalt könyv 2022-ben.

Shlomo Avineri 1930. augusztus 30-án született Lengyelországban Jerzy Wiener néven. A család 1939-ben vándorolt ki Palesztinába, a későbbi Izraelbe.

1968-ban jelent meg első könyve Marxról, *The Social and Political Thought of Karl Marx* címmel. Később több könyvet is szentelt Marx munkásságának, a Marxszal való foglalkozás így mintegy keretbe foglalja életművét. De írt könyvet Hegel államelméletéről (*Hegel's Theory of the Modern State*. Cambridge University Press, 1972), Herzl Tivadarról (*Herzl: Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State*. Weidenfeld & Nicolson, London, 2013) és Moses Hessről, a cionizmus egyik előfutáráról, aki nem mellesleg a fiatal Marx személyes ismerőse és több tekintetben ihletője volt (*Moses Hess: Prophet of Communism and Zionism*. Thomas Yoseloff, London, 1963). Most tárgyalt, 2019-ben kiadott műve – mint legtöbb tudományos munkája – eredetileg angol nyelven jelent meg.

A könyv a Marx család előtörténetétől kezdve kronologikus rendben követi végig Marx életét és munkásságát. Életrajzot olvasunk, amelyben az egyes művek Marx életrajzából bomlanak ki: Avineri minden fejezetben röviden ismerteti a főszereplő életének fontosabb történéseit, a társadalmi-történelmi közeget, az akkori fontosabb történelmi eseményeket. Marx írásai közvetlenül reagálnak a korszak eseményeire, tendenciákra, legyen az a munkásmozgalom fejlődése, a tőkés gazdaság változásai, az 1848-as forradalmak vagy éppen a párizsi kommun, sőt Marx nemcsak szemlélője, hanem alakítója is volt az eseményeknek. Éppen emiatt különösen indokolt, hogy ismerjük azt a történelmi közeget, amelyben művei megszülettek.

Avineri nem törekszik arra, hogy minden elemében részletesen elemezze a marxi életművet, a marxi közgazdaságtannal például alig fog-

lalkozik. A könyv alcíméhez méltón – „Filozófia és forradalom” – Marxról mint filozófusról ír, alapvetően filozófiai megközelítésben vizsgálja munkáit. Bizonyos témák kétségtől hangúlyosabbak – Marx zsidósága, a forradalmakhoz való viszonya –, de a hangsúlyok és a hiányok ellenére kiegyensúlyozott bemutatást kapunk.

Avineri stílusa nem szigorúan tudományos – amit már az is jelez, hogy lábjegyzetet alig használ, a további tájékozódást pedig csak egy rendkívül rövid bibliográfia segíti –, inkább esszéisztikus. Akár briliáns minieszköz fűzőként is fölfogható a könyve, amelyben kifejt egy-egy fontosabb témát, de lábjegyzetek nélkül is érezhető, hogy alapos tárgyismeret áll az egyes elemzések mögött.

Avinerit mint a zsidóság és a zsidó gondolkodás kutatóját különösen érdekli, hogy mit kezdett Marx a maga zsidó származásával, s az milyen szerepet játszott gondolkodása formálódásában. Nem véletlen, hogy *A zsidókérdéshez* című korai Marx-írásával egy külön fejezet foglalkozik. Marx „zsidó származása és háttére jelentős nyomokat hagyott életművében, néhol nyilvánvalóan, máshol alig felismerhetően. Könyvem egyik célja, hogy ezt a háttérrel megfelelő és kiegyensúlyozott perspektívába helyezzem” – szögezi le az előszóban egyik célkitűzését Avineri (7. old.). A másik az, hogy megszabadítsa Marxot attól a kanonizációtól, amelyet barátja, harcostársa és hagyatékának gondozója, Friedrich Engels kezdett el, és amely aztán a XX. században dogmákba zárta Marx gondolatait.

Mindkét célját eléri. Marxnak a zsidósághoz való viszonyáról adott elemzésében nem rejt véka alá olykor a Marxra nézve nem kifejezetten kedvező értékelését sem. *A zsidókérdéshez* elemzésében például Marxnak a judaizmusról tett kijelentéseit „megbocsáthatatlanoknak” minősíti (48. old.), a Ferdinand Lassalle származását és kinézetét becsmérlő sorokat pedig egyenesen „visszataszítónak” (114. old.). Ugyanakkor föl-tárja azokat a társadalmi-történelmi körülményeket is, amelyek némileg megérthetővé teszik Marxnak olykor antiszemitizmusba hajló kijelentéseit a zsidóságról.

Avineri igyekszik megmutatni, Engels értelmezése mely pontokon határozta meg azt, ahogyan Marxról máig gondolkodunk, és e pontokon előveszi az eredeti – olykor kevésbé ismert – Marx-szövegeket, hogy rávilágítson a barát és eszmétárs sokszor kedvezőtlen értelmezői hatására. A Charles Darwinról szóló alfejezethez érve Avineri kimutatja, hogy Marxnak korántsem volt olyan hízelgő véleménye az evolúció felfedezőjéről és magáról a felfedezéséről, mint azt az engelsi gyászbeszéd alapján vélhetnénk, aki analógiát vont Darwinnak a biológiában, illetve Marxnak a társadalomtudományban elért eredményei között.

A könyv első fejezete a Marx családot mutatja be, különösen azt, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznük azoknak a Rajna-völgyi zsidóknak – így Marx apjának, Heinrich Marxnak is –, akik előbb a forradalmi, majd a napóleoni Franciaország fennhatósága alá kerültek, hogy aztán a bécsi kongresszust követően Poroszország állampolgárai legyenek. A porosz állam ugyanis több felvilágosult francia politikai vívmányt visszavont, például a zsidóság jogi emancipációját, Heinrich Marxnak ezért ki kellett keresztelkednie, hogy ügyvéd maradhasson. Így lett a fia is evangélikus, holott mindkét nagyapja és apai nagybátyja is rabbi volt.

Bár mindez nagyon jelentős változásokat hoz magával egy vallásos zsidó család életében, Avineri rámutat arra a furcsaságra, hogy Marx írásaiból egyáltalán nem derül ki, milyen érzelmi vagy intellektuális hatással voltak rájuk ezek a politikai fejlemények. „A legkülönösebb ebben a családtörténetben [...], hogy mindennek nyomát sem találjuk Karl Marx hatalmas életművében, vázlatában és levelezésében; egyszerűen képtelenség rekonstruálni, hogy mindezt hogyan élte meg a Marx család és hogyan emlékeztek minderre”. (20. old.).

A származás és a család után a második fejezet az egyetemista és a pályakezdő Marxról szól, a harmadik a már említett *A zsidókérdéshez* című írást elemzi és összeveti a téma egy későbbi felvetésével *A szent családban*. Avineri konklúziója: Marx a zsidóság feltétel nélküli politikai

emancipációjának elkötelezett híve volt, antiszemitának ható kritikája a zsidó vallás felett pedig alapvetően a vallással szembeni általános fenntartásaiba illeszkedik.

1843-ban Marx elhagyta Németországot, előbb Párizsba, majd – miután onnan kiutasították – Brüsszelbe költözött. Ezek az évek döntőek voltak gondolati fejlődésében: ekkor ismerkedett meg Friedrich Engelsszel, akivel életre szóló barátságot kötöttek, és akinek *A munkásosztály helyzete Angliában* című írása megismertette Marxszal a valóságos proletariátust. Marx Párizsban kezdte el tanulmányozni a különböző szocialista gondolkodók munkásságát Saint-Simontól Fourier-n át Proudhonig.

Az 1843-tól 1848-ig tartó időszakban a legjelentősebb filozófiai műve kétségteljesen a Párizsban 1844-ban írt *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, amely a munka elidegenedésének tanát, illetve Marx filozófiai antropológiáját tartalmazza. A negyedik fejezet legnagyobb részében Avineri e művet elemzi. Kifogásolja, hogy Marx a *Kéziratokban* csak homályos filozófiai gondolatokat fogalmazott meg az eljövendő kommunizmussal kapcsolatban, emiatt e „túlságosan lelkes apoteózis [...] kiábrándító” (71. old.).

A „népek tavaszának” nyitánya, az 1848. februári párizsi forradalom kitörése előtt alig néhány nappal jelent meg *A Kommunista Párt kiáltványa*, amely már valamelyest bővebben szól arról, mi várható a proletárforradalom után, legalábbis kidolgoz egy tízponthoz „akciótervet”, amelyet a forradalom sikerét követően végre kellene hajtani. A *Kiáltvány* bevett értelmezései erre a 10 pontra általában épphogy csak kitérnek, mivel elsőre kicsit szedett-vedett és összezsapott programnak tűnik; főbb elemei a földtulajdon kisajátítása, az erős progresszív adó, az örökösödési jog eltörlése vagy éppen az emigránsok és a lázadók vagyonának elkobzása.

Avineri viszont, amikor Marxnak az 1848–49-es forradalmi eseményekben való részvételét taglalja, külön alfejezetet szentel a tíz pontnak. Felhívja a figyelmet arra, hogy a *Kiáltványban* szó sincs a gyárosok magántulajdonának azonnali eltörléséről, hanem egy hosszabb államo-

sítási folyamatról, ahol a tőkés ipar erős konkurense az állami tulajdonú gazdaság, a progresszív adózás csökkenti a tőkések bevételeit, az örökösödési jog eltörlésével pedig a tőkés magántulajdon szép lassan az államra száll.

Avineri úgy véli, Marx tisztában volt azzal, hogy a termelési eszközök sok radikális szocialista által követelt azonnali kisajátítása „hatalmas termelésviszsaeséshez vezet, melynek következtében a forradalmi kormánynak súlyos gazdasági és pénzügyi válsággal kell szembenéznie” (86. old.). Feltűnő, hogy a *Kiáltványt* Bibliaként forgató XX. századi kommunisták teljesen figyelmen kívül hagyták ezt a tíz pontot, és rögtön az ipari termelőeszközök teljes kisajátításával indítottak, aminek meg is lett a kudarcos gazdasági eredménye mindegyik országban, ahol kommunista párt ragadta magához a hatalmat.

Miután elzúgtak Európa forradalmi, a Kölnben a *Neue Rheinische Zeitung*ot szerkesztő Marx ismét emigrációba kényszerült, immár az egész kontinensről, és Londonban telepedett le, ahol aztán élete végéig élt. Marx úgy gondolta, hogy az 1848-as forradalmak bukásának strukturális okai voltak, amelyek alapos vizsgálatot igényelnek. Avineri szerint ennek a felismerésnek több következménye is lett Marx gondolkodásában. Egyrészt megjelent a *szociológiai* vizsgálódás, amely már nemcsak két osztályt nevezett meg a történelem aktoraiként, hanem egy jóval bonyolultabb társadalomszerkezet elgondolásához vezetett. Másrészt Marx „elkezdte a különböző társadalmak eltérő történelmi tradíciójának alapos tanulmányozását” (103. old.), vagyis a *Kiáltvány* általánosító, ha tetszik „globalista” felfogása átadta helyét egy-egy társadalom elemzésének.

E két megközelítésbeli, módszertani változás eredménye az 1850-es évek két legfontosabb marxi műve, az *Osztályharcok Franciaországban* és a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Ezek a művek Avineri szerint azt jelzik, hogy az 1848-as forradalmak bukása után Marx belátta: a proletárforradalom gyors eljövételéhez fűzött remények nem váltak valóra, és Európa még messze nem

érett meg arra, hogy megvalósuljon az áhított kommunizmus.

Avineri – több más téma mellett – a hetedik fejezetben tér ki *A tőke* első kötetének bemutatására, kiemelve, hogy ebben a műben már megjelenik az a gondolat, miszerint „a társadalom végső, szocialista átalakulása nem feltétlenül egy erőszakos forradalom következménye lesz, hanem létrehozhatja ezt az az elkerülhetetlen belső változás, amelyet a kapitalista fejlődéssel együtt járó belső feszültség vált ki” (125. old.). Egy helyütt Marx például utal arra, hogy Angliában a választójog kibővítése, illetve a különböző szociális és gyári törvények megléte különösen jó esélyt teremt a munkásosztálynak a hatalom békés megszerzésére.

A nyolcadik fejezetben Avineri több példát is felsorol, melyek rávilágítanak, hogy az érett Marx tehát felülvizsgálta azt, amiről 1848-ig szilárdan meg volt győződve, nevezetesen hogy a kommunizmus kizárólag forradalmi úton jöhet létre. A párizsi kommun bukása után, a hatalom erőszakos, akár terrorista eszközökkel való megdöntését sürgető bakunyinistákkal szemben ki is mondta, hogy Angliában, az Egyesült Államokban vagy akár Hollandiában a munkások békés eszközökkel is elérhetik céljukat.

Avineri szerint e tekintetben Marx már egyfajta szociáldemokrata meggyőződés felé indult el. A párizsi kommünt illetően pedig kimutatja, hogy a kanonizálók tévedtek, amikor azt hitték, hogy Marx a kommünt a proletárhatalom példájának tekintette. Valójában nagyon kritikus véleményvel volt e rövid életű politikai kísérletről. Marx kommunizmusának rávetítése a kommunre egyrészt nyelvi félreértésből adódik, hiszen a „Commune de Paris” megnevezésnek történelmileg semmi köze a kommunizmushoz. Másrészt Marxnak *A polgárháború Franciaországban* című munkája, illetve e mű vázlatai között fontos eltérések vannak: a vázlatokban ugyanis nem a munkásosztály, hanem az alsó középosztály felkeléseként határozza meg a kommünt. Ezért is érvelt III. Napóleon bukása után a francia köztársasági kormány támogatása mellett, s nevezte „őrültségnek” a kormány megbuktatásának tervét.

A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa, melynek nevében Marx a Párizsnak címzett üzenetet megfogalmazta, néhány francia emigráns kivételével eleinte nem támogatta a radikális megmozdulásokat. Viszont miután létre jött, majd elbukott a kommun, és a felkelők jelentős részét a karhatalom brutálisan lemészárolta, a Nemzetközi Munkásszövetség és Marx már nem tehetette meg, hogy ne mutakozzék szolidárisnak a kommunárdokkal.

Ezért *A polgárháború Franciaországban* végső, kinyomtatott változatában Marx jelentősen tompította a kommunnel kapcsolatos kritikáját ahhoz képest, amit a vázlatokban vagy a kommunben fontos szerepet betöltő Frankel Leóhoz írt leveleiben leírt. A történelem ironiája, hogy a mű megjelenését követően konzervatív lapok már Marxot és az Internacionálét nevezték meg a kommun valódi kitervelőiként és agytrösztjeként. Így lett végül Marxból a kommun titkos bábjátékosa, amellyel valójában nem tudott elméletileg azonosulni.

Marx munkásságának utolsó nagy témáját Oroszország jelentette, jelesül az a kérdés, hogy a kapitalista fejlődési szakaszt átugorva megvalósulhat-e a kommunizmus az orosz földközösségre, az *obszcinára* alapozva. Ezzel kapcsolatban Marx a Vera Zaszulicszhoz írt levelében és annak vázlatában ambivalens volt: a lehetőséget nem tagadta, de kerülte a határozott állásfoglalást.

Marx egész életében rossz szemmel nézett Oroszországra, arra a birodalomra, amely „Európa csendőreként” rendre segített a kontinens konzervatív erőinek a forradalmi mozgalmak leverésében.

Könyve tizedik s egyben záró fejezetében Avineri Marx hatástörténetét vizsgálva kitér a Szovjetunióra is és azt állítja, hogy a marxi gondolatokat nem lehet felelőssé tenni az Oroszországban 1917 után történetekért. A szovjet elnyomó gépezet kialakulása csak részben volt annak következménye, hogy a szocializmust rá akarták erőltetni egy prekapitalista társadalomra – a másik ok az orosz autoriter politika mélyen gyökerező hagyománya, amely mind a mai

napig meghatározza az orosz politikát: „A gorbacsovi liberális peresztrójkától való gyors visszafordulás a Vlagyimir Putyin-féle autoriter mód-szerek felé azt sugallja, hogy a régi cári rendszer struktúrái és módszerei folytonosak – és mélyen beágyazottak –, továbbá ezek a legfőbb meghatározói az orosz politikai rendszer változásának, Lenintől Sztálinon át Putyinig” (167. old.).

De ez már egy másik könyv témája lehetne.

KISS CSABA

László Géza: Barkácsolás a gazdaság- irányításban

KREATÍV POLITIKAI DÖNTÉSEK A
KOMFORTZÓNÁN KÍVÜL

Tea Kiadó, Bp., 2023., 336 old., 4690 Ft (*Magyar Narancs Könyvek*)

László Géza rendkívül érdekes, tanulságos és olvasmányos tanulmánykötetnek ambícióját hármassal látom. Egyrészt olyan külföldi gazdaság- és politikatörténeti epizódokat (szám szerint tizenegyet) kíván bemutatni és elemezni, amelyek nem csupán önmagukban érdekesek, hanem az elmúlt közel másfél évtized hazai gazdasági, politikai és különösen intézményi fejlemények nemzetközi kontextusban való elhelyezése és ezzel megértése szempontjából is. Eközben – az epizódok értelmezését elősegítendő, keretes írások formájában – igyekszik megosztani az olvasóval olyan gazdasági, gazdaságpolitikai, tömeglélektani, játékelméleti, vezetéstudományi és egyéb területekről származó kutatási eredményeket, amelyek segítik az eligazodást abban, hogy az áttekintett esetekben mely folyamatokra (és miért éppen azokra) reagáltak a politika és a gazdaság irányítói, miért dönthettek úgy, ahogyan tették, továbbá mi minden befolyásolhatta döntéseik hatásait. A kötet harmadik ambíciója az, hogy két hazai

epizódot is értelmezzem és értékeljem az említett kutatási eredmények alapján: egyrészt az 1995. évi „Bokros-csomagot”, másrészt a 2010 óta terebélyesedő „illiberális demokráciához” tartozó gazdaságirányítást – ez utóbbi ponton érnek össze a külföldi sztorik leírásában szereplő közvetlen és közvetett utalások a hazai fejleményekkel.

E legutóbbi, máig tartó hazai szakaszról sem a szerző, sem a recenzens nem tudja, meddig tarthat még, de a kötet – időben és térben egyaránt tág – perspektívája annyiban reményt keltő, hogy az áttekintett kártékony epizódok egyike sem tartott, illetve tarthat örökké.

A KÖTET EGÉSZÉRŐL

A kötet egy igen tárgyilagos, gyakorlati példákkal alátámasztott és tudományos eredményekkel fűszerezett vádiratként is olvasható: a Magyarországon 2010 óta regnáló hatalom ugyanis a szerző által „barkácsolásnak” nevezett sokféle gazdaságirányítási gyakorlata a széles nemzetközi eszköztárnak lényegében minden olyan technikáját bevetette, amely az áttekintett megoldások közül a *worst practice* kategóriájába tartozik. Ez azonban az én olvasatom.

A szerző szándékainak azonban inkább az felelhetett meg, hogy a tudományos ismeretterjesztés műfajában írt munkáit kötetbe foglalja. Az ismeretterjesztés célja pedig a kötet bevezető írásában olvasható: „a konkrét [gazdaságpolitikai] döntéseket mindig érdemes a hagyományos narratívákból kilépve, egy tágabb megközelítésben is szemügyre venni.” (8. old.) A tágabb megközelítést pedig a fent említett kutatási területek eredményeinek felhasználása jelenti az egyes epizódok értelmezésében.

A kötet tizenegy nemzetközi epizódot tekint át, amelyek közül a szerző csupán kettőt értékel egyértelműen sikeresnek: Erhard németországi reformjait a második világháború után, és Bernanke válságkezelését a 2008–10-es globális pénzügyi válság idején. A gazdaságirányítás hatása négy epizódban tűnik egyértelműen károsnak, illetve sikertelennek: Hoover válságkezelése, Argentína

adósságmenedzselése, az egyiptomi haveri kapitalizmus kiépítése és Trump kereskedelmi háborúja. A maradék öt epizód: Angliában a Wilson-, majd a Thatcher-kormány, illetve Amerikában a Nixon-, majd a Reagan-adminisztráció gazdaságpolitikája, továbbá a „nagy lökés” Dél-Koreában. Ezeket a történeteket nehéz lenne egyértelműen besorolni, bár nem kétséges, hogy ezeknek is vannak hazai üzenetei.

A Magyarországról szóló két fejezet üzenete eltér egymástól. Az 1995. évi Bokros-csomaggal foglalkozó rész – a szerző szándékai szerint – a „jófajta barkácsolás” ritka példáit gyarapítja. Ezzel, amint kifejtem majd, nem teljesen értek egyet. A 2010 óta tartó kormányzati tevékenységet áttekintő fejezetben leírtak viszont nemcsak rímelnék a „rossz barkácsolás” nemzetközi példáira, hanem bővítik is a rossz és kártékony gyakorlatok gazdag példatárát – ezzel viszont tökéletesen egyetértek.

A továbbiakban először az irodalmi háttérnek egy hézagára hívom fel a figyelmet, majd a fogalomhasználatot és a kötet szerkezetét érintő kérdéseket vetek fel, végül két fejezethez fűzök észrevételeket.

IRODALMI ELŐZMÉNYEK, FOGALOMHASZNÁLAT ÉS SZERKEZET

A kötet imponáló terjedelmű és a szerző rendkívüli olvasottságáról tanúskodó irodalomjegyzékéből (egyben az íráskor gondolatköréből is) két jelentős tudós említését hiányolom. Az egyik Jan Tinbergen, a másik James Meade. E Nobel-emlékdíjjal kitüntetett közgazdászok dolgozták ki a gazdaságirányításról való (hagyományos) szakszerű gondolkodás elméleti kereteit, és hívták fel a figyelmet a gazdaságpolitikai célok és eszközök alkalmas párosításának jelentőségére, amiről a kötetben gyakran esik szó. A László Géza által ajánlott szemléletmód újdonságát voltaképpen ezzel a hagyományos megközelítéssel egybevetve lehetne értékelni. Ennél fontosabb, hogy Meade munkájához köthető a „második legjobb” közgazdaságtanának (*the theory of the second best*) megalapozása, amely szemléletében

nem áll távol a László által javasolt „gazdaságirányítási barkácsolás” fogalmától és gondolatkörétől.

Van azonban egy fontos különbség: a „*second best*” gazdaságtana nem optimális feltételek között vizsgálja a *javítás/javulás lehetőségeit*, a László-féle „barkácsolás” fogalmába viszont a javítástól a semleges hatású beavatkozáson és az enyhe ártáson keresztül a rombolásig, túlságosan sok minden belefér. Bár a szerző hangsúlyozza, hogy van jófajta, építő jellegű, és rossz fajta barkácsolás (ez az epizódokból egyértelműen kiderül), nem tartom szerencsésnek, hogy ugyanazzal a kifejezéssel von egy kalap alá merőben eltérő szándékú és hatású gazdaságpolitikai törekvéseket és a hozzájuk kötődő intézkedéseket.

Ehhez kapcsolódik az a gondom, hogy az áttekintett epizódok kronológus rendben követik egymást. Az szólhatott e megoldás mellett, hogy a szerző felnőtteknek tartja az olvasót, aki a leírtak alapján meg tudja különböztetni egymástól a jó, az ártalmatlan, valamint a kifejezetten kártékony állami gazdasági beavatkozásokat. Az az érzésem azonban, hogy a kötetnek hasznára vált volna, ha a szerző a könyv felépítésében is vállalja az egyes fejezetekből egyértelműen kitűnő értékválasztását. A jól megírt bevezető és összegző fejezet mellett az is segíthette volna az olvasó eligazodását, ha László Géza az általa hasznosnak, ártalmatlannak, illetve károsnak tekintett gyakorlatok szerint tagolja a kötetet. Ez segíthette volna a „barkácsolás” fogalma alá vont, merőben eltérő tartalmú, gyakran ellentétes üzenetű sztorik elhelyezését. Ugyanakkor el kell ismernem, hogy ez a szerkesztési megoldás sok olyan, a kötetben ismertetett intézményi, pszichológiai, döntéseméleti szempontot háttérbe szorított volna, amelyek merőben eltérő szándékú és kimenetelű döntésekben egyaránt szerepet játszhattak.

SZUBJEKTÍV ÉSZREVÉTELEK KÉT EPIZÓDHOZ: KUTATÓI HÜBRISZ ÉS „KORAÉRETTSÉG”

A kötetben tárgyalt két epizódhoz, az angliai Wilson-kormány gazdasági intézkedéseire és a hazai

Bokros-csomaghoz fűzők néhány észrevételt.

(A szolgáltatásokat sújtó különadók) A Wilson-kormány intézkedéseit illetően Káldor Miklós tanácsadói szerepét elevenítem fel, amelyről László Géza részletesen beszámol. Mivel én szerkesztettem Káldor magyar nyelvű (1989-ben megjelent) tanulmánykötetét, és ma is azt gondolom, hogy ő volt a XX. század egyik legjelentősebb, kifejezetten gyakorlatorientált elméleti közgazdásza, egy kiegészítést tennék gazdaságpolitikai tanácsadói szerepéhez, és a kezdeményezésére bevezetett szelektív foglalkoztatási adóhoz, amely a szolgáltató ágazatot sújtotta.

Ezt a javaslatát a kutatói hübrisz egyfajta megnyilvánulásának vélem (a politikai hübriszről a Margaret Thatcher politikájáról szóló fejezetben olvashatunk). Kutatásai nyomán Káldor arra a nem kellően szilárd alapon álló megállapításra jutott, hogy az Egyesült Királyság lassú gazdasági növekedésének a gazdaság „szerkezeti koraérettsége” áll a háttérben. (A „koraérettség” fogalma, igaz, merőben más értelemben, a 1995. évi hazai stabilizációs csomag összefüggésében is felmerült – erre mindjárt visszatérek). Káldor a szerkezeti koraérettséget úgy értette, hogy az ország fejlettségéhez képest a szolgáltató tevékenységek túl korán tettek szert túlságosan nagy súlyra. Mivel alapvetően a feldolgozóipart tartotta „progresszívnek” (technológiai fejlődésre és a méretgazdasági megtakarítások kihasználására képesnek), úgy látta, hogy az ide tartozó tevékenységek „túl alacsony”, illetve a szolgáltatások „túl nagy” súlya akadályozza az angol gazdaság növekedését. (Káldor Miklós: *Az Egyesült Királyság lassú gazdasági növekedésének okai. Gazdaságmélet – gazdaságpolitika*. KJK, Bp., 1989. 156–186. old.)

Ebben az ügyben Káldor biztosan tévedett, amihez alighanem az is hozzájárult, hogy nem tett különbséget a szolgáltatások típusai között. Amint Jagdish Bhagwati – e koncepció kemény kritikusa – ironikusan megjegyezte: az a nézet, hogy a szolgáltatások technológiailag stagnálnak, „egy olyan alkalmi empirizmust tükrözött, amely azoknak a kisboltoknak és kis

postahivataloknak a megfigyelésére épült, amelyekbe az angol professzorok olyankor tévednek be, amikor, kimozdulnak valamelyik oxbridge-i campusról. A megfigyeléseik azonban egyértelműen ellentétben álltak a kiskereskedelmi ágazatot és végül a kommunikációs iparágat jellemző hatalmas technikai változásokkal.” (Jagdish Bhagwati: *The Manufacturing Fallacy*. Project Syndicate, 2010. augusztus 10. (<https://www.project-syndicate.org/commentary/the-manufacturing-fallacy>))

Mivel a Káldor által kezdeményezett szelektív adó nemcsak értelmetlennek, hanem kifejezetten kontraproduktívnak is bizonyult, 1973-ban kiveztették ezt a fajta közterhet Angliában.

Magyarországon viszont az Orbán-kormány bevezette a szolgáltatásokat terhelő különadókat, amihez az alábbi, 2013-ban elhangzott miniszterelnöki okfejtés kapcsolódik (az idézet felfedezése László Géza érdeme):

ma Magyarország az európai országok rangsorában a második-harmadik helyen van, ha azt nézzük, hogy a teljes nemzeti össztermék hány százalékát állítja elő az ipar. Egy orrhosszal vannak előttünk a németek és másfél orrhosszal a csehek, és ha tudjuk folytatni ezt a politikát, akkor két éven belül Magyarország lesz Európában az az ország, ahol a nemzeti össztermék legnagyobb részét az iparból, tehát a termelésből állítjuk elő.” (Orbán Viktor: A Bridgestone gyárbővítése egy új üzemmel ér fel – a miniszterelnök beszéde. *Kormány.hu*, 2013. június 8. kiemelés – O. G.)

Nos, Káldor soha nem állította, hogy az iparon kívüli tevékenységek kibocsátása ne volna termelés, Orbán viszont kifejezetten ezt állította – teljes összhangban az egykori politikai gazdaságtan tankönyveknek azzal a tézisével, amely szerint „az ipar termel, a szolgáltató szektorok nem termelnek”.

Ha pedig a szolgáltatások nem termelnek, miért ne lehetne akár mekkora különadókat kivetni a

tevékenységükre, magának a „termelésnek” az akadályozása nélkül? – vélhette Orbán és szakértői csapata. A kötetnek az Orbán-kormány unortodox gazdaságpolitikájáról szóló fejezete megadja a választ, miért nem: mert e különadókra építő gyakorlat a gazdaságnak igenis súlyos károkat okozott.

E sorok írásakor jelent meg *Magyarország versenyképességi stratégiája 2024–2030* címmel egy kormányzati dokumentum, amelyet ugyanaz az iparosító megszállottság jellemez, mint Orbán Viktor imént idézett kijelentését. Most éppen az a kiemelt – és, ahogyan megszokhattuk, megint értelmetlen – cél, hogy a 2022. évi 20-ról 2030-ig 22–24 százalékra növeljék a feldolgozóipar részarányát. (<https://cdn.kormany.hu/uploads/document/9/92/92a/92a4fab01312d48d0390441f4389c44dc7699620.pdf>.) A célkitűzés teljes értelmetlenségét és irreálisát meggyőzően igazolja Madár István: A magyar gazdaságpolitika 4 tévhite. *Portfolio.hu*, 2024. április 22. és Karsai Gábor: Tervgazdasági időket idéz a kormány új stratégiája. *Portfolio.hu*, 2024. április 26.)

(A Bokros-csomagról). Három ponton egészítem ki a kötet Bokros-csomagról szóló fejezetét (*Egy preventív válságkezelés viszontagságai*). Úgy vélem, hogy azok az intézkedések, amelyeket az Alkotmánybíróság hatálytalanított, a csomagnak csekély jelentőségű elemei voltak – legalább is a makrogazdasági kiigazítás szempontjából. Emellett vitatom, hogy lehetőség lett volna társadalmi megállapodásra (illetve azt gondolom, hogy annak nem lett volna értelme). Harmadrészt szerintem Bokros teljesen fölöslegesen provokálta a társadalom legkülönbözőbb csoportjait, mert a program célja – a gazdaság külső és belső (költségvetési) egyensúlyának helyreállítása – szelidebb kommunikációval és kevesebb fenyegetéssel lényegesen kisebb ellenállásba ütközött volna.

László Géza benyomásom szerint utólag is egyetért Bokros Lajosnak azzal az egykori pedagógiai igyekezetével, hogy ráébressze az embereket: „nincs ingyenebéd”. E törekvése mögött ugyanazt a kutatói hübriszt látom, mint amit korábban Káldor

tanácsadói tevékenységében. Bokros elkaszált intézkedései az úgynevezett „koraérett jóléti állam” lebontására irányultak (a fogalom Kornai Jánostól származik), de a program eredményessége szempontjából teljesen fölöslegesek voltak.

A Bokros nevével fémjelzett stabilizációs program sikerét ugyanis alapvetően az biztosította, hogy a leértékelés és a vámpótlék bevezetése nyomán váratlanul felszökő inflációt sem a bérek, sem az költségvetési kiadások nominális emelkedése nem követte, így a jelentős reálbércsökkenés és a költségvetés reálkiadásainak visszaesése volt a makrogazdasági kiigazodás (a külső és a belső egyensúly helyreállításának) alapvető csatornája. Ehhez képest az Alkotmánybíróság által elkaszált, népnevelési célú intézkedéseknek minimális volt (lett volna) a makrogazdasági jelentőségük. A társadalmi megállapodás pedig szerintem is jó dolog általában. A konkrét esetben azonban semmi esély nem volt arra, hogy a munkavállalói oldalon a kormány partnert találjon egy 10 százalékos meghaladó reálbércsökkenéshez.

ÖSSZEGZÉS

Amint az előzőekből kiderülhetett, László Géza kötete nem csupán információban gazdag, hanem rendkívül inspiráló is: az olvasót valóban arra készteti, hogy tovább gondolja a kötetben leírtakat. Áttekintésemben az egyes fejezetek nem kaphattak egyforma figyelmet, ezért arra bízottok minden érdeklődőt, hogy olvasassa el a könyvet, sokat lehet tanulni belőle.

A gazdaságpolitikát ma formáló hazai politikusok (vagy legalább tanácsadók) jól tennék, ha elolvasnák, hiszen a kötet egy nekik is szóló súlyos figyelmeztetés. De mindenképp szól: nemcsak azokhoz, akik a mai hazai politikának és gazdaságirányításának a hasznát élvezik, hanem azokhoz is, akik a kárát elszenvedik.

Huoranszki Ferenc: The Metaphysics of Contingency

A THEORY OF OBJECTS' ABILITIES AND DISPOSITIONS

Bloomsbury Academic, London, 2022., 233 old., £ 29

Ritkán említik a hírportálok, de az utóbbi fél évszázadban feltámadt poraiból a metafizika és ma olyan intenzív virágzását éli, amire legutóbb a kora újkorban volt példa. (A mából visszanezve felvethető, hogy a filozófiatörténet két-háromszáz évnyi metafizika-ellenes fázisa valójában csak kitérő volt, nem a fejlődés következő szintje.)

A gyanútlan szemlélő számára úgy tűnhet, mintha a modern filozófia a középkori teológiától megörökölt (és az ókori, főleg az arisztotelészi filozófiával szorosan összenőtt) metafizikai rendszerek összeomlásából született volna. Kantnak a metafizika lehetetlenségére vonatkozó „érveit” a marxi „tudományos” materializmus, Kierkegaard egzisztencializmusa és Nietzsche nihilizmusa követte. A XX. század meghatározó gondolkodói a valóság struktúrájának *a priori* vizsgálata helyett már a nyelvet (Wittgenstein, Bécsi Kör, kései Heidegger, Derrida, hermeneutika), a tudatot (Husserl és követői) vagy a történelmet (Foucault) állították előtérbe, a filozófiatörténet temetőjébe száműzve a metafizikát. A metafizika még szitokszó is lett bizonyos körökben: Derrida dehonesztáló hangsúllyal emlegeti „a nyugati metafizikát” a *Grammatológia* lapjain, Butler „a szubsztancia metafizikájával” való leszámolásra szólít fel a *Problémás nemben*, a posztmodern filozófia kipárolgásait magába szívó szociológiai munkákban pedig lépten-nyomon találkozunk azzal az állítással, hogy a valóság „társadalmilag konstruált”, amiből következik, hogy a metafizika – mint a valóság objektív struktúráinak *a priori* vizsgálata – merő illúzió.

A metafizikaellenesség még a fenti trendekre jóval kevésbé érzékeny

angolszász analitikus filozófiára is jellemző volt egészen az 1970-es évekig, amikor David Armstrong, Saul Kripke, David Lewis, Alvin Plantinga és több más szerző teljesen különböző irányokból – az elmefilozófia, a nyelvfilozófia, a logika vagy a vallásfilozófia felől – érkező, minden szabadkozás nélkül elkezdett metafizikát művelni, és újra vizsgálat tárgyává tette azokat az általános jelenségeket – a lehetőséget és a szükségszerűséget, a változást, az azonos-ságot, a részek és egészek viszonyát, a tulajdonságokat stb. –, melyeket a szaktudományok céltotán nem vizsgálnak, csupán előfeltételeznek. Ez a kezdetben kissé különc irányzat mára a kortárs filozófia egyik legtermékenyebb ágává nőtte ki magát. Tucatjával jelennek meg monográfiák és százával a szakcikk, önálló szakterületek alakultak ki, melyek egy része összefolyik a filozófia más ágaival. (Utóbbira a legjobb példa a szabad akarat filozófiája, ami a metafizika, az elmefilozófia és az etika bonyolult keveréke.)

A metafizika 1970-es évekbeli újjáéledésének egyik, ha nem a legfontosabb, témája a modalitás, azaz a lehetőség és szükségszerűség természeté volt. Az ezzel kapcsolatos mainstream álláspont radikálisan átalakult az utóbbi évtizedekben, Huoranszki Ferenc itt ismertetett új könyve (*The Metaphysics of Contingency*) pedig ennek a változásnak egyik fontos állomása. Amellett érvel, hogy a lehetőségeket – pontosabban a kontingenciát, erre a különbségre később visszatérek – a képességek-ből mint primitív tulajdonságokból kell eredeztetnünk. „Lehetőségeken” a valóság bizonyos aspektusait kell érteni, nem nyelvi vagy gondolati képződményeket. A kiszáradt erdő gyűlékony: magában rejtja a tűzvész lehetőségét. A só oldható: ha vízbe szórják, feloldódik, és ez a hajlama akkor is megvan, ha mindig szárazon marad. Egyes emberek ingerlékenyek: hajlamosak felidegesedni, és ez a tendencia akkor is része a személyiségüknek, ha épp semmi sem hozza ki őket a sodrúkból. Egyesek le tudják futni a maratont, és ezzel a képességgel akkor is rendelkeznek, ha alszanak vagy gyalognak.

Hosszan lehetne sorolni a példákat, mindenki számára ismerősek. A gondolkodásunkat átszövi a valós, objektív lehetőségek fogalma. A modális metafizika alapkérdése, hogy a valós, objektív lehetőségek pontosan mikodák. Mitől részei a valóságnak? Pontosán hol kell keresni őket?

A múlt század végére kialakult standard álláspont szerint a lehetőségeket a „lehetséges világok” segítségével kell értelmeznünk. A matematikai logika egyes modelljeiből kölcsönzött alapötlet szerint valami pontosan akkor lehetséges, ha van egy olyan lehetséges világ, ahol fennáll. Ezzel az ekvivalenciával nemcsak intuitív tartalmat adhatunk a lehetőségek fogalmának, de – a logikát is bevonva – meglepően sok szubsztantív kérdést is tisztázhatunk. Például megalapozott választ adhatunk arra a kérdésre, hogy mi a különbség a között, hogy valami lehetséges, és a között, hogy lehetséges, hogy lehetséges. (A standard, világalapú válasz szerint semmi.) Elegánsan modellezhetjük az olyan tényellentétes állítások (kontrafaktuálisok) működését is, mint „Ha a sót vízbe tennénk, feloldódna”, továbbá szabatosan definiálhatjuk a szupervenienciát, ami az elmefilozófia egyik kulcsfogalma lett az 1980-as években. A világalapú modális metafizika csúcsteljesítménye David Lewis *On the Plurality of Worlds* (A világok sokaságáról) című 1986-os könyve, amely a metafizika gyakorlatilag összes problémáját a lehetséges világok keretében értelmezi. (A világalapú modális metafizikáról lásd Kocsis László – Tuboly Ádám [szerk.]: *Lehetséges világok*. Typotex, Bp., 2022.)

Az utóbbi húsz év sajátos dialektikus átcsapást hozott, és a lehetséges világok elleni lázadás jegyében telt, melynek élharcosai általában a hajlamok (*diszpozíciók*) segítségével értelmezték a lehetőséget. Ez a fogalom, legalábbis a mai nevén, először a Bécsi Kör verifikacionista filozófiájában, majd Ryle behaviorista, wittgensteiniánus elmefilozófiájában bukkant fel, mielőtt a metafizikába átvándorolt volna. A diszpozíciók – első közelítésben – olyan tulajdonságok, amelyek egy adott körülmény (a „stimulus”, avagy inger) hatásá-

ra megnyilvánulnak, és hordozójuk akkor is rendelkezik velük, amikor nem éri az adott inger. Diszpozíció például a gyúlékonyság, az oldhatóság vagy az ingerlékenység. A korábban a modális metafizika fő vizsgálati tárgyaként megjelölt jelenségek jó része tehát ide sorolható. A diszpozicionalista modális metafizika alapgondolata az, hogy a lehetőségek a tárgyak és lények diszpozícióinál fogva részei a valóságnak. Metafizikailag primitív jelenségről van szó: világunk természeténél fogva lehetőségekkel terhes, a kontingencia forrását nem a közte és más lehetséges világok közt fennálló viszonyokban, hanem magában a természetben kell keresnünk, és nem vezethetjük vissza lehetőségektől mentes tényekre.

A laikus olvasók – de egyes szakmabeliek is – üres szöcséplésnek érzhetik ezt a vitát. Mit jelent az, hogy a lehetőségeket a dolgok diszpozícióira, nem pedig lehetséges világokra kell „visszavezetni”? A vita háttérében az a feltevés áll, hogy a valóság hierarchikus felépítésű: egyes dolgok létének alapja, forrása, eredete valami más dolog. Például az asztal létének alapja az asztalt alkotó atomok összessége: ha Isten megteremtí az univerzumban jelenleg található összes atomot (a mai állapotukban), akkor nem kell ezek után még az asztalokat is megteremtenie a világunk létrehozásához, mert az atomok léte garantálja majd az asztalok létét is. Minden dologgal kapcsolatban felvethető a kérdés, hogy van-e valami mélyebb metafizikai alapja vagy eredete (*ground*). Ha nincs, akkor léte fundamentális, afféle metafizikai axióma. A világhívők és a diszpozicionalisták közti vitának az a tétje, hogy az erdők gyúlékonysága, a vázák törékenysége, az elektronok negatív töltése (stb.) esetében hol keressük az alapokat. A világhívők szerint a lehetséges világok jelentik az alapot, míg a diszpozicionalisták szerint a tárgyak és lények által hordozott tulajdonságok.

A diszpozicionalista metafizika napjainkra önálló irányzattá vált, szerzői sok különböző irányban fűzik tovább a fenti alapötletet. Már terminológiai szinten is némi káosz uralkodik: egyesek például diszpozíciók helyett oksági erőkről (*causal powers*)

vagy potencialitásokról (*potencias*) szeretnek beszélni, és nem mindig világos, hogy ilyenkor a diszpozícióktól különböző tulajdonságokat vezetnek be, vagy csak a diszpozíciók természetét akarják pontosabban jelezni. A diszpozíciók modális erejéről is megoszlanak a vélemények, ahogyan arról is, hogy pontosan min múlik az önazonosságuk (pl. hozzátartozik-e egy diszpozíció természetéhez a megnyilvánulását kiváltó inger?). Egyedül abban ért egyet – szinte – mindenki, hogy a diszpozíciókat lehetetlen kontrafaktuálisok segítségével elemezni: nincs például olyan S inger (*stimulus*) és M megnyilvánulás (*manifestation*), hogy egy „x akkor és csak akkor törekeny, ha $S > M$ ” állítás igaz legyen (ahol $S > M$ egy kontrafaktuális jelöl: „Ha S megtörténne, akkor M is megtörténne”).

Huoranszki könyve ebben a kontextusban választ egy teljesen egyedi, de nagyon agyafúrt és koherens pozíciót. Huoranszki szerint a diszpozíciók metafizikájában a képességekre (*abilities*) kell koncentrálnunk mint a lehetőség végső alapjára. A törékenységre vagy ingerlékenységre hasonló tulajdonságok – vagyis a klasszikus diszpozíciók – tendenciákat jelölnek, nem pedig a lehetőségekért felelős jegyeket. A váza azért törekeny, mert képes eltörni (bizonyos körülmények között), és ez a képessége nagy valószínűséggel megnyilvánul (a szóban forgó körülmények között). De egy tárgy vagy lény képes lehet valamire anélkül, hogy hajlamos lenne rá, és ilyenkor is lehetőségekről beszélhetünk. Általában véve, akkor lehetséges, hogy X, ha valaminek vagy valakinek van olyan képessége, melynek megnyilvánulásából következik, hogy X. A diszpozíciók a törvényszerűen és tendenciózusan megnyilvánuló képességek alosztályát alkotják. (A diszpozíciók filozófiájáról lásd Huoranszki Ferenc: Diszpozíciós realizmus. In: Márton Miklós – Tózsér János [szerk.]: *Realizmus, magyarázat és megértés*. L'Harmattan, Bp., 2015. és Kodaj Dániel: Erők és diszpozíciók a kortárs metafizikában. *Elpis*, 2023. 1. szám)

A képességek egy skálán rendezhetők el aszerint, hogy mennyire absztrakta (általánosak) vagy konkrétak

(specifikusak). Sára képes beszélni – ez Sára egy általános képessége; képes spanyolul beszélni – ez egy konkrét képessége; képes spanyolul beszélni, miközben elektromos autót vezet a Duna felső szakasza mellett a naplementében – ez egy meglehetősen specifikus képessége. Mivel a lehetőségek a képességek-ből erednek, maguk a lehetőségek is lehetnek absztraktak vagy kevésbé absztraktak; az absztrakt/konkrét (általános/specifikus) fogalompár váltja ki a világalapú modális metafizikának a távoli és közeli világokkal kapcsolatos kitételeit.

A képességek gyakran kontextusfüggők abban az értelemben, hogy a külső körülmények változásakor tulajdonsaik könnyen elvesztik, de vissza is szerezhetik őket. Ha bezárnak egy szobába, akkor elvesztém azt a képességet, hogy – akkor, ott, abból a szobából – kimenjek, vagyis egy specifikus képességem a zár kattánásakor megszűnik, annak ellenére, hogy elvben képes vagyok a szobából kimenni: rendelkezem ezzel az absztrakt képességgel. A légáramlás kaotikus jellege miatt elvben egy tüsszentés olyan erős léglökést kelt, hogy kilométerekkel odébb betörik egy ablak. Emiatt mindenki képes tüsszentéssel távoli ablakokat betörni abban az értelemben, hogy rendelkezik ezzel az absztrakt képességgel, de a konkrét helyzetekben, amelyekben többnyire találjuk magunkat, erre nem vagyunk képesek.

Huoranszki szerint a konkrét (specifikus) képességek metafizikailag előbbre valók, mint az absztraktak; az absztrakt képességek a konkrétakból erednek. Ez elsőre kontraintuitívnek tűnhet, hiszen ezzel azt állítjuk, hogy Sára azért képes beszélni, mert a) képes spanyolul beszélni, miközben elektromos autót vezet a Duna felső szakasza mellett a naplementében, b) képes magyarul beszélni kosztümben egy tizemeletes rendezvényközpontban tartott konferencián, c) ... stb. (pontosabban: Sára azért képes beszélni, mert rendelkezik a fentieknél sokkal bonyolultabb, maximálisan specifikus képességek milliárdjaival). Szisztematikus szempontból vélhetőleg azért célravezetőbb ez a stratégia, mert ha absztrakt

képességekből indulnánk ki, akkor meg kellene magyaráznunk, hogyan erednek belőlük specifikus képességek (és miért *nem* erednek belőlük más specifikus képességek: például miért nem tud Sára beszélni, ha műtét közben épp altatásban van), ez pedig elég nehéz feladatnak tűnik.

A könyv meglepő húzása, hogy a diszpozicionalista fősodorral szembeállítva kiáll a képességek és diszpozíciók kontrafaktuális elemzése mellett. Ez a projekt – társítsunk minden képességhez vagy diszpozícióhoz egy „ $S > M$ ” alakú kontrafaktuális, ami pontosan akkor igaz, ha az adott tulajdonság jelen van – a közvélekedés szerint megbukott, ellenpéldák serege cáfolja. A törekvést például nem lehet ahhoz a kontrafaktuálishoz kapcsolni, hogy ha x -et lejtik, akkor x eltörik, mert ha egy porcelánvázát buboréknejlomba csomagolunk, nem törik el, mikor lejtik. Sok más klasszikus ellenpélda van; a kedvencem – és Huoranszki projektje szempontjából a legnehezebb – a „villanyküttyű” (*electro-fink*) esete. Képzeljük el, hogy egy áram alatt álló drótra rákapcsolunk egy szerkezetet, amely lekapcsolja az áramot, ha hozzáérnek a dróthoz. Az áram alatt álló drótok hajlamosak megráznai azt, aki hozzájuk ér, de a küttyűzött drótnak megszűnik ez a tulajdonsága, amikor hozzáérnek. Azt a diszpozíciót, amelyet az „áram alatt van” állítmány kifejez, emiatt nem lehet ahhoz a kontrafaktuálishoz kapcsolni, hogy „Ha valaki hozzáérne, megrázná”. Ez a probléma nem csak a dadaista hobbielektronika kontextusában releváns, ugyanis a kontrafaktuális elemzéssel kapcsolatos általános nehézséget jelez. Ha az $S > M$ kontrafaktuálissal akarjuk jellemezni a D diszpozíciót, akkor semmi sem szavatolja, hogy nincs olyan C kontextus, amelyben $C \& S$ esetén D megszűnne. Bármely ilyen C cáfolja azt, hogy D pontosan akkor van jelen, ha $S > M$ igaz.

Huoranszki ezeket a problémákat – némileg leegyszerűsítve – azzal oldja meg, hogy csak a maximálisan specifikus („a lehető legkevésbé absztrakt”) képességeknél feltételezi a hézagmentes kontrafaktuális elemzés létét. A maximálisan specifikus

képességeket rendkívül bonyolult, minden körülményt magukba sűrítő kontrafaktuálisok jellemzik. Ha igaz, hogy a maximálisan specifikus S^* szituációban a váza eltörne, akkor az így definiált képességet nem lehet maszkolni vagy küttyűvel eltüntetni, hiszen S^* mindenre kiterjed, többek között a maszkok vagy a küttyűk jelenlétére vagy hiányára is. A kondicionális elemzést cáfoló ellenpéldák különféle speciális körülményeket feltételeznek, de ha S^* maximálisan specifikus, akkor minden releváns körülményt tartalmaz vagy kizár. Mivel a specifikus képességek fundamentálisabbak, mint az absztraktak, a maximálisan specifikus képességek az e világi lehetőségek alapjai, az összes többi képesség, az összes diszpozíció és lehetőség belőlük eredő absztrakció. Persze a maximálisan specifikus képességek – triviális példákat leszámítva – számunkra kifejezhetetlenek; ebből is látszik, hogy itt nem nyelvi elemzésről (bizonyos melléknevek vagy állítmányok jelentéséről), hanem metafizikáról van szó. A könyv részletesen kitér arra is, hogy az absztrakt és specifikus képességek közti különbségek révén a kontrafaktuális logika furcsaságait – például a tranzitivitás hiányát – is meg tudjuk magyarázni. A fenti keret tehát formai és szubsztantív szinten is szoros kapcsolatot teremt a képességek és a kontrafaktuális állítások között, amire tudtommal egyetlen rivalis diszpozicionalista ontológia sem képes.

Felmerülhet a kérdés, hogy a kontrafaktuálisokkal elemzett képességek nem vezetnek-e determinizmusához. Ha minden tárgy és lény minden képességét „Ha X , akkor Y ” jellegű állítások definiálják, akkor hol marad hely a szabad döntésnek vagy a pusztán véletlennek? A valós – nem pusztán statisztikai jellegű – véletlen kezeléséhez a könyv részletesen bemutatott eszközöket ad olyan képességek formájában, amelyek manifestációi adott valószínűségű események. A szabad akarattal a szöveg nem foglalkozik, de vélhetőleg beilleszthető ebbe a keretbe olyan kontrafaktuálisokkal, amelyek előtagjában egy szabad döntés, utótagjában pedig a szóban forgó cselekvés szerepel.

A könyv a fenti alapokra építve tekinti át és formázza saját képére a diszpozíciókkal kapcsolatos szakirodalom elmúlt két évtizedét, több olyan fontos kérdést is előtérbe állítva, melyeket más szerzők elhanyagolnak. Ilyen például az a probléma, hogy az események azonossága részben a bennük szereplő tulajdonságokon múlik, ez pedig gondot jelenthet, ha a diszpozíciókat eseményekre (pl. a stimulusaikra és manifesztációikra) hivatkozva akarjuk definiálni. Huoranszki szofisztikált és megvilágító erejű gondolatokkal választja le az ok/okozatiság kérdését a képességekről és diszpozíciókról (tagadva, hogy a képességek szükségszerűen „oksági erők” lennének), hosszan elemzi az extrinzikus és intrinzikus képességek közti különbséget (ahol egy újabb váratlan húzással az extrinzikus képességeket tekintti elsődlegesnek), valamint szembenéz a diszpozicionalista metafizika összes fontos riválisával, köztük a fundamentális modalitást ellenző hume-i irányzattal és az esszencializmussal (amely szerint csak a természeti szükségszerűséget képes megmagyarázni, a kontingenciát nem). Könyvét azzal a meglepő tétellel zárja, hogy a modalitástól mentes („kategorikus”) tulajdonságok, melyekre a diszpozíciók redukcionista ellenfelei apellálnak, valójában rendkívül absztrakt képességek, tehát nemhogy nem a kategorikus tulajdonságok a képességek alapjai, hanem megfordítva, a látszólag minden dinamizmustól és következménytől mentes kategóriális tulajdonságok erednek a világot fundamentálisan modálissá tevő képességekből.

Mint a fentiekből is érezhető, ez a könyv nem a nagyközönségnek szánt könnyű esti olvasmány, hanem sűrű szövetű szakkönyv. A modalitás metafizikájának összes (általam ismert) főbb kérdését tárgyalja, és mindegyikre olyan részletes, egyéni választ ad, amely koherensen illeszkedik a könyv alapkoncepciójához. Bizonyos ötletei – például az, hogy az absztraktság skálázható tulajdonság, a kategóriális tulajdonságok pedig rendkívül absztrakt képességek – kifejezetten avantgárd jellegűek (annak ellenére – vagy talán épp

amiatt –, hogy a jelek szerint Hegel a fő ihletőjük). A szöveg emellett részletesen tárgyal olyan területeket is – például az okság természetét vagy az események struktúráját –, amelyeket a diszpozicionalista monográfiák kerülni szoktak.

Lezárásként három kritikai megjegyzést tennék. Az első az, hogy miközben a könyv egyik célja, hogy száműzze a lehetséges világokat a lehetőség metafizikájából, felvethető, hogy a világok továbbra is ott kísértene az elméletben, és logikai célokra ugyanúgy felhasználhatók. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a múlt véges. Tekintsük az univerzum kezdetét, K-t, és vegyük K maximálisan specifikus képességeit. (Mivel K egy esemény, valójában a K-ban található részecskék, mezők stb. kollektív képességeiről van szó, de ez most mindegy.) K nyilván képes arra, hogy létrehozza a ma általunk ismert univerzumot (az univerzum mai állapotát), hiszen ez utóbbi K-ból alakult ki. K vélhetőleg képes volt létrehozni másfajta univerzumokat is, olyanokat, ahol több vagy kevesebb a galaxis, vagy nincsenek is galaxisok, csak kozmikus sugárzás stb. Általában: bármilyen U univerzumra, amely K-ból kialakulhatott volna, igaz, hogy U leírása szerepel a K valamely specifikus képességét leíró kontrafaktuális utótagjában. Sőt, ez a lehetséges univerzumok teljes történetére igaz: ha T^U az univerzumunk teljes múltja és jövője, akkor T^U K egyik specifikus képességének megnyilvánulása. Mivel ez az univerzum összes lehetséges (K-ból eredő) történetére igaz, K természetébe „bele van kódolva” az összes lehetséges világ, amely K-val kezdődik, és ugyanazoknak a törvényeknek engedelmeskedik, mint a mi világunk. Tehát a lehetséges világok ebben a keretben is léteznek, csak nem a képességek alapjaiként, hanem természetük részeiként.

A második megjegyzésem szorosban kapcsolódik a fenti példához. Huoranszki célja a kontingencia metafizikai alapjainak azonosítása. Azért lehetséges, hogy a váza eltörjön, mert képes eltörni (különféle specifikus módokon). De felvethető, hogy a váza eltörésének lehetőségét

már az univerzum kezdete, K, megalapozza, hiszen K képességei között szerepel egy olyan univerzum létrehozása, amelyekben a váza eltörik. De ha így van, akkor miért nem K az összes e világi lehetőség metafizikai alapja? Vagy az a helyzet, hogy a lehetőségeknek több különböző alapjuk is van – a törött váza lehetőségének egyik alapja K, a másik pedig magának a vázának az egyik képessége? Ez mintha ütközne azzal az igénnyel, hogy precízen azonosítsuk a kontingencia forrását. Lehet persze, hogy K csak a Nagy Bumm idején volt a törött váza lehetőségének alapja, és manapság már a váza egyik képessége ennek alapja. De ez a megoldás mintha a prezentizmus elfogadását igényelné, hiszen ha K létezik (a múlt részeként), akkor K továbbra is rendelkezésre áll minden kontingencia forrásaként.

Utolsó megjegyzésem előtt hadd emlékeztessék rá, hogy a könyv tárgya az e világi *kontingencia*, vagyis azoknak a jelenségeknek az összessége, amelyek világunkban előfordulhatnak, de el is maradhatnak (ahogy a váza eltörhet, de ép is maradhat). Az elmélet tudatosan tesz zárójelbe két további modális jelenséget: a szükségszerűséget és a „távoli” lehetőségeket, amelyek világunk kontextusában biztosan nem valósulnak meg (pl. mert ellentmondanak a természet törvényeinek). Huoranszki e két jelenséget hangsúlyozottan nem akarja az e világi tárgyak és lények képességeire visszavezetni, ami bölcs döntés, mert amikor diszpozicionalista filozófusok ilyesmivel próbálkoznak, abból nem sok jó szokott kisülni. Egy neves diszpozicionalista szerző például azt állította (Barbara Vetter: *A plenitude of powers. Synthèse*, 198 [2018], suppl. 6., 1365–1385. old.), hogy a szükségszerű igazságok olyan erők vagy potencialitások megnyilvánulásai, amelyekkel minden dolog rendelkezik – minden tárgy és lény rendelkezik azzal a potencialitással, hogy kétszer kettő négy legyen. Ez a felvetés számomra olyannak tűnik, mintha Thalész egy híve azt állítaná, hogy a tűz is valójában víz, csak a víznek egy különleges – a víz egyetlen ismert tulajdonságával sem rendelkező – formája. A szükségszerű

igazságok természetéhez semmiféle kulcsot nem ad (ellenkezőleg, inkább összezavarja fogalmainkat), ha univerzális képességek megnyilvánulásainak tekintjük őket.

Mi tehát a szükségszerűségek és a távoli lehetőségek eredete? Számomra ez az egyetlen kínzó kérdés, amelyet a *The Metaphysics of Contingency* nyitva hagy. A kérdés azért tűnik különösen fontosnak, mert a lehetséges megoldások egy része vagy aláássa Huoranszki projektjét, vagy implauzibilis. Ha a szükségszerűségeket lényegekre (*essences*) vezetjük vissza, akkor egyrészt szembekerülünk a könyvnek a lényegek elleni érveivel, másrészt metafizikai riválisokat teremtünk a képességeknek. Ha a vázának meg-

van a maga sajátos lényege, akkor a váza törékenységeinek vélhetőleg ez a metafizikai alapja, hiszen nyilván következik a váza lényegéből, hogy törékeny. Ha viszont nem akarjuk eldologiasítani a szükségszerűséget a lényegek képében, hanem inkább kitéssékeljük a metafizika területéről, például nyelvi jelenségnek nyilvánítjuk –, akkor hasonlóan viszonyulunk a modalitásnak ehhez az aspektusához, mint a metafizika újjáéledése előtt a verifikacionisták és wittgensteiniánusok a diszpozíciókhoz.

A távoli lehetőségeknél hasonlóan kényelmetlen opciókkal találkozunk. Ha pusztá képzelmeknek tekintjük őket, aligha kerülhetjük el, hogy a természeti törvényeket (és az univer-

zum kezdőállapotát, K-t) metafizikailag szükségszerűnek tartsuk, ami meredeknek hangzik. (Bár a fizikalistáknak a jól jöhet, mert például a filozófiai zombik egyből metafizikailag lehetetlenek lesznek.) A távoli lehetőségeket csak úgy tudjuk integrálni a képességalapú modális metafizikába, ha feltesszük, hogy létezik Isten (vagy valami más, kellően hatalmas demiurgosz), aki képes repülő disznókat, mágusokat, az arisztotelészi mozgástörvényeknek engedelmeskedő anyagot stb. teremteni. De a modális metafizikusok többsége számára ez a megoldás vélhetőleg problematikus.

KODAJ DÁNIEL

MI TÖRTÉNT DAVID GRAEBERREL?

Los Angeles Review of Books, 2024.
január 20.

Talán nincs ember, aki nálam jobban csodálná David Graebert, a 2020-ban, 59 évesen váratlanul meghalt antropológust, közgazdászt, radikális mozgalmi vezért és kiváló stílusú szerzőt. Miután elolvastam *Fragments of an Anarchist Anthropology* (Egy anarchista antropológia töredékei) címmel 2004-ben kiadott vékonyka kötetét, azt mondogattam mindenkinek, aki odafigyelt, hogy Graeber a legfontosabb anarchista gondolkodó az 1921-ben elhunyt Pjotr Kropotkin óta. Gondolataival, amelyeket oly szépen fogalmazott meg például 2011-ben kiadott könyvében – *Debt: The First 5000 Years* (Az adósság első ötezer éve) – lelkesítette és alakította is az *Occupy* mozgalmat, amelyet meg-

ihletett Graeber radikális demokrata elkötelezettsége, egalitarianizmusa és abból a megfontolásból táplálkozó, „megelőlegző” politikai tevékenysége, hogy akik forradalomra készülnek, igyekezzenek úgy élni és szervezkedni, ahogyan majd a jövőben közös életüket kívánják elrendezni.

A Chicagói Egyetemen Marshall Sahlins tanítványa volt, antropológiai terepmunkáját Madagaszkáron végezte az 1990-es évek elején. Hazatérte után, 2001-ben jelentette meg máig sem kellőképpen megbecsült könyvét *Toward an Anthropology of Value: The False Coin of Our Own Dreams* (Egy antropológiai értékelmélet felé – A saját álmaink hamis pénze) címmel. Elméleti igényű munka volt, amely intenciójában viszonyult Marcel Mauss-hoz és Claude Lévi-Strausshoz, miközben állásfoglalásai meghökkentően újszerűek voltak. A korai munkái alapján kapott állást a Yale Egyetemen, s ugyanakkor csatlakozott a „globalizációellenes” mozgalomhoz is, amelynek elnevezését utálta ugyan, de azért ott volt a Világbank, a Világkereskedelmi Szervezet és a többi hasonló szerveződés ellen tiltakozó tüntetéseiben, és részt vett akcióiban. Állását a Yale nem véglegesítette, amit Graeber a politikai viselkedése elutasításának tulajdonított.

Saját beszámolója szerint az amerikai egyetemi világban ő nem minősült foglalkoztathatónak: szerinte a korszak egyetemein ezrével találtak menedéket a „tekintélyelvű marxisták”, ám az anarchizmusról azt tartották, hogy túlmeleg minden határon. Ezt az állítást saját tapasztalataim alapján is megerősíthetem. Graeber a maga óriási energiájának és termékenységének köszönhetette végül – nagyon is megérdemelt professzori állását – a London School of Economics-on. Az *Adósság* is az antropológia és a közgazdaságtan határmezsgyéjén egyensúlyoz, akárcsak a korábbi *Értékelmélet*. Annyiban egymásba ér e két diszciplína, hogy mindkettő vizsgálja többek közt a gazdasági csere természetét, a pénz eredetét és az egyenlőtlenség struktúráit. Figyelemre méltó volt a könyv fogadtatása: a klasszikus kapitalista szócsó, a *Financial Times* szerkesztő-

je soha még nem dicsért ily lelkesen anarchistát.

Ennek a könyvnek – és Graeber számos további kiváló írásának – „tagadhatatlan” erénye, hogy aki egyszer elolvasta, már aligha gondolkodik ugyanúgy pénzről, adósságról és értékről, mint addig, még ha más különben a *Bloomberg Businessweek* írná is a cikkeit. Miközben Graebert olvasva átszeli a világ kultúráit és történelmét, hogy megfigyelje, hogyan alakulnak ki a pénz és az adósrabszolgaság különböző formái, úgy érzi, végre először világosan és nem ideologikusan veszi szemügyre őket. Graeber bemutatja a csere és az érték rendszereinek számos alternatív lehetőségét, például Mauss leírását is az „ajándékozás ökonómiájának” változatairól. S mindezt egy kalandor könnyed, mégis precíz stílusában adja elő, viszont egy komoly tudós igényességével dokumentálja. Az adósságról írt könyve sok olvasónak nyitotta fel a szemét, és segítette megértenie, miről szól és mit akar az épp akkor bontakozó *Occupy* mozgalom.

A könyv számos felismeréssel szolgált, de mindenekelőtt meggyőzően írta le a gazdasági hierarchia és uralom valóságos történetét, amely a neoliberalis kapitalizmusban tapasztalt nyomasztó strukturális és ideológiai helyzetekben csúcspontjára érkezett: immár minden fogyasztó önmagát okolja, ha olyan adósságba keveredett, amelytől élete végéig nem szabadul, miközben az egész emberi világ mintha egy láthatatlan kéz műve volna, átalakult egy felelősségre sem vonható vertikális hatalmi struktúrává. Az emberek azért is csatlakoztak az *Occupy*-hoz, mert hirtelen megértették, hogy az adósságteher, amelyet magukkal vonszolnak, nem saját egyéni hibájuk, hanem egy évszázadokon át formálódó strukturális stratégia terméke.

Graebernek a tanulmányok¹ és a tiltakozó akciók egymásutánjában kidolgozott anarchizmusa viszont a jelenünkre vonatkozott, és máig lelkesítő. 2000 és 2015 között megfogalmazta politikájának központi ismertetőjegyeit: „az állam és a strukturális erőszak, egyenlőtlenség vagy uralom minden formájának elutasítása”; „a konszenzuson alapuló közvet-

1 ■ Néhány példa: *Possibilities: Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire* [Lehetőségek: Írások a hierarchiáról, a lázadásról és a vágyról], AK Press, Oakland–Edinburgh, 2007.; *Direct Action: An Ethnography* [A közvetlen cselekvés etnográfiája], AK Press, Oakland–Edinburgh, 2009.; *The Democracy Project: a History, a Crisis, a Movement* [A demokrácia mint feladat: egy történet, egy válság, egy mozgalom], Spiegel & Grau, New York, 2013. (Második kiadás: Penguin, 2014.)

len demokrácia decentralizált formái” úgy, ahogyan létrejöttek a letáborozó *Occupy*-résztvevők körében, de sok más térben és kultúrában is; „az ellenállás megelőlegező, prefiguratív politikája”, valamint az az állítás, hogy egy nem tekintélyelvű forradalom nem is lehet sikeres, ha szerveződését tekintélyelvű formák uralkják; „az állandó, nevekhez kötött vezetési struktúrák elvetése”, az államot ellenző „kommunizmus”, a javak megosztásán, sőt ajándékozásán alapuló gazdaságok – például az, amelyet Mauss antropológiájából ismerünk.

Eltartott egy ideig és többszöri újraolvasásra derült ki igazán, hogy utolsó munkáiban Graeber elvetette vagy legalábbis szigorúan (bár kimondatlanul) módosította minden korábbi állásfoglalását, különösen a királyokról mesterével, Sahlinsszal együtt írt könyvében, valamint a halála előtt pár héttel befejezett, David Wengrow régisszel közös kötetben.² Graeber politikai gondolkodása számos vonatkozásban közelített a főáramhoz, bár a politikai tekintély és a gazdasági hierarchia eredetéről szóló narratívája továbbra is friss, radikális és gazdagon dokumentált, sőt a stílusa sem vesztett semmit korábbi vonzerejéből. Végül is, ha az ember a London School of Economics professzora, könyveit az FSG [Financial Sponsors Group] támogatja és a *Financial Times* dicséri, az nyilván mérséklően hat, sőt akár őt magát is kooptálhatóvá teszi.*

A *The Dawn of Everything*ben (Mindennek kezdete) Graeber és Wengrow azt állította, hogy sem az egyenlőtlenségnek, sem az államnak nincs semmiféle különös eredete, sőt az „egyenlőség” és „az állam” nem tekinthető értelmes vagy szinguláris fogalomnak. Politikafilozófiai problémaként az állam és a gazdasági egyenlőség vélt eredetének kérdései a történészek szerint a XVIII. századi felvilágosodás idején merültek fel, leginkább azoknak a nehézségeknek köszönhetően, amelyekbe az emberek beleütköztek a gyarmatosítás korszakában a különböző kultúrákkal való intenzívebb érintkezés során. A szerzők érvelése szerint ezek a kérdések abból adódtak, hogy egyesek – például Rousseau és Turgot – az emberiség történelmének történe-

tileg kontingens, tendenciózus és leegyszerűsítő olvasataival álltak elő. Csakhogy az „egyenlőtlenség” és az állam Graeber kései szemszögéből (avagy a kései Graeber szemszögéből) nem megfelelően definiált, talán nem is definiálható, problematikus és ideologikus fogalmak. Ennélfogva az egalitarizmus és az államellenesség, amikor a felszámolásukat követeli, valójában a leegyszerűsítő és a modernitással együtt alakuló nyugati fogalomalkotás csapdájába esett.

Nem világos, legalábbis nekem nem, hogyan lehet valaki anarchista anélkül, hogy egyben egalitáriánus és államellenes ne lenne. Amikor e két kérdésben Graeber megtagadja azt, amivel még 2010 körül meghatározta a maga politikai nézeteit, akkor az anarchista felfogást veti el, vagy pedig arra készteti olvasóját, hogy maga próbálja újradefiniálni az anarchizmust olyan terminusokban, amelyek jobban megfelelnek a valóságos kultúrákban ténylegesen megjelenő hatalom differenciáltságának és bonyolultságának. Ha egy ilyesfajta rekonstrukció lebeggett a szerző szeme előtt, akkor azt kell mondanunk, hogy ennek a munkának még nem ért a végére, amikor munkássága hirtelen megszakadt.

Vajon mit szólna az *Occupy*-korszak Graeberje – aki a saját beszámolója és mások emlékei szerint is részt vett a „Mi vagyunk a 99%” híres jelszavának megfogalmazásában, az olyasfajta állításokhoz, mint amilyenek az alábbi, a *The Dawn of Everything* legelején olvasható, nyilván az egész könyvet keretbe foglaló kijelentések?

„nem világos, egyáltalán mit jelenthet az egyenlőtlenség kiküszöbölése. (Az egyenlőtlenség melyik fajtájáról van szó? A vagyoniról? A lehetőségekről? Pontosán mennyire legyenek egyenlők az emberek ahhoz, hogy kimondhassuk: »kiküszöböltük az egyenlőtlenséget«?) Az »egyenlőtlenség« terminusa a technokrata reformerek korszakának megfelelően keretezi a társadalmi problémákat abból kiindulva, hogy eleve szóba sem jöhet semmiféle, a társadalmat átalakítani óhajtó elképzelés.

Az egyenlőtlenségről való beszéd lehetőséget teremt a

számokkal való trükközésre, a Gini-együtthatókról és a diszfunkcionalitás küszöbértékeiről folytatott vitára, az adórendszerek és a szociálpolitikai mechanizmusok átszabására, sőt még arra is, hogy azzal riogassuk a nyilvánosságot, milyen rosszra fordultak a dolgok (»Gondoltad volna? A világ lakosságának leggazdagabb 1%-a birtokolja a világ vagyonának 44%-át!«).

Itt mintha önmagán és az egész *Occupy* mozgalmon gúnyolódna (persze Thomas Piketty is), vagy mintha Graeber és Wengrow gúnyolódna a korábbi Graeberen. Ebből még egy csipetnyi Hayek is kihallható. Ma már csak „technokrata trükközés” volna, ami egykor a világgazdasági hierarchia alapvető bírálata volt amiatt, hogy differenciáltan és egyre fokozódó mértékben irányítja az erőforrásokhoz való hozzájutást? Nem teljesen világos. Attól még, hogy az egyenlőtlenséggel kapcsolatos kérdések némelyike homályosan vagy kifejezetten rosszul van föltéve, a vagyoni egyenlőtlenség továbbra is alapvető társadalmi probléma. Hogy nehogy elkerülje figyelmünket, mennyire központi jelentőségű ez a megdőbbenő pálfordulás, Graeber és Wengrow könyvük záró fejezetében visszatérnek az egalitarizmusnak és az állam fogalmának a kritikájához. Figyelem! Nem az állam, hanem csak a fogalma a kritika tárgya.

A kései Graeber újra meg újra azt hangsúlyozza az *On Kings* és a *The Dawn of Everything* lapjain, hogy – amint az egyik hosszú fejezet címe is elismétli: „az államnak nincs eredete”. „A társadalomtudósok és a politikafilozófusok több mint egy évszázada vitatkoznak »az állam eredetén« – állapítja meg Graeber és Wengrow. – A vitáiknak sosincs vége, nem is lesz soha. [...] Akárcsak »az egyenlőtlen-

2 ■ David Graeber – Marshall Sahlins: *On Kings*. University of Chicago Press, 2017.; David Graeber – David Wengrow: *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. MacMillan, 2021.

* ■ Graebertől magyarul olvasható: Adósság, erőszak és személytelen piacok. Polányista meditációk. *Fordulat* 20 (2012), 10–47. old.; Oszd szét. *Café Babel* 70., 21 (2012), 33–37. old.; *Bullshit munkák*. Ford. Boross Otília, Typotex, Bp., 2020.

ség eredetének» keresése, az állam eredetének keresése sem több egy fantáziakép kergetésénél.”

Ez utóbbi kijelentés a társadalmi hatalom antropológiai és régészeti kutatásokon alapuló komplex elemzésére támaszkodott. A klasszikus weberi definícióval szemben – amely az államot az erőszakalkalmazás monopóliumával rendelkező embercsoportként határozta meg – Graeber és Wengrow azzal érvel, hogy a modern államot három elem kontingens kombinációja alkotja, amelyek a történelem során nagyon is különböző alakzatokban fordultak elő, nevezetesen az erőszak, az információk és az egyéni karizma feletti uralomban. Ennélfogva a politikai hatalmat végső soron az uralom e paradigmatis formái közül egyetlenegyre, az erőszakra visszavezetni rettenetesen felszínes leegyszerűsítés.

„Úgy látom, hogy »az állam« már elcsépelet fogalom – írja Graeber az *On Kings* című könyvben. – Az állam eredetéről folyó viták ugyanis szinte mindig feltételezik, hogy »az állam« egy bizonyos dolog, és ha az ember az állam eredetéről beszél, akkor szükségképp egyben a városiasodás, az írásos irodalom, a jog, a kizsákmányolás, a bürokrácia, a tudomány kialakulásáról és szinte minden egyéb tartósan fontos dologról beszél, ami csak létrejött a földművelés kezdetétől a reneszánszig, kivéve talán a világvallások kibontakozását.

Ez azonban tévedés – szögezi le Graeber –, mivel »az állam« valójában egymástól gyakran teljesen elkülönülő, heterogén kezdemények elegye, amelyek véletlenül összetalálkoztak több meghatározott időben és helyen, most pedig az látszik, hogy folyamatosan eltávolodnak egymástól.”

Csak hogy az államnak ez a „leegyszerűsítő” felfogása épp az a felfogás, amely az állam anarchista kritikáját hevítette, ahogyan azt hirdetői megfogalmazták William Godwintól Mihail Bakunyinton át Emma Goldmanig. Én magam *Against the State: An Introduction to Anarchist Political Theory* (Az állam ellenében – Bevezetés az

anarchista politikaelméletbe) című, 2008-ban kiadott könyvemben úgy érveltem, hogy az államhatalom alapja erőszak és kényszer; hogy az erőszak és a kényszer védelmezése erkölcsi igazolásra szorul; s hogy a társadalmi szerződés elmélete és az összes többi próbálkozás ebben a tekintetben szánalmasan inadekvát. Ezért egyáltalán ne is legyen politikai állam. A kései Graeber szerint ez a levezetés leegyszerűsítő, és nem tartalmaz tapasztalati tudást: az elemzés nyomán „az állam” fogalma darabokra esik szét, ezért fel kell adni. Az államellenességnek eszerint semmi értelme, hiszen így azt se tudjuk, mi ellen küzd az, aki elutasítja az államot.

„Állam nélkül is létezhetnek uralkodók, arisztokráciák, rabszolgák, akárcsak a patriarchális uralom szélsőséges formái – jelenti ki, némiképp meghökkentően Graeber és Wengrow –, állam nélkül nem kevésbé lehetséges bonyolult öntözőrendszereket működtetni, tudományt és elvont filozófiát művelni.” Akkor viszont „ténylegesen mit tudunk meg az emberi történelemről, ha egy politikai entitásról megállapítjuk, hogy mint »államot« kívánjuk leírni, egy másikról meg azt, hogy nem is »állam«. Nincsenek ennél érdekesebb és fontosabb kérdések, amelyeket feltehetnénk?”

Nos, vannak más kérdések is. Ám ez a kérdés jóval túlrepíti Graebert korábbi anarchizmusán, illetve viszszaépíti az elé.

A *The Dawn of Everything* egyik alapvető érvelése konkrétan azt jelzi, hogy munkássága vége felé Graeber a liberalizmusra emlékeztető álláspont felé tört előre – ami egyeseknek nagyon is a kedvére van, másokat meg igencsak felbosszant. Én ugyan az utóbbiak táborát gyarapítom, de elismerem, hogy a liberális politikafilozófia az igazolások egy érdekes, új csoportját, új verzióikat és megfogalmazásukat fedezheti fel a kései Graeber írásaiban. Mindenesetre azt állítják, hogy a felvilágosítók által használt és a politikai gondolkodás középpontjába emelt fogalmak, mint amilyen az „egyéni jogok” vagy a „demokratikus döntéshozatal eljárási”, valójában a gyarmatosított népeknek az európai hatalmak által kialakított politikai rend felett gyako-

rolt „bennszülött kritikájából” nőtt ki. Ezt a tételt az 1701-ben elhunyt Kandiaronk alakjával szemléltetik, aki a mai Michigan területéről, a wendat törzsből származó szónokként a nyugati politikai rendszerek vitatásával Diderot-ra és Voltaire-re is hatással lehetett (a „lehetett” és a „szinte bizonyosan” gyakran fordul elő ebben a könyvben).

Ez is egy módja annak, hogy az egyéni jogokhoz és szabadságjogokhoz inherensen hozzátartozó egyetemesség fogalmát rehabilitáljuk és felmentsük a jólismert vádak alól, nevezetesen hogy az egyetemesség valójában csak a gyarmatosító kizsákmányolás Európa-centrikus terméke, az individualista liberalizmus pedig – a marxista kritika értelmében – a burzsoázia hivatalos ideológiája. Graeber és Wengrow szerint viszont az efféle fogalmak tényleg szembefordulnak a gyarmati kizsákmányolással és a kapitalizmus kibontakozásával, mert megalkotóik maguk a kizsákmányolt vagy kiirtott emberek.

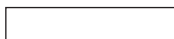
Ezen az alapon a szerzők kibocsátanak egy egyetemes nyilatkozatot az emberi jogokról, amely igencsak különbözik az Egyesült Nemzetek által bevett verziótól, noha azért kapcsolódik is hozzá. Három alapvető szabadságjogot sorolnak fel, ezek „a költözés szabadsága, az engedetlenség szabadsága és a társadalmi viszonyok megteremtésének vagy átalakításának a szabadsága”. Ugy tűnik, hogy szerintük e jogok minden kultúrában minden egyént megilletnek. Könyvük zárszavában egy zavarba ejtő, ám végsősoron szuggesztív kijelentés olvasható:

„Szellemi hagyományaink arra köteleznek, hogy egy valójában birodalmi nyelvet használjunk [...] és a nyelv már eleve magában hordozza a legtöbb dolognak a magyarázatát, sőt az igazolását, amelyekről itt megpróbáltunk számot adni. Ezért éreztük helyenként szükségét annak, hogy ebben a könyvben felállítsuk a saját semlegesebb (merjük azt mondani: tudományos?) listánkat arról, hogy mit tekintünk az alapvető emberi szabadságjogoknak és uralmi formáknak.”

Nem hiszem, hogy ez egyáltalán összeegyeztethető a politikai és gazdasági berendezkedéseknek azzal a sokaságával, amelyet a szerzők könyvükben felvonultattak, azzal viszont egyetértek, hogy a könyv egy „birodalmi” nyelven vázol olyan feltételezeten objektív, cáfolhatatlan politikai igazságokat, amelyeket végül minden racionális ember elfogadna. Arra a kijelentésre, hogy a Graeber és Wengrow által körvonalazott szabadságjogok és uralmi formák „tudományosan” megállapítást nyertek volna, csak annyit mondhatok, hogy Rousseau és Turgot is ezt állította – de sosem gondoltam volna, hogy ezt Graeber szájából is hallom egyszer, miközben a könyvben szó sem esik az alapvető szabadságjogok státuszáért küzdő további jelöltekről és még csak kísérletet sem látni e különös szabadságjogokat megalapozó igazolásokra vagy legalább kölcsönviszonyaik azonosítására.

Nem gondolom, hogy hozzá kéne szoknunk, hogy rendre megsértsük egymás engedetlenségre való jogát – bár ez bővebb kifejtésre szorulna. De kétségtelenül meglep, hogy ilyenfajta univerzalizmusnál köt ki egy ilyenfajta

antropológia, amely legjobb esetben épphogy megtámogatja, a legrosszabb esetben viszont éles ellentétben és szélsőségesen feszült viszonyban áll vele. Graeber sohasem volt relativista, ez igaz. Ám az, hogy lazán ugyanazt a három fogalmat használja minden valaha létezett kultúra bemutatásában, aligha egyeztethető össze azzal a tisztelettel, amellyel korábban az emberek közti különbségekhez nyúlt, nem szólva a saját korábbi politikai állásfoglalásairól. Lépten-nyomon az örökös „hármasság” felismerése olyan a priori okoskodást jelez, amiről minden elmondható, csak az nem, hogy tapasztalati tudáson alapulna.

Ha a kései Graeber politizálásáról kérdeznének, talán azt mondanám, hogy úton volt ahhoz, hogy a fő vonalhoz tartozó baloldali, avagy államszocialista legyen. Kiváló portrét rajzolt róla Molly Fischer a *New York* című társasági magazinban, és azt írja, hogy élete végén Graeber az Egyesült Királyságban a Munkáspártban tevékenykedett. Egy interjúban kijelentette: „Azért támogatom Jeremy

Corbint, azért örülök a politikájának, mert kész együttműködni a társadalmi mozgalmakkal.” Graeber – tudósít Fischer – „kapcsolatot keresett John McDonnell-lel, Corbyn árnyék-pénzügyminiszterével, hogy hétköznapi briteket bevonhasson a kormányzati működésbe.” Corbyn kommunikációs igazgatója úgy jellemezte Graeber, mint olyasvalakit, aki „szikrákat csíhol a képzeletből ahhoz, ami politikailag lehetséges.” Amikor Corbynt antiszemitizmussal vádolták meg, ami közrejátszott a bukásában, Graeber egy videót készített a védelmében – ami szerintem igencsak távol esik attól, ami ő még 2000-ben volt.

Lehet, hogy politikai álláspontja „beérett” – ezzel többnyire mind így vagyunk, ha van bennünk kellő kitarítás. Vagy talán az empirikus adatok indították el más irányokba, vagy munkatársai hatottak az álláspontja kifejezésére. Bárcsak lett volna ideje további könyvek megírására, hogy láthassuk, merre halad, vagy lett volna néhány alkalom, ahol meghallgathattuk volna, hogyan értelmezi eltávolodását egykori eszményeitől. Mert ezek híján csak elszomorodhatok.

CRISPIN SARTWELL

Wessely Anna fordítása

E SZÁMUNK SZERZŐI

Egry Gábor – történész,
Történettudományi Intézet

Jakab András – jogász, Paris Lodron
Universitát Salzburg, MTA

Kiss Csaba – filozófus, Budapest

Majtényi László – jogász, Eötvös Károly
Intézet, a BUKSZ szerkesztője

Márton Miklós – filozófus, ELTE ÁJK
Mártonffy Marcell – irodalomtörténész,
ELTE BTK

Mink András – történész, OSA

Németh Ákos – irodalomtörténész és
politológus, Pécsi Tudományegyetem BTK

Oblath Gábor – közgazdász, KRTK

Piroska Dóra – politológus, CEU,
Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Bércs

Szilágyi Zsolt – történész

Vékás Lajos – jogász, professor emeritus,
ELTE ÁJK

Veszprémy László – történész